

Mäetagused 84

Maastikust nii ja teisiti

Eesti Kirjandusmuuseumi
folkloristika osakonna rahvausundi ja meedia töörühm
MTÜ Eesti Folkloori Instituut

Mäetagused

84

Maastikust nii ja teisiti

(vaata ka: <http://folklore.ee/tagused>)

Toimetaja

Mare Kõiva

Külalistoiimetajad

Marju Kõivupuu & Hannes Palang

EKM Teaduskirjastus

Tartu 2022

Toimetaja: Mare Kõiva
Külastoimetajad: Marju Kõivupuu, Hannes Palang
Tegevtoimetaja: Asta Niinemets
Uudised: Asta Niinemets & Piret Voolaid
Ingliskeelsed kokkuvõtted: Tiina Mällo
Kaanekujundus: Andres Kuperjanov

Toimetuskolleegium 2021–2026: Ekaterina Anastasova (Bulgaaria Teaduste Akadeemia Etnoloogia ja Folkloristika Instituut koos Etnograafiamuuseumiga, Bulgaaria), Juri Berezkin (Peterburi Etnograafainstituut, Venemaa), Meelis Friedental (Tartu Ülikool, Eesti), Tõnno Jonuks (Eesti Kirjandusmuuseum, Eesti-uuringute Tippkeskus, Tartu Ülikool, Eesti), Janina Kursite (Läti Ülikool, Läti), Marju Kõivupuu (Tallinna Ülikool, Eesti), Pauliina Latvala-Harvilahti (Turu Ülikool, Soome), Kazuto Matsumura (Tokyo Ülikool, Jaapan), Tatiana Minniyakhmetova (vabakutseline uurija, Austria), Diarmuid O'Giollain (Corki Ülikool, Iirimaa), Piret Paal (Paracelsuse meditsiineraülikool, Austria), Péter Pomozi (Eötvös Lorándi Ülikool (ELTE), Budapest, Ungari), Urmas Sutrop (Tartu Ülikool, Eesti-uuringute Tippkeskus, Eesti), Guntis Šmidchens (Washingtoni Ülikool, Seattle, USA), Aimar Ventsel (Tartu Ülikool, Eesti)

Erinumbri koostamist ja ettevalmistamist toetasid Eesti Kirjandusmuuseumi projekt EKM 8-2/20/3, ETAgri rühmagrant PRG398, EU Horisont 2020 projekt SPOT, EU HERA finantseeritud projekt PUTSPACE, Haridus- ja Teadusministeerium (EKKD65) ning Euroopa Liit Euroopa Regionaalarengu Fondi kaudu (Eesti-uuringute Tippkeskus). Trükitud Eesti Kultuurkapitali toetusel.

Indekseerijad: MLA Folklore Bibliography, Ulrich's Periodical Directory, Internationale Volkskundliche Bibliographie = International Folklore Bibliography = Bibliographie Internationale d'Ethnologie, C.E.E.O.L., CEJSH, EBSCO Publishing Humanities International Complete, Scopus, DOAJ

Toimetuse aadress: Mäetagused, Vanemuise 42–235, 51003 Tartu
tel +372 737 7740, +372 737 7709; faks +372 737 7706
e-post: folklore@folklore.ee

ISSN 1406–992X

doi:10.7592/MT2022.84

© Eesti Kirjandusmuuseum

MTÜ Eesti Folkloori Instituut

Autorid

Kaas Andres Kuperjanov

Vastab Creative Commons BY-NC-ND 4.0 tingimustele

Sisukord

Maastikust nii ja teisiti <i>Hannes Palang, Marju Kõivupuu</i>	5
Poliitilised ökoloogiad ja antropotseen urbaansuse pingeväljade maastikes <i>Tarmo Pikner</i>	7
Olematud trammitaad linnamaastikus: atmosfäärilased kunstiprojektid Turus ja Tallinnas <i>Tauri Tuvikene, Aleksandra Ianchenko</i>	37
Koostöö ja konkurents tööstuspärandil põhinevas turismis Ida-Virumaal <i>Saara Mildeberg, Anu Printsman</i>	53
Liikuvus maal – läbi kriiside hübriidse võrgustunud ruumi poole <i>Raili Nugin</i>	85
Mobiilne kuuluvustunne kui toimetulekuviis 1950. aastate argielus: ühe pere lugu <i>Kadri Kasemets, Hannes Palang</i>	111
Maastikule kleepuv tekst: põrgupärimus <i>Marju Kõivupuu</i>	133
Maastik kui mänguväljak <i>Hannes Palang</i>	163

**Sööme, joome, lükkame, sõidame... Sotsiaalmeedia-
kasutajate mäng Facebooki sündmuse formaadis**
Mare Kalda 177

**Gruusia-Abhaasia sõja (1992–1993) retseptsioon eesti
meedias sõja ajal ja järel**
Aivar Jürgenson 203

UUDISED

Palju õnne! 231

***In memoriam.* Ruth Mirov** 233

**Koolifolkloori kogumist venekeelsetelt õpilastelt toetas
Virumaa regionaalprogramm**
Mare Kõiva, Sergei Troitskii, Anna Troitskaia 235

**Kirjandusmuuseumi folkloristid Taviras vanasõna-
konverentsil**
Piret Voolaid 241

Kroonika 242

Kaastööst 263

Maastikust nii ja teisiti

Selles ajakirjanumbris räägime maastikust. Teemanumber on inspireeritud Tallinna Ülikooli Maastiku ja kultuuri keskuse sünnipäevakonverentsil kõneldust.

TLÜ MKK loodi 23. jaanuaril 2007 toonase Tallinna Ülikooli Eesti Humanitaarinstituudi juurde ühe sihtfinantseeritava teadusteema täitmiseks. Nagu mõnikord juhtub, läks lumepall veerema, esimesele projektile järgnesid teised – mis kõik tegelevad üht- või teistviisi inimese ja looduskeskkonna ruumisuhetega, olgu siis linnas või maal, väljas või meeles. Tegemist on interdistsiplinaarse uurimiskeskusega, kus on ametis (olnud) lisaks geograafidele folkloriste, etnolooge, filosoofe, antropolooge, sotsiolooge ... Tegutseme maastiku-uuringutega kolmnurgas, kus humanitaaria kohtub sotsiaalia ja loodusteadustega – geohumanitaariaks on seda vist siiski tiba vara nimetada.

Mis see maastik on, millega me tegeleme? Maa-ala, nii nagu seda tajuvad inimesed, ja mis on kujunenud looduslike ja inimtegurite koosmõjus, defineerib Euroopa Maastikukonventsioon. Meie elamise koht, kui arendada edasi Tim Ingoldi (2001) mõttekäike. Kultuuri mälu ja salvestaja, kirjutas David Lowenthal (1986), milles salvestuvad nii inimtegevuse materiaalsed jäljed kui ka poliitilised olud, väärtushinnangud, käitumised, lood. Maastik on paljuski pärand, aga elus ja tegutsev pärand, mida pidevalt luuakse juurde.

Siin erinumbris on esindatud läbilõige meie viimase aja uurimisteedest. Üks põhiteemadest on olnud rurbansus – maalise ja linnalise kokkusulamine ja selle väljendus maastikes. Linnalisus ja maalisus ei tähenda siin ainult füüsilisi struktuure ja nende ruumilist paiknemist, vaid ka vastavaid mõtte- ja käitumismustreid, elustiile ja keskkon(dade)ga hakkamasaamist. Raili Nugin vaatlleb neid suhteid mobiilsuse mäta otsast, Kadri Kasemets ja Hannes Palang läbi argikohtade. Tarmo Pikner näitab, kuidas linnaloodus muutub poliitiliseks; Tauri Tuvikene ja Aleksandra Ianchenko vaatavad sisse atmosfääri loomisse ühistranspordis. Saara Mildeberg ja Anu Printsman uurivad, kas tööstuspärand on elujõulisem maal või linnas. Marju Kõivupuud huvitas, kuidas tekst kleepub maastikule ehk kuidas pärimus arhiivist tagasi maastikku lasta, ning Hannes Palang mängib maastikuga – maastik on töötegemise kohast muutunud mänguväljakuks ja seal kehtivad natuke teised reeglid ...

Siin kogumikus esindatud artiklid tuginevad kolmele värskemale uurimisprojektile: ETAgil finantseeritud rühmagrandile PRG398, EU Horisont 2020 projektile SPOT ning EU HERA finantseeritud projektile PUTSPACE.

Hannes Palang, Marju Kõivupuu

Lisaks neile on varasemalt MKK elushoidmisse panustanud Kultuuriteooria Tippkeskus (2008–2015), ETAg'i institutsionaalne uurimistoetus (2013–2018), mitmed varasemad Interregi ja EU FP7 projektid, lisaks peotäis pisemaid. Ja kõik need 15 aastat on meeskonnas olnud lisaks siinkirjutajatele ka Anu Printsman ja Kadri Kasemets. Aitäh teile kõigile!

Hannes Palang, Marju Kõivupuu

Poliitilised ökoloogiad ja antropotseen urbaansuse pingeväljade maastikes

Tarmo Pikner

Tallinna Ülikooli Humanitaarteaduste instituudi
maastiku ja kultuuri keskuse vanemteadur
tpikner@tlu.ee

Teesid: Käesolev artikkel mõtestab häiringupõhiste ja tähenduslike ökoloogiatega keerukaid seoseid linnastumise protsessidega, keskendudes linna servaalade ja eluvormide väärtustamisele koos maastikega. Artikli teemaarendus tõukub Tallinna Paljassaare poolsaare muutumisest, mille analüüsimisel ühendatakse ajaloolised kihistused, ökoloogilised kujutlused ja planetaarsete mõjude narratiivid läbi tuleviku tõlgenduste. Uuring näitab, et häiringud ja mitte-inimesed saavad osaks maastikust kui põimunud materiaalsusest ja tunnetusvõimest, mille kaudu raamistatakse linnalisust ja inimese positsiooni keskkonnamuutustes.

Märksõnad: antropotseen, linnalisus, maastik, Paljassaare, poliitiline ökoloogia, postsotsialistlik linn, Tallinn

Linnade kasvades ja kahanedes muutuvad inimeste kokkupuuted ümbritseva keskkonna ja eluvormidega. Asfaltplatside ja -teede ehitamine vähendab rohealasid ning inimesed kolivad elama valglinnastunud piirkonna asumitesse, mis rajatud endistele põllumaadele. Samas pole loodusliku väljatõrjumine linnadest lineaarne protsess ning sageli püütakse (taas)luua ja hoida tähenduslikke seoseid loodusega linnastumise keeristes ja häiringutes (Gandy 2022a; Pikner 2022a). Linnade ja linnastumise mõju ei ulatu ühtlaselt igale poole ning tähelepanu tuleks pöörata erinevuste ja tähendust loovate vastanduste kujunemisele seoses globaalse linnastumise protsessidega (Roy 2021; Tuvikene & Nugin *et al.* 2021). Modernne progressile suunatud mõtteviis on püüdnud luua eraldatust looduse ja kultuuri vahel, aga tegelikkuses pole see kunagi realiseerunud ja seega pole inimkond saanud täielikult modernseks (Latour 2014 [1993]). Seda mõttekäiku edasi arendades toob Donna Haraway (2007) esile, et lisaks modernsuse poolikusele pole me olnud ka läbinisti inimlikud, sest inimese kehastunud olemasolu eraldamine ümbritsevast keskkonnast on võimatu. Selline perspektiiv avab mitmeid tõlgendusvõimalusi mõtestamaks inimkonna ja linnalisuse seoseid looduse ja ökoloogiaga, sest traditsiooniliselt

on linnu peetud inimkeskse tsivilisatsiooni ja moderniseerumise eristuvateks tugisammasteks.

COVID-19 kriis tõstatab teravalt küsimuse loodusliku keskkonna rollist linnade elukvaliteedis. Rohealade olulisus linnas tuli esile näiteks liikumispiirangute ajal, mil inimesed otsisid suletusele leevendust ja uusi olemisviise looduses viibimise kaudu. Külastati parke, linnalähedasi matkaradu ja kaugtöö võimaldas suvekodus viibida pikema perioodi. Ühe näitena olemisviisi muutusest esitas Flo Kasearu oma näitusel “Eriolukord” eksponeeritud sekkumisega 2020. aastal. Näituse protsessi käigus said muuseumi saalitöötajad valida endale kohaloluks meeldiva loodusliku keskkonna ning seal kohal viibimise hetk jäädvustati. Koroonakevadel suletud muuseumide tõttu seisid saalitöötajad keset kevadiselt sahisevat ja häälitsevat loodust ning samas olid nad osalised muutunud maastike eksponeerimisel. Seega loodus võib ilmneda kui inimese või asja loomulik omadus või olek, mis asub väljaspool moderniseerumist ja linna (Gandy 2010). Samas tuleb linnaloodus esile ka vastandustes ja vastastikusel koosprodutseerimises, ühendades inimesed teiste elusolendite ja keskkonna protsessidega (Hinchliffe 2007). Näiteks augustis 2022 hammustas Tallinnas rästik naisterahvast ning see tekitas avalikkuses poliitilisi seisukohavõtte linna rohealade tihedama niitmise ja korrastatuse osas (Karro-Kalberg 2022). Avalikkuses on esitatud seisukoht, et linna ja maa piiri hägustumine on kahjulik ja selle tulemusena rikume keskkonda kuna “üritame elada linnas, mis asub põllul ja on ühtlasi mets, soovitavalt veel ka merekallas” (Vahtre 2022). Siinkohal toodud linna ja looduse ja maa piiritlemised toimuvad ökoloogiliste seoste kaudu Eesti kontekstis ja samas ka planetaarsel tasandil, positsioneerides inimest elukeskkonnas maastike kaudu.

Käesolev artikkel mõtestab häiringupõhiste ja tähenduslike ökoloogiatega keerukaid seoseid linnastumise protsessidega, keskendudes linna servaalade ja eluvormide väärtustamisele koos maastikega. Seejuures analüüsin poliitiliste ökoloogiatega inimese ja ümbritseva keskkonna suhete problematiseerimises ja muutuses. Poliitilisi ökoloogiaid vaadeldakse laiemal skaalal kui traditsiooniline linn, sest linnastumise mõjud väljuvad kitsalt piiritletud poliitilis-administratiivsest haldusalast (Angelo 2016; Angelo & Wachsmuth 2015). Mitmesugused häiringud ja katkestused võivad luua ruume spontaansete sotsiaal-looduslike koosluste tekkeks ja kestmiseks (Tsing 2015; Gandy 2022b). Sellised spontaansed kooslused ja poliitilise ökoloogia roll linnastumise protsessis vääraks maastiku-uuringutes enam tähelepanu (Gandy 2016). Artikli teemaarendus tõukub Paljassaare poolsaare kujunemisest ja muutumisest koos mitmesuguste tõlgendustega. Nimetatud Tallinna poolsaare käsitlemine on oluline, sest võimaldab vaadelda vaidlustatud ökoloogia ja urbaniseerumise koosmõjusid nõukogude ajal aastakümneid suletud ja siis (taas)avanenud

piiritsoonis, mis on nüüdseks üleeuroopaliselt oluline linnukaitseala koos mitmesuguste vastuoludega. Seetõttu on Paljassaare kontekstis vaja analüütiliselt kokku tuua ajaloolised kihistused, ökoloogilised kujutlused ja planetaarsete muutuste raamistamine tulevikutõlgenduste kaudu. Planetaarsete muutuste raamistamise juures on oluline mõista linnade seoseid antropotseeniga. Antropotseen esitab uue ajalise faasi inimkonna ja Maa ajaloos, mil loodusjõud ja inimese laienenud jõud on põimunud, määrates oluliselt üksteise saatusi (Zalasiewicz & Williams *et al.* 2010).

Nimetatud poolsaart Põhja-Tallinnas olen sageli külastanud 2010. aastast ning teinud tähelepanekuid linna servaalade, praktikate ja looduskaitse seostest. See motiveeris 2016. aastal läbi viima viis ekspertintervjuud inimestega, kes otseselt on seotud Paljassaare hoiuala kujunemisega. Lisaks analüüsin temaatiliselt kaht näitust (“Antropotseeni saar” ja “Leviaatan: Paljassaare peatükk”), mis keskendusid Paljassaare poolsaare mõtestamisele keskkonnamuutuste ja linnastumisega seoses. Vaatlused, intervjuud ja kohapõhiste narratiivide analüüs, kui praktiseeritud meetodid, võimaldavad esile tuua teatava kohalolu ja samas ka seoste puudumise (võimalike) reaalsuste kujunemises (Law 2004). See loob teatud välja mõtestamiseks linnalisuse seoseid looduse, mitte-linna ja maastikega.

Urbaansus koos poliitiliste ökoloogiatega

Linnad akumulatsioonivad ja sõltuvad ressursidest, mis pärinevad hoopis kaugeimatelt territooriumitelt. Energiatootmine, transpordivõid või toiduga seotud võrgustikud on näited linnalise koosolu laiendatud vormidest. Linnalisus ilmneb kui maailmastamine (*worlding*), ühendades elava ja mitte-elava ning luues tähendusi ja erinevaid intensiivsusi (Amin 2021). Selle käigus luuakse ka planetaarseid seoseid ja kohapõhiseid erinevusi, mis linnalisust mõjutavad. Linliku ja mitte-linna eristamine kujuneb piiritlemise ja (valg)linnastumise protsessis. Mattias Qviström (2018) väidab, et muutumist ruraalsest kohast urbaanseks on raske ajas määratleda, see muutus leiab aset samm-sammult, arvestades mh tulevikku suunatud maakasutuse ootustega. See pole pelgalt urbaansuse laienemine, vaid kätkeb endas maastike muutusi ja linna piire ületavaid seoseid. Seetõttu tuleks vaadelda linnastumise poliitilist ökoloogiat, mõtestamaks linnastumise dimensioone, mis ületavad traditsioonilise linna piirjooni ja vastavaid kategooriaid (Angelo & Wachsmuth 2015). Käsitledes suuri keskkonnamuutusi peaksime analüütiliselt eristama linna kui sotsiaalpoliitilist areeni ning linnastumist kui sotsiaal-ökoloogilist ja sotsiaal-tehnoloogilist põimingut (Gandy 2018).

Poliitiline ökoloogia hõlmab protsessi kui ka analüütilist lähenemist ning alati pole neid võimalik üheselt eristada. Käesolevas artiklis kasutan terminit 'poliitilised ökoloogiad' (*political ecologies*), rõhutamaks protsessi, mille kaudu piiritletakse keskkonna, inimese ja ühiskondlike huvide kokkupuute dünaamikaid (Whatmore 2002). Hillary Angelo ja David Wachsmuthi (2015) kohaselt on poliitiline ökoloogia arendanud kriitilise perspektiivi, analüüsivõime ressurside voo ja keskkonnakonfliktide seoseid ning on seejuures nihutanud linna-keskset raamistust (Angelo ja Wachsmuth 2015). Linnastumise seostamisel poliitilise ökoloogiaga on pikem traditsioon, ja ökoloogia olulisus ilmneb kui relatsioonilis-analüütiline raamistik, analüüsivõime kapitalistlikku linnastumist, keskendudes ajaloolistele protsessidele (Gandy 2022c). Maroš Krivy (2021) arvates võiksime ökoloogiat käsitleda laiemalt, hõlmates teaduslikud ja igapäevaelu praktikad, mis korrastavad tervikuid ja osasid, eristamaks väärtustatud elukeskkonda.

Poliitiline ökoloogia on püüdnud tähelepanu pöörata inimeste ja keskkonna suhetele, vaidlustades ühel või teisel viisil loodus/kultuur binaarsust. Näiteks vett tuuakse linnade planeerimisel ja muutumises esile olulise toimijana, mis on mõjutanud linnade eluolu ja kultuurilisi representatsioone läbi ajaloo (Kaika 2005). Gandy (2022a) ilmestab mitmeid viise, kuidas looduse agentsused põimuvad linnaruumiga, mõtestades mitte-inimese perspektiivi linnakeskkonna muutumises. Näiteks hobuste jõud ja hobuste hooldamiseks planeeritud talid mõjutasid linna maakasutust, mis ajapikku on muutunud järjest vähem oluliseks. Samas võivad bioloogilise mitmekesisuse kaitsega seotud praktikad linnades põhineda keskkondlikel enklaavidel, vaidlustades looduse tähenduse ja võimalikud muutumisrajad urbaanses kontekstis (Gandy 2018). Poliitilised ökoloogiad saavad osaks looduse raamistamises kujutluste ja praktikate kaudu, mis võivad vägivaldselt sekkuda soovitud kooslustele sobiva keskkonna loomisel. Kathryn Yusoff (2012) väidab, et vägivalda mõtestamine võimaldab selgemalt esile tuua tajutava ja mittetajutava tuleviku kujundamisel, mille käigus eristatakse väärtuslikumaid eluvorme ja keskkondi.

Ida-Euroopat mõjutavad nõukogudeaegsed jäljed keskkonnas ja hilisemad protsessid postsotsialistlikus kontekstis. See mõju pole kõikehõlmav, kuid tekitab teatavaid erinevusi linnades, kultuurides ja ühiskondlikes formatsioonides. Postsotsialistlikku linna võiksime vaadelda deterritorialiseeritud kontseptsioonina, mis võimaldab analüüsida teatavaid kihistusi ja jätkuvusi linnalises muutustes (Tuvikene 2016). Poliitilise ökoloogia perspektiivist toob nõukogudeaegse pärandi (mitte)kestmine kokku ajaloolised kihistused, olevikupraktikad ja tuleviku ettekujutused seoses loodusega. Postsotsialistlik kontekst loob endiselt erinevusi, aga nende erinevuste tõlgendamisel ei saa kõike lineaarselt seostada nõukogudeaegse pärandi ja majandus-poliitilise režiimi katkestusega

(Müller 2019). Petr Jehlička ja Kerstin Jacobssoni (2021) kohaselt mängib Kesk ja Ida-Euroopa kontekst rolli keskkonnaalase hoole kujunemises, mis alati ei pruugi otseselt seostuda läänestumisega ja üldlevinud jätkusuutlikkuse kontseptsiooniga.

Maastikud linnastuva antropotseeni esiletoomises

Linnade kui inimtegevuse intensiivsete sõlmpunktide mõtestamine antropotseeni ajastu kontekstis saab toimuda ökoloogiliste kujutluste ja seoste kaudu, mis ühendavad üksiku ja üldise laiemates keskkonnamuutuste protsessides. Bruno Latour (2017) suhtub kriitiliselt antropotseeni raamistusse, sest antropotseeni ajastu kaudu kiputakse inimkonda esitama ühtse terviku ja singulaarse üksusena, mis loob domineeriva jõu planeet Maa (geoloogilise) ajaloo kujunemises. Antropotseeni perioodi alguseks pakutakse erinevaid tendentse ja sündmusi, mis inimtegevuse mõju planetaarselt laiendasid (nt industrialiseerimine ja metropolide kasv 19. sajandi lõpus või tuumaenergia kasutusele võtmine 1940. aastatel) (Zalasiewicz & Williams *et al.* 2010). Inimkonna käsitlemist homogeense üksusena kliimamuutuses on problematiseeritud, tuues esile vajaduse uuesti mõtestada antropotsentrism e. inimkesksus keskkonna protsesside mõõdupuuna (Braidotti 2018). Potentsiaalse (kuna pole veel ametlikult kinnitatud) antropotseeni ajastu on tõstatanud teravamalt küsimuse inimese rollist planetaarsetes keskkonnamuutustes, ulatudes geoloogilistesse ajakihistusesse meie planeedil (Hoelle & Kawa 2021).

Sue Ruddicki (2015) arvates põhineb läänelik linnastumine ressursipõhiste tsoonide ekspluateerimisel ning on teinud linnadest parasiidid. Seetõttu tuleks antropotseeni olemuse mõistmiseks pöörata tähelepanu taoliste tsoonide taastootmisele keskkonnalastes küsimustes, mis võimaldavad raiskavatel tehnoloogitel ja poliitikatel peale suruda kitsaid valikuid kogukonna tasandil (Bonneuil & Fressoz 2016). Paul Warde, Libby Robin ja Sverker Sörlin (2018) väidavad, et antropotseeni olemust ja raamistust on tugevalt mõjutanud 'keskkonna' mõiste kujunemine ning antropotseen hõlmab inimeseks olemise tähendust koos muutuvate planetaarsete süsteemidega. Ökoloogial ja maastike käsitlel on kahtlemata oma roll oluliste keskkonnamuutuste mõistmisel nagu seda toob esile Anna Tsing:

Meil on vaja mõista Antropotseeni ökoloogiate semiootilist ja materiaalist olemust. Me peaksime ajama jälgi möödaniikus ja tulevas, olles ühest küljest seotud etnograafiliste vaatlustega erilistes kogukondades ning teisest küljest seotud laiemate ajalugude ja ühendustega. Meil on vaja

mõista inimese-mitteinimese sümpaatioid, mis teevad Antropotseeni korraldused võimalikuks ning samas [mõista] ka enam-kui-inimese ajaloolisi trajektoore, mis saavad kokku hirmutavates hegemooniatas ja ka lootuse ja vastupanu radadel. (Tsing 2017: 61)

Anna Tsingi (2017) vaates pole maastiku ajalugu lineaarne narratiiv, vaid ühendab pigem protsesside kogumit, mis omakorda ühendab pingutused kaitsmaks eksisteerivat elukooslust antropotseeni läheneva mitte-elatava keskkonna eest. Huvi tõus antropotseeni käsitluste osas arendab domineerivate (teadus) narratiivide uuesti hindamist läbi praeguste kultuuriliste representatsioonivii- side (Yusoff 2018; Gandy 2021). Matthew Gandy (2021) ilmestab antropotseeni ja inimtegevuse mõju ristumisi haruldase vandelnokk-kuningrähni kaitsmise praktikate kaudu, mis eeldab paljude teiste liikide ja nende elupaikade kaitsmist ning toob kaasa n-ö metsiku looduse taasloomise initsiatiive. Thom van Dooren (2014) analüüsib oma raamatus mitme ohustatud linnuliigi seoseid inimloomuse ja -tegevusega liikide massilise väljasuremise ajastul, rõhutades seejuures leinamise olulisust eluga (uuesti) suhestamisel.

Suuremad ja väiksemad katkestused või sotsiaal-ökoloogilised häiringud on osa maastikest. Maastiku-uuringutes otsitakse tasakaalu, mõtestamaks maastikulisi katkestusi intensiivse kultuurilise plahvatuse ja pikemaajalise kestvuse protsessides (Palang & Zariņa *et al.* 2022). Ühe võimalusena võiks vaadelda 'häiringupõhiste ökoloogiatega' (*disturbance-based ecologies*) tõttu kujunenud sotsiaal-looduslikke kooslusi, mis jätkavad elu ja arenevad ilma täiusliku harmoonia või võitluseta (Tsing 2015: 5). Anna Tsing (2015) toob *matsutake* seenega seotud praktikate kaudu esile seosed häiringupõhiste ökoloogiatega, kultuuride ja kapitalistliku tootmise vahel. Tema arvates takistab antropotseentrism märkamast killustunud kogemusruume, keerukaid ajasuheteid ning muutuvaid seoseid inimeste ja mitte-inimeste vahel. Seetõttu vajab maastikuline lähenemine laiendatud perspektiivi, mõtestamaks inimkeskset ja maa külge vangistatud 'maa-stiku' püsivust (Reinert 2016; vt ka Whatmore 2002; Massey 2006). Näiteks arutleb Gandy (2022b) ökoloogia, mälu ja koha põimingute üle seoses linnamaastike kiirete muudatustega geopoliitiliselt piiritletud Berliinis.

Maastikku võiksime mõtestada kui kollektiivse eksistentsi infrastruktuuri (Nye 2014), mis saab olemisviiside ja tähenduste osaks. Maastiku formatsioonid on oluline ja ühendav siduskude linnastumise protsessis (Vicenzotti & Qviström 2018; Pikner & Palang 2021; Tuvikene & Nugin *et al.* 2022). Seega on maastik midagi enam kui eraldiseisvat maa, loodus ja ruum (Ingold 2000). Urbaniseerumise trajektooriga saavad osaks "maastikust kui koos-tajumisest" (Wylie 2007: 217), põimides liikumise ja materiaalsuse. Selle lähenemise kohaselt "maastiku võiks kõige paremini kirjeldada läbi põimitud materiaalsuste ja tunnetus-

võimete, millega koos me tegutseme ja tajume” (Wylie 2005: 254). Ökoloogilistel ettekujutustel, mis organiseerivad looduse käsitluses terviku ja üksiku seoseid, on oluline roll maastike kui tunnetusvõime kujunemisel. John Wylie’ (2007) lähenemises saavad mitmed pinged, nagu lähedus/distant, loodus/kultuur ja kohalolu/puudumine, olemuslikuks maastike ilmnemises ja muutumises. Looduse agentsus ja ökoloogia roll linnastuvate maastike kujunemisel väärib enam tähelepanu, mõistmaks tähenduslikke ja eelnevalt mitte-disainitud muutusi (Gandy 2016; Gandy 2022b). Seejuures vajaksid enam tähelepanu piiritlemine ja biopoliitilised sfäärid (Swyngedouw & Ernstson 2018), mis poliitiliste ökoloogiate abil mõjutavad tähenduslikke maastikke sobivate elukeskkondade loomisel. See tähendab, et ruumilist eraldatust (sh õhk, vesi, maa) ja ühendusi erinevatel tasanditel võidakse vormida lähtuvalt teatud ökoloogilistest kujutuspiltidest ja sümboolsest loodusest, andes eelisõiguse teatud elukooslustele.

Paljassaare poolsaar: lindude hoiuala ja antropotseeni killuke koos linnaga

Selles peatükis esitan teemaarenduse seosed välitööga, mis paljuski põhineb etnograafilisel meetodil, põimides vaatlusi, intervjuusid ja temaatilisi lugusid. Vaatlused toimusid mitmete Paljassaare külastuste käigus alates 2008. aastast. Algul inspireeris mind poolsaare vastuolulisus, mis tõi esile nõukogudeaegsed kihistused ja metsikuma looduse linna servas. Mõne aja pärast hakkasin tähelepanelikumalt vaatlema looduskaitsega seotud praktikaid ning esile kerkivaid tähendusi ja pingeid rannikualal. Seega on poolsaare külastused ja vaatlused loonud konteksti kohapõhiste kohtumistele, mille kaudu ruum justkui tuleb kaasa läbi kogemise, lugude ja liikumise (Massey 2005; Thrift 2008). Mõned vaatlused selles protsessis on olnud rohkem planeeritud, nt Tallinna veepuhastusjaama külastamine või osalemine jalutuskäigul koos linnuvaatlejatega. Vaatluste käigus kogutud tähelepanekud andsid tõe intervjuudeks inimestega, kes on tegelenud Paljassaare hoiuala loomise ja käigus hoidmisega. Seetõttu võib valitud viit intervjueeritavat nimetada ekspertideks ning neile läheb isiklikult korda Paljassaares toimuv. Intervjuude käigus keskenduti järgnevatele teemadele: a) hoiuala kujunemine ja piirid; b) vastuolud ja kokkupuuted loodukaitsega linnas; c) soovitud ja mittesoovitud muutused poolsaarel. Intervjuudele lisaks olen kogunud esitatud lugusid Paljassaarest läbi kahe näituse, mis seavad poolsaare globaalsete muutuste keskmesse. Vaatluste, intervjuude ja näitusekülastuse põimingu eesmärgiks on püüd ühendada kohapõhine kogemus, praktikad ja (diskursiivne) narratiivsus tõelisuse kujunemises. Narratiivsus ilmneb lugudes, mida vaatlen kui subjektiivseid kogemusi ja kui kommunikatiivseid tegusid,

mis põhinevad sotsiaal-kultuurilistel ressurssidel, praktikatel ja sündmustel (Gubrium & Holstein 2009). Lisaks narratiivsusele on käesolevas uurimuses oluline eluvormide seostamine eksistentsiaalsete kooslustega ja inimese positsiooniga keskkonnamuutustes (Van Dooren 2014). Pikemaajalisem seos käsitledava “väljaga” on võimaldanud (taas)esitada küsimusi ilmnevate (täenduslike) kohalolekute (*presences*) ja vastuolude osas läbi spiraalse uurimisprotsessi (Crang 2003; Law 2004). Selles osas toob Paljassaare näide esile rändlindude liikuva kohalolu koos mitmesuguste vastuoludega, mis seotud linnastumise ja linnalisuse raamistamisega. Järgnevalt liigume poolsaarele.

Grupp inimesi on kogunenud päikselisel pealelõunal 3. oktoobril 2020. aastal Katariina kaile Paljassaares. Need inimesed soovivad kogeda linnuvaatlust jalutuskäigul koos kirgliku linnuvaatleja ja pianisti Sten Lassmaniga, kes on Tallinna linnuklubi liige ja aktiivselt osalenud Paljassaare hoiuala kujunemise protsessis. Me kõnnime avalikul rannaalal puidust jalgrada mööda, läbime poolsaare, leides rannajoonel sobiva koha linnuvaatluseks. Poolsaarel liigub üsna palju rahvast, kes on tulnud nautima üpris sooja päeva looduses. Mõnel meist on kaasas binokkel, vaatame ringi mere suunas ja Sten Lassmann selgitab linnuliike kaasas oleva välimääraja piltide abil. Ta hakkas poolsaarel käima koos oma isaga umbes kolmkümmend aastat tagasi vahetult pärast Nõukogude Liidu sõjaväe lahkumist. Paljassaare on tema arvates üks Eesti neljast kõige paremast rändlindude vaatlemise kohast. Sten Lassmann pole eriti optimistlik veiste karjatamise abil Paljassaare rannaniitude avatuna hoidmise osas. Tema arvates häirivad jalutusrihmata jooksvad koerad pesitsevaid linde ja puhkavaid inimesi. Sellele vaatamata kaldub Sten väikeses mahus toetama poolsaarel elamuhitust, sest valglinnastumine ja põllumaade kadumine oleks veel halvem.

Paljassaart külastades hakkavad juba eemalt silma linna veepuhastusjaama tornid ning sellest infrastruktuurist annab mõnikord aimu õhus leviv lõhn. Mitte kaugel veepuhastusjaama territooriumist kulgeb liivarand, kus käiakse meelsasti ujumas. Vanalinna tornid ja reisisadama laevad paistavad hästi, sest poolsaare hoiuala jääb kesklinnast mööda teed vaid nelja kilomeetri kaugusele. Praegune Paljassaare eklektiline maastik toob kokku laevaremondi sadama, lagunevad madalad tööstushooned, mõned korterelamud, kinni kasvava järve, prügila, avaliku ranna, militaarkaitse rajatised (sh väiksemad punkrid) ja linnukaitse hoiuala. Tallinna veepuhastusjaam ja kodutute loomade varjupaik asuvad samuti sel poolsaarel. Üks endine elanik nimetab Paljassaart “hädaliste poolsaareks” (Pajusaar 2022), sest sinna on koondunud sotsiaalmaja, resotsialiseerumise tegevused ja supiköök. Plaanitakse rajada filmilinnak ning perspektiivis on kavandatud mitmed elamu-alad.

Lindude kaitsmiseks loodud hoiuala ja selle piiride kohta leiab informatsiooni mitme stendi pealt. Jalutuskäigul võib näha lagunevaid hooneid ja

militaarobjekte. Varisenud raudse eesriide betoonpostid ja okastraat on mõnes kohas nähtavad ning endine piirivalvetorn on ümberehitatud vaatetorniks. Mõned osad vanast piirivalvesüsteemist on merre vajumas. Intervjuude käigus tuli esile vastuoluline plaan luua kunstlikud saared Paljassaare lähedusse. Paarisaja aasta perspektiivis on poolsaar märgitud üleujutusohuga piirkonnaks, kuigi sinna planeeritakse uusi elamualasid. Sellised vastuolud ja häiringutel põhinevate ökoloogiatega kestev mõju inimeste ja mitte-inimeste kooseksisteerimisele saavad erinevatel viisidel osaks maastike ja linnastumise põimingutes.

Piiritledes kaitseala ja väärtuslikke eluvorme linnastumise mõjudes

See külma sõja ajal militariseeritud poolsaar on oluliselt muutunud ning seda muutust võiks vaadelda osana laiemas transformatsioonis, mis ühendab linnalooduse, postsotsialistlikud suundumused ja kogukondliku praktika (Pikner 2022a). Bussipeatus ja autoparkla Paljassaares täituvad ilusate ilmadega, sest liivarand, ajutised grillimiskohad ja jalgrajad meelitavad inimesi. Ebatavaliselt suured lained, mida tekitavad sageli möödasõitvad liinilaevad, pakuvad palju rõõmu lastele, aga samas kulutavad rannikut. Inimesed käivad poolsaarel seeni ja hapukaid alõtsasid korjamas ning Katariina kai on kalameeste meelispaik. Paljassaarde tullakse kogu Tallinnast ja märkimisväärne osa külastajatest käib seal igal aastaajal (Veersalu & Sepp 2012). Vähendamaks intensiivse külastuse mõjusid Natura 2000 hoiualale on Paljassaares loodud puidust jalgteed (foto 1), mis suunavad inimeste liikumistrajektoore.

Kunagi koosnes Paljassaar kahest saarest, mis on pinnavormides siiani äratuntavad. Poolsaar on tekkinud umbes viimase 150 aasta jooksul kahe asjaolu koosmõjus: esiteks kerkib Tallinnas maapind 1–2 mm aastas maakoores jääajal salvestunud surve vallandumise tõttu ning teiseks toimetati sinna Tallinna sadamate süvendamisel väljakaevatud pinnast. Tallinna mereäär on intensiivne rannikuruum, mis ühendab ajaloolised kihistused, postsotsialistlikud transformatsioonid ja mitmesugused lood kogetud maastikest. Rannalad olid nõukogude perioodil hoolsalt valvatud, kuid selles eksisteerisid enam juurdepääsetavad ruumid puhketegevuseks ja rangemalt suletud asulad militaariseeritud tsoonis (Malkova 2019; Printsmann & Pikner 2019; Sepp 2011). Juurdepääsusid ja linna avamist merele mõjutas loodud infrastruktuur (Linnahall, Piritajahtklubi, Piritatee laiendus), korraldamiseks Tallinnas Moskva Olümpia purjetamisalasid (Brunns 2007). Piiritsooni kokkuvajumine ja mitmed lõpetanud tööstuskompleksid jätsid endast maha tühermaad, mis üsna kiiresti territorialiseeriti maa erastamise ja fragmentaarsete planeerimisiniitsiatiivide

kaudu ning mitmed (korraks) avanenud tühermaad said vaba aja veetmise kohtadeks. Seetõttu loovad nõukogude ajast mõjutatud häiringupõhised ökoloogiad omapäraseid rohealade omadusi ja maastikke Tallinnas. Lääne-Euroopa linnades on veeäärsete piirkondade allakäik ja renessanss sõltunud peamiselt majanduslikest protsessidest, kuid Tallinnas mängis olulist rolli maa erastamine ja olemasolevad valitsemisstruktuurid, haarates mereääre kapitalistlikusse turumajandusse (Feldman 2000). Tallinna merele (taas)avamise visioon on kirjas Tallinna ruumilistes planeeringutes ning see tegevussuund on tekitanud keskkonnaõigluse vaatekohast mitmeid pingeid (Pikner 2022a).

Nõukogudeaegne suletud militaartsoon mõjutas Paljassaare poolsaart märkimisväärselt. Sinna rajati teedevõrk, mis on paljuski tänaseni säilinud. Piirkonda reostati, sest seal oleval eksisteerinud sigala ning suured tööstusettevõtted vedasid sinna prügi. Reostamise ulatust ja keskkonna taastumise võimet iseloomustab hästi keskkonnaeksperti seisukoht: “See hoiuala on nõukogudeaegne prügimägi, millele on haljatus peale kasvanud” (Madis 2016).

Foto 1. Paljassaare hoiuala laudteed ja viidad Väike-Paljassaare tipus.
Tarmo Pikneri foto 2022.

Avaliku infrastruktuuri vähesus ja ebakindlus hoidis 1990. aastatel inimesed poolsaarest eemal. Linnuvaatlejad hakkasid piirkonda avastama ning esile kerksid rändlindude liikumised ja laiem ökoloogia. 2001. aastal loodi juba 1990. aastatel poolsaart olulise linnualana hinnanud inimesi ühendav Tallinna linnuklubi. Linnuvaatlejate kirgliku hobitegevuse ja kaardistuste kaudu sai avalikkus teada Paljassaare seostest rändekoridoridega ning see teadlikkus mängis peamist rolli poolsaare sidumisel üleeuroopalise Natura 2000 raamistiku. Uudishimu lindude vastu on seotud loodusest hoolimisega, mis võib viia “maailma avanemise” ja avarama keskkonnateadlikkuse poole (van den Born & Ganzevoort *et al.* 2022). Linnuklubi eestvedamisel loodi Paljassaare hoiuala ja aktiivselt osaleti kaitsekorralduskava väljatöötamises. Hoiuala realiseerunud maakasutus konkureeris plaaniga rajada poolsaarele noortele peredele mõeldud elamupiirkond.

Looduse hoiuala ruumilised piirid kujunesid dünaamilises protsessis, milles peamine initsiatiiv oli linnuklubi liikmetel. Hoiuala suleti autodele ja territooriumilt hakati prügi koristama: see sisaldas nii Vene sõjaväest jäänud asju kui ka hilisemaid illegaalselt sinna veetud prügihunnikuid. Esmane hoiuala korralduskava koostati perioodil 2006–2008, kava koostamise käigus said linnuklubi liikmed üha teadlikumaks võimalikest ohtudest kaitsealustele kooslustele. Hoiuala territooriumil on keelatud liikuda roostikus ja rannikul lindude pesitsusperioodil 1. maist kuni 31. juulini. Paigaldatud infotahvlid teavitasiid keelatud tegevustest ja piirangutest lindude pesitsusperioodidel Paljassaares, aga tegelikkuses piirangute kehtestamine eriti ei toiminud. Näiteks puudus tugev õiguslik alus kutsuda korralla linna ainsa alastiranna külastajaid ja koertega jalutajaid, kes keelust hoolimata viibisid lindude pesitsusperioodil hoiuala territooriumil. Seetõttu sooviti hoiuala territooriumi laiendada ja kaitse-eeskirja muuta õiguslikult rangemaks (intervjuu linnuklubi liikme ja keskkonnaekspertiga, Madis 2016). Mõningase käsitlemise järel leiti, et rangem kaitse-eeskiri pole piisavalt põhjendatud ning võib minna vastuollu juba planeeritud maa-kasutuse funktsioonidega.

Aktiivne side lindude vaatlemise ja lindude hoidmisega suunab mõtestama tähenduslikke piire koos maastikega. Nõukogudeaegsed jäljed on vorminud keskkonda ja püsivad osaliselt tänini. Kaitseala rajamine hõlmab lisaks maapealsele territooriumile vaevu tajutavaid piirjooni ka merel ja õhus, mis markeerivad koosluste vajadusi ning võimalikke koosmõjusid inimtegevusega. Maastike maa-alune dimensioon tuleb esile haljastatud prügimägede ja detektoristide tegevuse kaudu, kes loodavad metalliotsija abiga leida maa seest midagi väärtuslikku. Lindude hoiuala piirid jooksevad kokku veepuhastusjaama kinnise territooriumiga, mida ühendavad mitmesugused ökoloogilised võrgustikud ja

poliitikat. Nende keerukate seoste kaudu ilmneb vajadus mõtestada maailmas koos-olemist (*being-with*) sfääriliselt (Elden 2010), hõlmates tähenduslikke ja materiaalseid ökoloogiad. Sellest perspektiivist lähtudes leiab omailmade piiritlemine aset dünaamiliste sfääridega, millega koos tõelisust ja ümbruskonda luuakse ning ümbritsevat tajutakse. Seesugused sfäärid koos maastikega aitavad mõtestada selgemalt ka inimkonna mõju ja praktiseeritud hoolt, tuues esile erinevused antropotseenis (vt ka Pikner 2022b).

Elukeskkondi väärtustatakse koos maastikega ning looduskaitstes sekkutakse keskkonda teatud ratsionaalsusega. Paljassaare kontekstis eksisteerib dilemma, kui palju peaks inimene aktiivselt sekkuma ja millised võimalused oleks lasta loodusel omapäi kujuneda:

Kasvab kinni, aga võikski lasta loodusel minna seda teed nagu läheb. Kui veekogud kasvavad kinni, siis muutuvad ka elustiku kooslused. Looduskaitstes ongi mitu lähenemist, et kas kaitstakse olukorda või protsessi. Poollooduslikud kooslused – seal kaitstakse seda olemasolevat olukorda. Seal peab nagu kogu aeg sekkuma, mõlemad vajalikud. Paljassaares on mõlemat, on väga mosaiikne. Rannaniite me niidame ja tahame hoida sellisena, aga veekogude säilitamine on küsitav. (Omavalitsuse keskkonnaspetsialist, Peep 2016)

Paljassaare hoiuala piiritlemine toob esile mitmesugused häiringud ja katkestused, mis loovad eeldusi looduse ja linna omamoodi põiminguteks. Paralleelina saab siia kõrvale tuua linnalooduse kujunemise Berliinis, kus põimuvad ökoloogia, mälu ja kohad (Gandy 2022b). Matthew Gandy toob paralleeli Teise maailmasõja järgsete varemete-maastike ja külma sõja järgse linnaruumi vahel, mis võimaldasid teatud perioodil loodusel spontaanselt kujuneda ja saada kapitalistliku linnauuenduse osaks. Gandy pikemaajalisem isiklik seos Berliini äärealadega tuleb esile dokumentaalfilmis “Natura Urbana: The Brachen of Berlin” (Gandy 2017), kus erinevate lugude ja ekspertteadmiste kaudu ilmnevad (geo)poliitiliste protsesside ja linnalooduse põnevad ja kriitilised seosed. Näiteks töid Venemaa Siberi aladelt saabuvad rongid kaasa isesuguseid taimeliike, mis hakkasid Berliinis kasvama ning külma sõja tingimustes sai Lääne-Berliinist omamoodi eraldatud saar-linn, mille poliitilised tsoonid peegeldusid ka levinud taimestikis.

Loodus ja kultuur – koosluste pinged linnas

Moderniseerumine põhineb looduse ja kultuuri eraldamisel (Latour 2014 [1993]). Linnastumist kui modernsuse osa on vaadeldud kui looduse totaalset ümberkujundamist, kuni linnad neelavad metsiku looduse (Lefebvre 1976). Tõepoolest valgustatud tänavad, köetavad ruumid ja leviv mobiilvõrguühendus muudab oluliselt loodusjõududest sõltumist. Samas on üha enam hakatud mõistma looduse ja mitte-linna keerukaid seoseid linnaelu sotsiaalsete ja kultuuriliste aspektide kaudu, hõlmates eripalgelisi äärealasid (Angelo 2019; Pikner 2014). Paljassaare pakub looduse, linnastumise ja kultuuri põimingute mõtestamiseks mitmeid protsesse ja vastuolusid.

Rändlindudele sobivate elupaikade säilitamine linnaservas Paljassaarel seisab kõrvuti muinsuskaitseliste kultuuriväärtustega. Kultuuriväärtuse ümber on kehtestatud kaitsevöönd, mis kehtib kõigile muinsuskaitse all olevatele objektidele, olenemata nende asukohast vanalinnas või kaugemas poolsaare nurgas. Lindude hoiuala ja kultuuriväärtuste hoidmist ühendab näiteks võsa, õigemini võitlus võsastumisega, mida tõlgendatakse mõnevõrra erinevalt ajaloolise maastiku säilitamise perspektiivis:

Erimeelsusi looduskaitsega nagu pole, pigem teeme palju koostööd. Ka nemad on huvitatud, et seal võsa lõigata, meie jaoks on oluline mälestiste vaadeldavus, et võssa ei kasvaks, et puud ei hakkaks peal kasvama ja struktuuri ei lõhuks. Looduskaitse jaoks seal pole kunagi kõrgeid puid olnud, selles mõttes praegune Paljassaare on nende jaoks mõnes mõttes ajalooline maastik, mis siis ei tohiks võsastuda. (Kultuuripärandi spetsialist, Alo 2016)

Seejuures on oluline märgata ajahetke, millesse loodus- ja kultuuriväärtuste kaitse ankurdatakse säilitatava maastiku olemuse. Võsastumist ja maastikku ning sellega seotud inimene/mitte-inimene kooslusi võidakse raamistada just säilitatava ajahetke abil. Ometigi on väga keeruline ja sageli üle jõu käiv seda tardunud ajahetke koos maastikuga säilitada. Vaated kasvavad kinni ja kui keskkonda pikema aja jooksul ei hooldata, teevad loodusjõud oma töö ehitistega. Võsa on selles mõttes spontaanne, et teda ei pea spetsiaalselt kuhugi külvama. Võsa tekib ja hakkab vohama, kuidas olud lubavad, olgu maal või linnas. Ka Paljassaares tuleb jalgteelt kõrvale astudes võsas ragistada. Lisaks vohamisele võib võsa saada osaks sobiva ruumi või omailma otsingutes. Selle kohta saab tuua näitena fotograaf Arne Maasiku (2020) näituse “Omaruum”, kus ühe eksponaadina on esil enam kui kümne aasta jooksul pildistatud mustvalged kevad-sügised võsa pusad (foto 2). Eelnevalt on Maasik võsa eksponeerinud

koos fotodega Ameerika suurlinnade arhitektuurist, mille kaudu luuakse pinge n-ö metsiku looduse ja urbaniseeruva keskkonna vahel. Niimoodi iseloomustatakse teatavat entroopiat, mis ilmneb nii metsikus looduses kui ka tihedas linnakeskkonnas. Viimases on entroopia rohkem suunatud ja kontrollitud hargnevate infrastruktuuride ja fassaadide abil. Kahaneva linna protsessid võivad infrastruktuure hõredamaks muuta, luues uue pinnase ja konteksti linnalisuse, looduse ja ruraalsuse seoste mõtestamiseks (Pikner 2019).

Foto 2. Arne Maasiku foto sarjast "Pusad / Tangels" (avaldatud autori nõusolekul).

Lisaks lindudele ja inimestele meeldib Paljassaare ka mitmetele loomaliikidele. Linna keskkonnakorraldajad näevad vastuolu metssigade ja lindude nagu kühmnokk-luiged ja hüübid vahel: sead ohustavad linnuliike, süües linnumune. Seetõttu kutsuti poolsaarele jahimehed, kes küttisid umbes 40 metssiga, osa loomi põgenes Tallinna Vee territooriumile. Keskkonnaspetsialisti sõnul satuvad metsloomad linna metsikute elupaikade vähenemise tõttu, liikudes ka Tallinna lähedal asuvatele saartele: “Kui Naissaarel peetakse jahti, siis Viimsi tänavatel sead jooksevad. Varem ujusidki ühelt saarelt teisele ja söid kõhu täis, siga on kõva ujuja” (linna keskkonnaspetsialist, Peep 2016). Kui siinkohal tuua paralleel kaugelt Hawaii saarelt, siis on sigade ja inimtegevuse koosmõjude tõttu kahjustatud lindude olulisi elupaiku mitme sajandi jooksul viies muuhulgas väljasuremise ääreni Hawaii varese, kelle kestmajäämiseks tehakse jõupingutusi (Van Dooren 2014).

Sigade kõrval tuleb esile koerte mõju hoiuala toimimises. Hulkuvad koerad moodustasid Paljassaarel karju ja vahetevahel on linn sekkunud inimeste turvalisuse ettekäändel. Linnavalitsusel on olnud vastasseis inimestega, kes toitsid hüljatud koeri poolsaarel. Sellega seoses on õiguskantsler pidanud avaldama seisukoha, mille kohaselt on hulkuva looma toitmine osa vabaduspõhiõigusest ega saa kaasa tuua lemmiklooma pidamisega seotud vastutust: “...hulkuva looma toitjale lemmikloomapidaja kohustuste ja vastutuse panek piirab õigusvastaselt tema omandipõhiõigust ja üldist vabaduspõhiõigust” (Madise 2019). Koertega seotud vastuolusid mõjutavad ka erinevad tõlgendused linnapiiridest ja loodusest, sest Paljassaaret nähakse pigem mitte-linnana ja seetõttu ei koristata oma lemmiklooma järelt:

Juriidiliselt peaks seal ka oma koera järgi koristama, sest see linna territoorium. Aga see seal puhas loodus ja kui koer laseb, siis ei tundu nagu loogiline hakata koristama. Vanalinna tänavatel nagu loogiline, isegi kui ei tahaks seda teha. (Linnuklubi liige ja keskkonnaekspert, Madis 2016)

Seega mõjutab piirkonna tajumine mitte-linnana ettekujutust loodusest ja ka inimeste käitumismustreid. Paljassaarega seotud praktikad näitavad, et ka vägivallal on oma roll, kui sekkutakse bioloogilise elurikkuse ja looduskaitse nimel. Metssigade ja hüljatud koduloomade arvukuse piiramine poolsaarel ning osade taimeliikide (nt kibuvits) käsitlemine sissetungijana illustreerib seda aspekti. 2022. aastal toimusid Euroopa Liidu toel Paljassaare hoiualal kibuvitsa tõrjetööd, loomaks pinnast “algupärastele taimekooslustele”, mille kohta võis lugeda infotahvilt järgmist: “Kurdleheline kibuvits kuulub Euroopas intensiivsemate võõrliikide hulka, mis kiire ja eduka levimise tõttu tõrjub oma

kasvukohast välja teised looduslikud liigid.” Ettekujutus soovitud loodusest ja maastikust hakkab kujundama mitme-dimensioonilist ökoloogiat (kui üksikosade ja terviku seoseid) poliitiliste otsuste ja argipraktikate kaudu. Rohekoridorid on esile kerkinud olulise osana soovitud linnamaastikest. Rohealade vööndeid linnas tuuakse esile kui looduse ja inimtegevuse vahelisi puhvertsoone, mis peavad toetama inimeste ja mitte-inimeste koosolu. Põhja-Tallinnas on avalikkuse tähelepanu saanud planeeringualgatus “Putukaväil”, mille käigus kaardistati bioloogiline elurikkus kõrgepingeliinide alt vabaneval territooriumil, et luua laiem rohevõrgustik linnaelu, looduse ja servaalade kokku toomiseks. Selliste võrgustikega peaks ideaalis ühilduma Paljassaare hoiuala, võimaldades hõlpsasti liikuda (õhus) mitte-inimestel ja inimestel. Tiivulised võivad kokku põrgata hoonete klaaspindadega; rohekoridoride abil püütakse aidata kaasa nii mitte-inimeste kui ka inimeste liikumisele linnas ja üle/läbi linna:

Üle aasta on Tallinnas probleem, et kui toimub mõnede metsalindude massränne. Nad ei tea klaasist ja peegeldusest mitte midagi, siis lendavad vastu aknaklaase ja klaasmaju end surnuks, nende jaoks rohekoridor muidugi oluline. Ka linnaplaneerimise kontekstis see oluline, et need koridorid poleks vaid rohelised triibud kaardi peal, vaid et need oleksid ka ökoloogiliselt toimivad, et neid mööda saaksid erinevad elustikurühma liikuda ja et neid mööda saaksid liikuda ka inimesed. (Linnuklubi liige ja keskkonnaekspert, Madis 2016)

Klaasist kõrghooned ei välista linnuliikide eksisteerimist linnaruumis – isegi teatav sümbioos osade linnuliikudega on võimalik. Mõned linnuliigid on võimelised klaasist kõrghoonetega looma eksistentsiaalseid sidemeid, näiteks ehitama pesa kõrghoone katusele. Dokumentaalfilmis “Kajaka teoreem” (Matjus 2014) jälgitakse linnas pesitseva kajaka käekäiku ning püütakse linna avada linnu perspektiivist. Kõrghoone katus saab pakkuda kaitset pesale, aga filmis tuuakse esile linnas kasvava linnupoja ohud.

Rannikuäärne kontekst mõjutab loodusväärtusi ega jäta puutumata ka kultuuriväärtusi, sh militaarpärand. Meri on mõne mälestise (nt merd valgustanud helgiheitjate asemed) juba minema kandnud. Pärandikaitsjatel pole kiir-laevade poolt tekitatava lainetuse ja loodusjõu vastu eriti midagi võimalik teha: “Neid kolm on meri juba minema kandnud, need olid muinsuskaitse all. Ühest pole isegi asukohta teada, nii palju muudab meri reljeefi, isegi kive pole enam alles. Nii on, et loodus võtab oma, aga siis me võtame need jälle kaitsenimekirjadest maha” (kultuuripärandi spetsialist, Alo 2016). Seejuures on välja toodud, et pärandi kaitsmisel on looduse loomuliku kulgemise aktsepteerimine teostatav

pigem teorias kui praktikas (DeSilvey 2017; vt ka Nugin & Pikner 2019). Paljassaare kontekstis näeme, et see võib toimida ka praktikas, kui konkreetsete olude seda sunnivad ja pärandiobjekt pole kõige prioriteetsem.

Inimese roll ja küsitav tulevik antropotseenis

Inimtegevuse märkimisväärsed jäljed on Paljassaares nähtavad tööstusarengu, linna kasvu, sõjaliste kaitserajatiste, prügilate, savikarjääri ning linnalise infrastruktuuri laienemise kaudu. Nende protsesside materiaalseid jälgi ja kestvaid mõjutusi võime vaadelda antropotseeni osana, iseloomustamaks üldisemalt inimtegevuse laienevaid mõjusfääre. Samas ilmestavad Paljassaare protsessid ja hoolega seotud praktikad vajadust kohapõhiselt vaadelda katkestuste ökoloogiaid ning mõtestada inimese-mitteinimeste seoseid. Keskkonnamuutuste mõistmise käigus on tõstatunud küsimus inimeseks olemisest ja antropotsentrismist.

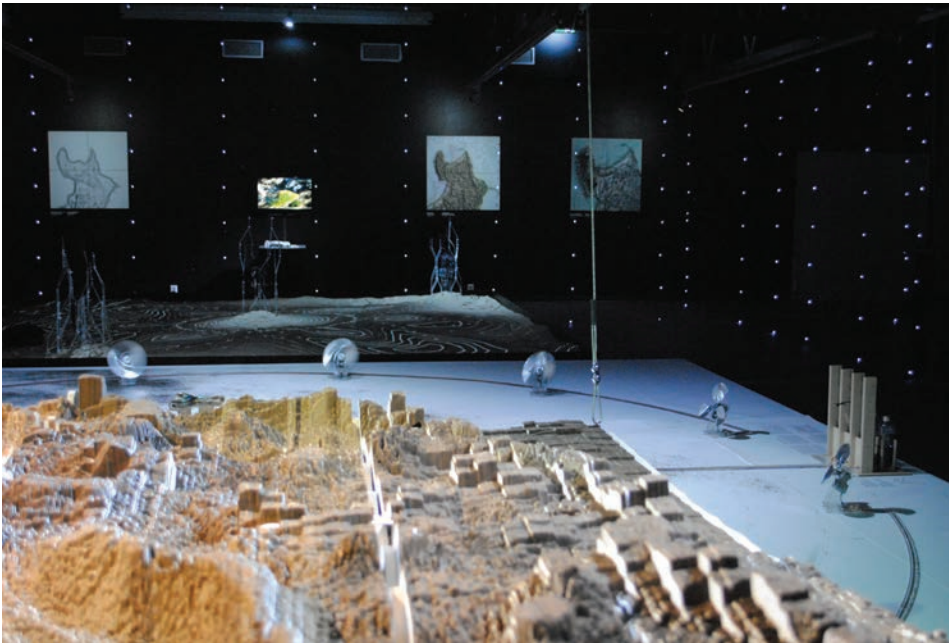
Paljassaare poolsaar oli valitud Tallinna Arhitektuuri Biennaali 2017 fookuskohaks, püüdes ümber mõtestada antropotsentrismi perspektiivi linnadele ja linnamaastikele. Biennaali käigus toimus näitus pealkirjaga “Antropotseeni saar”, mis esitles linnamaastikke läbi ringluse ja iseorganiseerumise (foto 3) eesmärgiga: “...Paljassaare ümberkujundamisel bioinfomaatriksiks, mis koosneb mitmekihilise arhitektuurse aparaadina korraldatud n-ö kõvadest ja pehmetest süsteemidest” (Pasquero 2017: 8). Näitust külastades tulid esile erinevad linna toimimisega seotud veeinfrastruktuuri ja metaboolseid aineringeid visualiseerivad ruumiskaalad. Alustades bakteriaalsest tasandist ning liikudes edasi aine, poolsaare, linna ja Läänemere tasandile püüti Paljassaare maastikku ja kooslusi visualiseerida hübriidselt ühendatud ja iseorganiseeruva keskkonnana, kus loodusprotsessid eksisteerivad koos linnastumise mõjudega. Veeringlus linnas ja heitveepuhastamine oli ühenduste mõtestamise põhiteljeks, mis mõjutab poolsaarel veekogude kinnikasvamist ja lindude liikumistrajektoore. Rändlinnud surutakse üha enam poolsaare servadesse, samas paigalinnud kasutavad peatumiskohtadena ka soojendatud heitvee settebasseine. Tasandite läbitöötamise kaudu toodi esile mitmed piirid tulenevalt kaitsefunktsioonidest, mis takistavad tulevikku suunatud protsesse:

Poolsaare südamas paikneb linna veepuhastusjaam, vahetult selle kõrval, poolsaare tipus aga hiljuti loodud hoiuala. Need kaks süsteemi esindavad kaht vastandlikku, ent samas kummaliselt sarnast konservatiivset ideoloogiat. Sellistena nad mitte ainult ei keeldu omavahel koostööd tegemast,

ehkki molekulaarsel tasandil käivad nad tihedalt läbi, vaid ühtlasi ka keelduvad tunnistamast ja täitmast oma aktiivset rolli Tallinna tuleviku kujundamisel. (TAB 2017)

Ökoloogilisi seoseid käsitleti mitmest perspektiivist, millest mõned olid realistlikumad ja teised poeetilisemad. Lindudega oli kõige enam seotud projekt “Avium Civitas”, mille kohaselt võiks tulevikus poolsaarele rajatavad kõrged tornelamud katta saviga, võimaldades linnupesade loomist elumajade sisse ning õppida lindudelt teistmoodi liikumist keskkonnas, sest autosid hakkavad asendama lennumasinad. Üldiselt iseloomustas näituse eksponaate usk tehnoloogilistesse võimalustesse, mis kiirendaks kohanemist linnastumise mõjudega ning loodusprotsesside rakendamist linna toimimise aine- ja energiaringes.

*Foto 3. Põltsaare kui bioinfomaatriks ja ringlus näitusel “Antropotseeni saar”.
Tarmo Pikneri foto 2017.*

Põltsaare paiknemine üleujutusriskide alal ja linna veepuhastusjaama kohalolu on tekitanud mitmeid tulevikku suunatud spekulatsioone. Põltsaare tuleb esile kui eksperimenteerimise väli, kus inimeste ja ümbritseva keskkonna võimalikke suhteid mõtestatakse kliimakriisi kontekstis. Kliimamuutuse, migratsiooni ja vaimse tervise ristumist vaatles Shezad Dawoodi algatatud näitus

“Leviaatan: Paljassaare peatükk”. Näituse keskmesse oli taas toodud Paljassaare ja rannikualadega seotud maastikud. Rannast korjatud inimtekkelist prügi kasutati keerukate ökoloogiatega iseloomustamiseks. Liitreaalsusprillide abil sai aimu teistmoodi liikumisest, kui inimene on sunnitud kohanema eluga veealuses ilmas paarisaja aasta pärast. Näituse pealkirjas olev Leviaatan annab viite 17. sajandi Hobbes’i teosele poliitilisest suveräänsusest ja sotsiaalsest kokkuleppes, mille esikaanel seisab ülisuur valitseja, koosnedes paljudest inimkehadest, kehastades seekaudu inimkeskset avalikkust ning kõrgudes üle maastiku ja linna (vt Gamboni 2005). Inimkeskset Leviaatani püüti näituse kaudu seostada ökoloogia ja mitteinimestega, tuues esile laiemad seosed poliitilistes protsessides. Sellise rõhuasetusega väljapanek tõstatab küsimuse, kuidas teha poliitilistes protsessides kuuldavaks mitteinimeste hääl, ning rõhutab ökoloogilise kokkuleppe vajadust lisaks sotsiaal-poliitilisele suveräänsusele, mis inimkesksuse kaudu on looduse huve pigem ignoreerinud. Paljassaare kontekst ja peatükk on toodud kokku laiema antropotseeni protsessiga, mida kriitiliselt mõtestas Dawoodi mitmeosaline film, näidates inimeseks olemist koos röövelliku meremajanduse ja kliimamuutuste düstootiaga. Paljassaare peatükk seostab muuhulgas “Leviaatani” sotsiaalpoliitilise kokkuleppe linnuvaatlusparadiisi ning muutuva pärandiga:

Paljassaare on mitme impeeriumi, liidu ja vabariigi käest läbi käinud ning jätnud seljataha eelnevad elud sõjaväepeerikonna ja Tallinna reoveekäitlusjaama asukohana. Nüüd vohab merekindluses taimestik – patarei alumine osa on vee alla jäänud ning poolsaare põlisasukate, kobraste, elupaigaks saanud. (Dawood & Ojavee et al. 2020)

Saarelisus on üks Paljassaare iseloomulik omadus, mida inimtekkelise mõju ja antropotseeni kontekstis tõlgendatakse. Muinsuskaitsele on oluline Paljassaare ajalooline saare-motiiv koos säilinud vaadetega. Samas veepuhastusjaam täidab mereala ja on ehitatud tornid, mis annavad visuaalselt nihestatud pildi muinsus- ja looduskaitseala kui terviku kohta. Kunstlike saarte rajamine Paljassaare külje alla tõstatas seoses kasiinosartega, mis tooks hasartmänguga seotu linnast rannikuruumi. Linnuklubi arvates hakkaksid kunstlikud saared mõjutama lindude toitumisalasid, mistõttu sooviti kaadatud materjalist teha kasiinosartede kõrvale ka linnusaar:

Kui seal alal hävitatakse ära üks toitumisala ja potentsiaalsed pesitsuspaigad, siis on loogiline, et need tuleb kompenseerida. Selleks olemegi välja pakkunud linnusaare. ... Lihtsalt osa kaadatud materjalist vedada natuke eemale ja rajada sellise korraliku lai, kuhu saaksid tullid ja

tiirud peale tulla. See kulu on mikroskoopiline saarte rajamise kõrval. (Linnuklubi liige ja keskkonnaekspert, Madis 2016)

Antropotseeni olemust on analüüsitud ka läbi ignoreerimise, mis aitab kaasa eraldatud tsoonide ja vastavate kategooriate kujunemisele. Prügikäitlemise ja -matmise kohalolu Paljassaares ja Kopli poolsaarel on osaliselt varjatud ja osaliselt nähtav või vahel tajutav lõhna kaudu. Osa endistest prügi mahapaneku kohtadest on kaetud haljastatud pinnasega, mida vahel käivad detektoristid puurimas. Suur jäätmejaam, mis käitleb ehitus- ja olmeprügi asub endiselt poolsaarel. Tallinna veepuhastusjaam tegeleb päevast päeva tarbitud vee puhastamise ja merre pumpamisega. Seejuures on huvitav teada, et ei puhastata kogu vett, vaid nii palju kui standardid ette kirjutavad. Taristukompleksi 2017. aastal külastades tuli esile, et heitvee puhastusjaam on viimase paari-kümne aasta jooksul laienenud ning jaam on raskustes protsessi käigus tekkiva nn aktiivmuda töötlemisega. Kasutuskõlbliku komposti saamiseks tuleb muda pärast biolagunemist veel poolteist aastat töödelda. Ka pärast järeltöötlust ei luba kehtivad seadused seda toiteainerikast materjali avalike rohealade või põldude väetamiseks müüa. Üheselt pole selge, et kas see ümbertöödeldud muda on mittepuhastatud jääde või väärtuslik kompost. Seetõttu tekkisid jaama juurde pikad kompostikuhilad. Prügimägede katmine ja haljastamine Põhja-Tallinnas on olnud osa laiemast linnaosa transformatsioonist ja uute elamualade rajamisest. Suure muutuse on läbi teinud endine Slopsi prügimägi vanas savikarjääris, mille asemel on roheline küngas ja mitte kaugel sellest uuesti ülesehitatud Kopli liinide elamukvartal. Eelnevaid ja tuleviku suunatud ökoloogilisi seoseid prügimäega kirjeldatakse järgnevalt:

Meil pole selle prügilaga mingeid probleeme olnud. Kuigi kohalikel elanikel on probleeme, et lendab prügi ja siis need kahtlased prügikäitlejad, kes seal garaažilinnakus elavad ja kondavad ringi, ilmselt ka näriliste probleemid. Kaetakse ära, ja sinna tekib selline roheline küngas. (Oma-valitsuse keskkonnaspetsialist, Peep 2016)

Näitusel esitatud ja heitveejaamas tekkivad Paljassaare ökoloogiad on erinevad, aga neid ei peaks vaatlema täiesti eraldiseisvatena, sest neid sfääre ühendavad ökoloogilised kujutluspildid maastikena. Seega on vaja mõista infrastruktuuri, maastikke ja ehitatud keskkonda kui meediumit, mille kaudu ökoloogilised kujutluspildid on kehtestatud ja väljendatud (Krivy 2021). Paljassaare kontekstis tulevad esile mitmesugused häiringutepõhised ökoloogiad, mis mõjutavad poolsaarega seotud maastikke. Tulevikku suunatud ökoloogilised kujutluspildid seovad ja raamistavad Paljassaare looduse inimtegevuse laieneva mõju kaudu.

Antropotseen võimaldab problematiseerida ja samas luua poolsaare maastike kaudu uusi ühendusi üksiku ja üldise vahel.

Diskussioon

Linnalooduse omadusi luuakse koos ühiskondliku muutuse ja linnastumisega. Erinevad häiringupõhised ökoloogiad ja ökoloogilised kujutlused saavad osaks poliitikatest, mõtestades looduse seoseid linnastuva ühiskonnaga (Angelo 2019; Pikner 2014). Nende protsesside mõistmisel on vaja ületada antropotsentristlik ja linnakeskne vaatekoht, sest linnalisuse kujunemisel on oluline roll mitte-linnal ja spontaansel loodusel. Paljassaare näide toob esile, et häiringud ja mitteinimesed/linnud saavad osaks maastikust kui põimunud materiaalsusest ja tunnetusvõimest, hõlmates pingeid kohaolu ja puudumise ning mineviku ja tuleviku vahel. Need pinged seostuvad urbaniseerumise trajektooriga keskkonnas läbi maastiku kui koos-tajumise viisi (Wylie 2007), mida oluliselt mõjutavad häiringupõhiste ökoloogiatega spontaansed ja tähenduslikud seosed linnaga (Gandy 2022b). Keskkond pole selles protsessis passiivne “lava”, vaid ilmneb emotsionaalsete maastike kaudu, luues sidemeid inimeste ja mitteinimeste vahel. Ruumiline siduskude maastikena loob erinevate rohealade põimimisel linnas ja avaramal tasandil sotsiaal-ökoloogilist mälu, võimaldades kiirete muutuste ajal kultuurilist kestvust (Andersson & Barthel 2016). Piiride-ülesed lindude lennutrajektoorid on suunanud avaramalt vaatama ka maapealseid ühendusi linnaruumis ning mõtestama kooselamise viise.

Mereäärsed linnamaastikud akumuleerivad mitmesuguseid häiringuid ja katkestusi, mille mõjud võivad olla vastuolulised ja tõlgendused ajas muutuda. Käesolev uurimus toob esile pingeväljad ja protsesside osalise jätkuvuse, milles nõukogudeaegne pärand moodustab ühe osa keerukas põimingus. Piiritsooni ja militaar-tööstusliku kompleksi suletus ja praktika Tallinna rannavööndis löid eeldused häiringutepõhisele ökoloogiale (Tsing 2015), mis on märkimisväärselt mõjutanud linnamaastikke. Vahekasutused ja väärtustatud ökoloogiad aeglustasid linnastumise mõju ning andsid “hääle” linnalooduse teatud omadustele, mille kaudu Paljassaare poolsaar ja lindude rändetrajektoorid said osaks laiemast linnamuutusest. Soovitud (linna)loodus ilmneb kui heade ja halbade ökoloogiatega sümbolne väljendus, mida mõjutavad kujutluspildid ilmnevate maastike ja infrastruktuuride kaudu (Krivy 2021). Paljassaare protsessid näitavad, et sellised ökoloogilised kujutluspildid võivad saada osaks vägivaldses sekkumises, tagamaks rändlindudele soovitud elupaiku ja samas olla üheks viisiks, mille kaudu ühendada poolsaar planetaarsete keskkonnamuutustega.

Rohealade ja veekogude-äärsete ruumide kujunemist postsotsialistlikes linnades on vaadeldud n-ö euroopastumise osana, mille käigus ühesuunaliselt võetakse üle Euroopa Liidu riikide kogemused ja praktikad (Kronenberg & Haase *et al.* 2020). Paljassaare näide toob esile mitmetahulised seosed ajaloo, kodanikualgatuse ja planeeringu ideede vahel, mis põhinesid hoolel ja võimaldasiid piiritleda Natura 2000 kaitseala vaatamata linnastumise survele. Seetõttu vajavad linnaloodus ja linnamaastikud kui vaidlustatud ühenduslülid nõukogudeaegse pärandi ja euroopastumise vahel põhjalikku käsitlemist võimaldamaks näha enam kui vaid lineaarset transformatsiooni (vt ka Jehliča & Jacobsson 2021). Poliitilised ökoloogiad linnas põhinevad ajaloolistel kihistustel, saavad osaks kaasaja eluviisides ja mõjutavad tulevikku suunatud visioone. Nõukogudeaegne periood oma häiringutega tekitab erinevusi linnastumise protsessis, aga kõiki neid erinevusi ei tuleks seostada nimetatud perioodi minevikuga (Müller 2019). Killustunud häiringu-põhiste ökoloogiatega ja pikemaajaliste kestvuste vaatlemine võimaldab problematiseerida homogeenset nõukogude pärandit.

Ökoloogiad koos maastikega saavad poliitiliseks mitmesuguste piiritlemistega, mis kujundavad inimeste suhteid ümbritseva keskkonna ja loodusega. Lindude hoiualale kujunevad piirid, mis ulatuvad merele, hõlmavad õhuruumi ning problematiseerivad maa alla maetud prügi. Samas piiritletakse väärtuslikke elukooslusi ja toetavat keskkonda maastike kaudu. Püüd vältida võsastumist ja luua liikumisvõimalusi toob esile looduskaitse ja kultuuripärandi mitmed seosed. Ohustatud koosluste ja pärandi kaitsmisega seondub hool, mida peaksime käsitlema avaralt, hõlmates emotsionaalseid ja eetilisi elu hoidmise protsesse ning sellega seotud looduse ja kultuuri seoseid (Puig de la Bellacasa 2018). Hoole kaudu loovad inimesed seose loodusega, mis saab osaks maastikega seotud tajumisviisist ja kogetud ümbruskonnast. Ohustatud koosluste ja kultuuripärandi hoidmine kipub keskenduma sellele, et kaitsta sekkumisega olemasolevat olukorda ja takistada looduslikke protsesse. Omamoodi väljakutsuks on hoole ümbermõtestamine, et pärandi hoidmise praktikad ei püüaks kontrollida ja aktsepteeriks rohkem entroopilisi protsesse (DeSilvey 2017).

Antropotseeni kui inimtegevuse domineeriva ajastu jäljed on materialiseerunud Paljassaares tööstuse, kaevandamise, sõjalise kompleksi ehitamise ning linnastumise infrastruktuuri näol, mis on liitnud endised saared üha tihedamalt linna külge. Linna ruumilised tulevikud toetuvad keskkonnapärandile ja samas üritavad distantseeruda ning end lahti haakida selle pärandi tumedamast osast (vt Pikner 2022b). Lahtihaakimine toimub pragmaatiliste sekkumistena nagu endiste prügimägede katmine ja mereäärse heitmaa avamine promenaadidega. Omamoodi paradoks peitub selles, et inimtegevusest oluliselt häiritud piirkonnad võivad pikemas perspektiivis saada tähenduslikeks koos maastikega,

problematiseerides inimõju ja inimese positsiooni antropotseeni kontekstis. Paljassaare hoiuala rajamine endise militaartsooni mõju sfääris kujunenud servaalale toob esile linnuvaatluse ja keskkonnakaitse kaudu avardunud hoole maastikud, mille käigus poolsaare laiemad seosed ja väärtused ümber mõtestati. Käesolev uurimus kinnitab, et antropotseeni ilmumine on seotud keskkonna vaidlustatud formatsioonidega (Warde & Robin *et al.* 2018) ja ignoreeritud tsoonidega (Bonneuil & Fressoz 2016). Seejuures on poolsaare vastandlikud ökoloogiad ja maastikud inspireerinud mõtestama inimese seoseid mitteinimeste, linna metabolismi ja planetaarsete muutustega. Need seosed ilmnevad maastikena, võimaldades keskkonna põimunud ja vaidlustatud ökoloogiaid tajuda ja valikuliselt ignoreerida.

Tänuõnad

Täna retsensenti sisukate kommentaaride ja ajakirja toimetajaid sujuva koostöö eest. Artikliga seotud teadustööd on rahastanud Eesti Teadusagentuuri grant PRG398 “Maastikuline lähenemine rurbansusele”.

Avaldamata allikad

Intervjuu Tallinna omavalitsuse keskkonnaspetsialistiga, 2016.

Intervjuu kultuuripärandi spetsialistiga, 2016.

Intervjuu Tallinna linnuklubi liikme ja keskkonnaekspertiga, 2016.

Intervjuud on artikli autori valduses.

Kirjandus

Amin, Ash 2021. Thinking urban grammars. An interview with Ash Amin. – Lancione, Michele & McFarlane, Colin (toim). *Global urbanism: knowledge, power and the city*. London: Routledge, lk 17–24.

Andersson, Erik & Barthel, Stephan 2016. Memory carriers and stewardship of metropolitan landscapes. – *Ecological Indicators* 70, lk 606–614 (DOI:10.1016/j.ecolind.2016.02.030).

Angelo, Hillary 2016. From the city lens toward urbanisation as a way of seeing: country/city binaries on an urbanising planet. – *Urban Studies* 54 (1), lk 158–178 (DOI:10.1177/0042098016629312).

- Angelo, Hillary 2019. The greening imaginary: urbanized nature in German's Ruhr region. – *Theory and Society* 48 (5), lk 645–669 (DOI:10.1007/s11186-019-09361-5).
- Angelo, Hillary & Wachsmuth, David 2015. Urbanizing urban political ecology: a critique of methodological cityism. – *International Journal of Urban and Regional Research* 39, lk 16–27 (DOI:10.1111/1468-2427.12105).
- Bonneuil, Christophe & Fressoz, Jean-Baptiste 2016. *The shock of the Anthropocene: the earth, history and us*. London: Verso.
- Braidotti, Rosi 2018. A theoretical framework for the critical posthumanities. – *Theory, Culture and Society* 36 (6), lk 1–31 (DOI:10.1177/0263276418771486).
- Bruns, Dmitri 2007. *Tallinna peaarhitekti mälestusi ja artikleid*. Hallas-Murula, Karin (toim). Tallinn: Eesti Arhitektuurimuuseum.
- Crang, Mike 2003. Telling materials. – Pryke, Michael & Rose, Gillian & Whatmore, Sarah (toim). *Using social theory: thinking through research*. London: Sage. lk 127–144.
- Dawood, Shezad & Ojavee, Kärt & Kaldoja, Annika & Kruus, Katariina & Mürsepp, Ann 2020. Rannikusuurtükipatarei, Paljassaare, 1915. – Näitusel “Leviaatan: Paljassaare peatükk”. Kai kunstikeskuses, 19.09-08.11.2020.
- DeSilvey, Caitlin 2017. *Curated decay: heritage beyond saving*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Elden, Stuart 2012. Worlds, engagements, temperaments. – Elden, Stuart (toim). *Sloterdijk now*. Cambridge: Polity Press, lk 1–16.
- Feldman, Merje 2000. Urban waterfront regeneration and local governance in Tallinn. – *Europe-Asia Studies* 52 (5), lk 829–850 (DOI:10.1080/713663094).
- Gamboni, Dario 2005. Composing the body politic: composite images and political representation, 1651–2004. – Latour, Bruno & Weibel, Peter (toim). *Making things public: atmospheres of democracy*. Cambridge: MIT Press, lk 162–195.
- Gandy, Matthew 2010. Vicissitudes of urban nature: transition and transformations at a global scale. – *Radical History Review* 107, lk 178–184 (DOI:10.1215/01636545-2009-041).
- Gandy, Matthew 2016. Unintentional landscapes. – *Landscape Research* 41 (4), lk 433–440 (DOI:10.1080/01426397.2016.1156069).
- Gandy, Matthew 2017. *Natura Urbana: The Brachen of Berlin*. Dokumentaalfilm (<https://www.naturaurbana.org/> – 08.11.2022).
- Gandy, Matthew 2018. Cities in deep time. Bio-diversity, metabolic rift, and the urban question. – *City* 22 (1), lk 96–105 (DOI:10.1080/13604813.2018.1434289).
- Gandy, Matthew 2021. An Arkansas parable for the Anthropocene. – *Annals of the American Association of Geographers* 112 (4), lk 368–386 (DOI:10.1080/24694452.2021.1935692).
- Gandy, Matthew 2022a. *Natura Urbana: Ecological Constellations in Urban Space*. Cambridge: MIT Press.

Gandy, Matthew 2022b. Ghosts and monsters: reconstructing nature on the site of the Berlin Wall. – *Transactions of the Institute of British Geographers* 47 (4), lk 1120–1136 (DOI: 10.1111/tran.12562).

Gandy, Matthew 2022c. Urban political ecology: a critical reconfiguration. – *Progress in Human Geography* 46 (1), lk 21–43 (DOI:10.1177/03091325211040553).

Gubrium, Jaber & Holstein, James 2009. *Analyzing narrative reality*. London: Sage.

Haraway, Donna 2007. *When species meet*. Minneapolis: University of Minnesota Press.

Hinchliffe, Steve 2007. *Geographies of nature: societies, environments, ecologies*. London: Sage.

Hoelle, Jeffrey & Kawa, Nicholas C. 2021. Placing the anthropos in Anthropocene. – *Annals of the American Association of Geographers* 111, lk 655–662 (DOI: 10.1080/24694452.2020.1842171).

Ingold, Tim 2000. *The perception of the environment: essays on livelihood, dwelling and skill*. London: Routledge.

Jechlička, Petr & Jacobsson, Kerstin 2021. The importance of recognizing difference: rethinking Central and East European environmentalism. – *Political Geography* 87 (1), 102379 (DOI:10.1016/j.polgeo.2021.102379).

Kaika, Maria 2005. *City of Flows: Modernity, Nature, and the City*. London: Routledge.

Karro-Kalberg, Merle 2022. Ohtlik ja ähvardav loodus. – *Sirp*, 19.08.2022 (<https://sirp.ee/s1-artiklid/arvamus/ohtlik-ja-ahvardav-loodus/> – 08.11.2022).

Krivy, Maroš 2021. “Post-apocalyptic wasteland” or “digital ecosystem”? Postsocialist ecological imaginaries in Tallinn, Estonia. – *Geoforum* 126, lk 233–243 (DOI:10.1016/j.geoforum.2021.07.007).

Kronenberg, Jakub & Haase, Annegret & Łaszkiwicz, Edyta & Antal, Attila & Baravikova, Aliaksandra & Biernacka, Magdalena & Dushkova, Diana & Filčák, Richard & Haase, Dagmar & Ignatieva, Maria & Khmara, Yaryna & Niță, Mihai Razvan & Onose, Diana Andreea 2020. Environmental justice in the context of urban green space availability, accessibility, and attractiveness in postsocialist cities. – *Cities* 106 (DOI:10.1016/j.cities.2020.102862).

Latour, Bruno 2014 [1993]. *Me pole kunagi olnud modernsed: essee sümmeetrilisest antropoloogist*. Tõlkinud Anti Saar. Tallinn: Tallinna Ülikooli kirjastus.

Latour, Bruno 2017. *Facing Gaia: eight lectures on the new climate regime*. Cambridge: Polity Press.

Law, John 2004. *After method. Mess in social science research*. London: Routledge.

Lefebvre, Henri 1976. *The survival of capitalism: reproduction of the relations of production*. London: Allison & Busby.

Maasik, Arne 2020. Näitus “Omaruum” Tartu Kunstimajas 25.09.–18.10.2020 (<https://www.youtube.com/watch?v=rz00aYjBuic> – 08.11.2022).

Madise, Ülle 2019. Õiguskantsler: hulkuva looma toitjale omaniku vastustus ei laiene. – *ERR*, 17.02.2019 (<https://www.oiguskantsler.ee/et/%C3%B5iguskantsler-hulkuva-looma-toitjale-omaniku-vastustus-ei-laiene> – 08.11.2022).

Malkova, Anastassija 2019. *Border zones and their disappearance in Tallinn, Berlin and Jerusalem*. Master thesis. Tallinn: Department of Architecture, Estonian Academy of Arts.

Massey, Doreen 2005. *For space*. London: Sage.

Massey, Doreen 2006. Landscape as a provocation: reflections on moving mountains. – *Journal of Material Culture* 11 (1–2), lk 33–48 (DOI:10.1177/1359183506062991).

Matjus, Joosep 2014. *Kajaka teoreem*. Dokumentaalfilm. Exitfilm.

Müller, Martin 2019. Goodbye, postsocialism! – *Europe-Asia Studies* 71 (1), lk 533–550 (DOI:10.1080/09668136.2019.1578337).

Nugin, Raili & Pikner, Tarmo 2021. Kõikudes lammutamise ja mälestise vahel: kolhoosikeskuste arhitektuuri sotsiaalne pärand. – *Kunstiteaduslikke Urimusi / Studies on art and architecture* 30 (3–4), lk 11–38.

Nye, David 2014. The anti-landscape. – Nye, David & Elkind, Sarah (toim). *The Anti-Landscape*. Amsterdam: Rodopi, lk 11–28.

Pajusaar, Riine 2022. Mina elasin siin. Paljassaare. Mitte kusagil pole nii palju suitsukonisid kui Paljassaare bussipeatuses. – *Ypsilon / Postimees* 14.09.2022 (<https://ypylon.postimees.ee/7592498/mina-elasin-siin-paljassaare-mitte-kuskil-pole-nii-palju-suitsukonisid-kui-paljassaare-bussipeatuses> – 21.11.2022).

Palang, Hannes & Zariņa, Anita & Printsman, Anu 2022. Making sense of breaks in landscape change. – *Landscape Ecology* (DOI:10.1007/s10980-022-01492-y).

Pasquero, Claudia 2017. BioTallinn: a space for reasoning between design, biology and computation. – Bullivant, L. (toim). *Tallinn Architecture Biennale catalogue*. Tallinn: Estonian Centre of Architecture, lk 8–10.

Pikner, Tarmo 2014. Enactments of urban nature: considering the industrial ruins. – *Geografiska Annaler Series B-Human Geography* 96 (1), lk 83–94 (DOI:10.1111/geob.12038).

Pikner, Tarmo 2019. Enam kui kahanevad postindustriaalsed linnad: Detroiti ja Narva linnaruumilised kestvused. – *Methis. Studia Humaniora Estonica* 19 (24), lk 135–158 (DOI:10.7592/methis.v19i24.16201).

Pikner, Tarmo 2022a. Contingent urban nature and interactional justice: the evolving coastal spaces of the city of Tallinn. – Plüschke-Altöf, Bianka & Sooväli-Sepping, Helen (toim). *Whose Green City?* Cham: Springer, lk 163–182.

Pikner, Tarmo 2022b. Environmental and urban futures entangled: Capitalism and (post)-Soviet nuclear legacies in the Baltic Sea coastal towns of Paldiski and Sillamäe. – Heidi, Nast & Papadopoulos, Alex & Eaves, Latoya (toim.). *Spatial Futures: Difference and the Post-Anthropocene*. Palgrave MacMillan (ilmumas).

Pikner, Tarmo & Palang, Hannes 2021. Movements, care and dispersed periurban landscapes evoked by dacha allotment gardens of Narva. – Häyrynen, Mauno & Häkli, Jouni & Saarinen, Jarkko (toim). *Landscapes of Affect and Emotion*. Brill, lk 49–72.

- Printsmann, Anu & Pikner, Tarmo 2019. The role of culture in the self-organisation of coastal fishers sustaining coastal landscapes: a case study in Estonia. – *Sustainability* 11 (14), 3951 (DOI:10.3390/su11143951).
- Puig de la Bellacasa, María 2018. *Matters of care. Speculative ethics in more than human worlds*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Qviström, Mattias 2018. Farming ruins: a landscape study of incremental urbanisation. – *Landscape Research* 43 (5), lk 575–586 (DOI:10.1080/01426397.2017.1353959).
- Reinert, Hugo 2016. The landscape concept as rupture – extinction and perspective in a Norwegian Fjord. – Sooväli-Sepping, Helen & Reinert, Hugo & Miles-Watson, Jonathan (toim). *Ruptured landscapes. Landscape, identity and social change*. Springer, Dordrecht, lk 41–54 (DOI:10.1007/978-94-017-9903-4_4).
- Roy, A. 2021. Decentering global urbanism: an interview with Ananya Roy. – Lancione, M. & McFarlane, C. (toim) *Global urbanism: knowledge, power and the city*. London: Routledge, lk 25–33.
- Ruddick, Sue 2015. Situating the Anthropocene: planetary urbanization and the anthropological machine. – *Urban Geography* 36 (8), lk 1113–1130 (DOI: 10.1080/02723638.2015.1071993).
- Sepp, Kalev (toim). 2011. *The Estonian green belt*. Tartu: Estonian University of Life Sciences.
- Swyngedouw, Erik & Ernstson, Henrik 2018. Interrupting the Antropo-obScene: immuno-biopolitics and depoliticizing ontologies in the Anthropocene. – *Theory, Culture & Society* 34 (2–3), lk 211–231 (DOI:10.1177/0263276418757314).
- Zalasiewicz, Jan & Willimas, Mark & Steffen, Will & Crutzen, Paul 2010. The new world of the Anthropocene. – *Environmental Science & Technology* 44 (7), lk 2228–2231 (DOI:10.1021/es903118j).
- Thrift, Nigel 2008. *Non-representational theory. Space, politics, affects*. London: Routledge.
- Tsing, Anna Lowenhaupt 2015. *The mushroom at the end of the world: on the possibility of life in capitalist ruins*. Oxford: Princeton University Press.
- Tsing, Anna Lowenhaupt 2017. A threat to Holocene resurgence is a threat to liveability. – Brightman, Marc & Lewis, Jerome (toim) *The anthropology of sustainability. Beyond development and progress*. New York: Palgrave Macmillan, lk 51–65 (DOI:10.1057/978-1-137-56636-2_3).
- Tuvikene, Tauri 2016. Strategies for comparative urbanism: post-socialism as a de-territorialized concept. – *International Journal of Urban and Regional Research* 40, lk 132–146 (DOI:10.1111/1468-2427.12333).
- Tuvikene, Tauri & Nugin, Raili & Kasemets, Kadri & Pikner, Tarmo & Printsmann, Anu & Dean, Karin & Palang, Hannes 2022. The landscape approach to planetary urbanization: beyond the planetary urbanization approach. – *City* 26 (4), lk 723–744 (DOI:10.1080/13604813.2022.2079884).
- Vahtrre, Lauri 2022. Progressiivne müüt hägusatest piiridest. – *Postimees*, 13.09.2022.

Van Dooren, Thom 2014. *Flight ways: life and loss at the edge of extinction*. New York: Columbia University Press.

Van den Born, Riyan & Ganzevoort, Wessel & Talivee, Elle-Mari & Cardozo, Ann Elisabeth Laksfoss & Ábrán, Ágota & Villanueva-Romero, Diana & Contreras, Clara & van der Wal, Rene & Lundquist, Elin 2022. Love, learning and care for birds: ornithological citizen as a pathway to environmental citizenship. – *EnviroCitizen project, Horizon 2020 report* 26.04.2022, published in *ResearchGate*.

Veersalu, Tuuli & Sepp, Kalev 2012. *Paljassaare hoiuala naabrusesse koostavate detailplaneeringute elluviimisega kaasneva Paljassaare hoiuala täiendava külastuskoormuse hinnang*. Uuringu lõppraport. Eesti Maaülikool, Tartu.

Vicenzotti, Vera & Qviström, Mattias 2018. Zwischenstadt as a travelling concept: towards a critical discussion of mobile ideas in transnational planning discourses on urban sprawl. – *European Planning Studies* 26 (1), lk 115–132 (DOI:10.1080/09654313.2017.1375082).

Warde, Paul & Robin, Libby & Sörlin, Sverker 2018. *The environment. A history of the idea*. Johns Hopkins Press.

Whatmore, Sarah 2002. *Hybrid geographies: natures, cultures, spaces*. London: Sage.

Wylie, John 2005. A single day's walking: narrating self and landscape on the South West coast Path. – *Transactions of the Institute of British Geographers* 30 (2), lk 234–247 (DOI:10.1111/j.1475-5661.2005.00163.x).

Wylie, John 2007. *Landscape*. London: Routledge.

Yusoff, Kathryn 2012. Aesthetics of loss: biodiversity, banal violence and biotic subject. – *Transactions of the Institute of British Geographers* 37, lk 578–592 (DOI:10.1111/j.1475-5661.2011.00486.x).

Yusoff, Kathryn 2018. *A billion Black Anthropocenes or none*. Minneapolis: University of Minnesota Press.

Summary

Political ecologies and the Anthropocene within landscapes of urbanity tension fields

Tarmo Pikner

Senior Research Fellow

Centre for Landscape and Culture

School of Humanities, Tallinn University

tpikner@tlu.ee

Keywords: Anthropocene, landscape, Paljassaare, political ecology, post-socialist city, Tallinn, urbanity

This article approaches complex relationships between disturbance-based ecologies and processes of urbanisation by focusing on urban fringes and valuation of life-forms within landscapes. The thematic discussion is inspired by changes of the Paljassaare Peninsula in Tallinn, which motivated the author to analytically assemble historical layers, ecological imaginations, and stories of planetary affects. The fieldwork related to the article's argumentation is mainly based on the ethnographic method bringing together observations, interviews, and thematic narratives. The study indicates that disturbances and non-humans/birds become part of the landscape as intertwined materiality and perceiving-with, which involve tensions between presence and absence, and also tensions between past and future. The environment is not a passive "stage" in the process, but appears through emotional landscapes by creating relations between humans and non-humans. Transboundary flight trajectories of birds widen the perspective on earth-bound connections in urban space and make to rethink ways of co-existing.

Urban landscapes linked to the sea accumulate diverse disturbances and ruptures, and their effects can be conflicting and interpretations change in time. The current study reveals tension fields and partial continuity of processes in which the Soviet-era legacy forms just one part in the complex assemblage. The border zone and the closed military-industrial complex in Tallinn coastal terrain generated conditions for disturbance-based ecologies, which have significantly influenced urban landscapes. Interim usages and valued ecologies slowed down effects of urbanisation and gave "voice" to particular characteristics of urban nature through which the Paljassaare Peninsula and migratory corridors of birds became part of a wider urban change. The desired (urban) nature appears as an expression of good and bad ecologies influenced by imaginations about landscapes and infrastructure.

The evolution of green areas and waterfront spaces in post-socialist cities is approached as part of Europeanisation, in which practices of European Union states are smoothly and uncritically adapted. The example of Paljassaare reveals entangled multi-dimensional connections between history, civil-society initiatives, and ideas of spatial planning, which were based on care and enabled the bordering of Natura 2000 bird protection area despite urbanisation pressure. Therefore, urban nature and urban landscapes as contested links between the (post)Soviet heritage and Europeanisation require in-depth analysis for revealing a more complex process than linear transformation. The following of disturbance-based ecologies and longer durations make it possible to problematise the Soviet-era homogenous legacy.

Anthropocene traces, as a dominant force of humankind, have materialised in Paljassaare through industry, mining, building of a military complex and infrastructure of urbanisation, which, step-by-step, firmly linked the former islands to the city. Urban spatial futures lean on environmental legacy and simultaneously try to distance from the dark side of legacies. The paradox is that the terrains extensively disturbed by human activities can become meaningful within landscapes in problematising the forces of humankind and the position of humans in the context of the Anthropocene.

Tarmo Pikner

Tarmo Pikner (PhD) on geograaf ja töötab vanemteadurina Tallinna Ülikooli humanitaarteaduste instituudis. Tema uurimisteemad käsitlevad linnalisuse seoseid looduse ja kultuuriga ning vaidlustatud pärandi ja teadmiste rolli keskkonnamuutuste mõtestamisel.

Tarmo Pikner (PhD) is a geographer and works as Senior Research Fellow at the Centre for Landscape and Culture of the School of Humanities, Tallinn University. His research topics are related to the connections of urbanity with nature and culture and the role of contested heritage and knowledge in interpreting environmental changes.

tpikner@tlu.ee

Olematud trammiteed linnamaastikus: atmosfäärialased kunstiprojektid Turus ja Tallinnas

Tauri Tuvikene

Tallinna Ülikooli Humanitaarteaduste Instituudi
linnauringute professor
tauri.tuvikene@tlu.ee

Aleksandra Ianchenko

Tallinna Ülikooli maastiku ja kultuuri keskuse
nooremteadur
sasha201@tlu.ee

Teesid: Artikkel toob kokku ühistranspordi, kunsti, maastiku ja atmosfääri. Artikli eesmärk on näidata maastikulist mõtlemist ehk maastiku mitmeilmelise iseloomu käsitlust, kasutades juhtumitena kaht kunstilist sekkumist linna- maastikus: “Nähtamatu trammiliin” Tallinnas ja “Tram Chalk Walk” Turus, mille loojaks on üks artikli kaasautoritest (kunstnik ja teadlane Aleksandra Ianchenko). Siin käsitleme atmosfääri kui mõistet, millega saab omavahel kokku tuua maastiku materiaalse ja tunnetatud poole. Mõlemas kunstiteoses tuli esile atmosfäär taristu metafoorses (taas)loomes materiaalse sekkumise abil: ühel neist sai tramm olevaks lumme suusatatud radadena, teisel juhul aga kriidijoontena. Artikkel näitab, kuidas atmosfäär saab tekkida materiaalsete aspektide ja selles keskkonnas viibimise vastastikmõjus, täpsemalt tegevustes, mis metafoorsena selle taristu maastikus elustavad. Kuigi trammi ennast ei olnud kummaski sekkumises, sai terviklik maastikuline kogemus olevaks mõttena trammist, mis sekkumistega loodi.

Märksõnad: atmosfäär, kunst, linnauringud, maastik, tramm

Sissejuhatus

Kuidas siduda omavahel ühistransport, kunst, maastik ja atmosfäär? Kui ühistransporti ja atmosfääri selle tavatähenduses seob kõige otsesemalt busside kütuseliigi valik ning kunst ja maastik on omavahel kokku pandud muidugi mõista maastikumaalil, siis kogu komplekti ühendamine loob uusi seoseid ja võimalusi. Selle artikli eesmärk on ühelt poolt näidata, kuidas kunstile omased lähenemised aitavad koos atmosfäärist ja maastikust pärit mõistete aparatuuriga mõista ühistranspordiga seonduvat. Teisalt pakub artikkel

sissevaadet maastikule liikuvuse (ja muidugi ka sellega seotud taristu ning liikumisvõimaluste puudumise) vaatepunktist (Sheller & Urry 2006). Artikkel arendab atmosfääri käsitlust kui viisi mõistmaks kunsti ja maastiku seoseid. Empiiriliselt on artiklis kaks näidet, mis mõlemad keskenduvad olematule ühistranspordi taristule, näidates erinevaid viise, kuidas olematus on olemas.

Esimene näide on Lasnamäe tramm, mida planeeriti Laagna teele juba 1970. aastatel, millest ehitati isegi mõned jupid ja praeguseks lammutatud trammidepoo, kuid mis tervikuna on jäänud vaid paberile ja osaliselt ka unistustesse (vt nt Vörno 2011). Teine näide on aga olemasolev trammisüsteem Soome suuruselt teises linnas Turus. Sealset trammi kasutati järjest vähem kuni selle kaotamiseni 1970. aastatel. Praeguseks peab hoolikalt linnamaastikku silmitsema, et leida üksikuid allesjäänud ruumilisi elemente. Näiteks võib hoolas vaatleja leida ühe trammitee järgi kaardu ehitatud aia. Samas on nähtavalt olemas mälestused, mis on saanud ka jätkuva materiaalse kehastuse, sest trammid on kujutatud Turu-teemalistel suveniiridel. Samas on kahtlemata vähemalt osaliselt elus ka unistus trammitee tagasitulekust, eriti pärast trammiliini avamist konkureerivas naaberlinnas Tampere aastal 2021. Nende mõlema näitega tegeles kõige lähemalt üks artikli autoritest, teadlane ja kunstnik Aleksandra Ianchenko, kes viis ellu kaks kunstilist sekkumist. Selle artikli keskmes ongi need kaks sekkumist ja selgitus, kuidas need aitavad mõista, aga ka tunnetada atmosfääri linnamaastikus. Et seda mõistmist ja tunnetamist analüütiliselt kirjeldada, loob artikkel seoseid erinevate kunstiliikide vahel. Artikkel mõtestab ühelt poolt *performance* kunsti seoses monumentaalkunstiga, tõlgendades töid kui efemeerseid monumente, milles saab kokku kunstiliste sekkumiste materiaalne pool, mis aga samas on kaduv. Teisalt loob artikkel seoseid maastikute maastikuliste joonistustega, mis linnaruumis loovad tervikliku teose. Mõlemad sekkumised jätsid jäljed maastikusse, mis andis neile sekkumistele kandva tähenduse. Neid ei peaks seega nägema vaid tegevuskunstina, mis nad esmapilgul rohkem on, vaid seguna erinevatest kunstivormidest.

Kunst, atmosfäär ja maastikuline mõtlemine

Maastikuline mõtlemine viitab lähenemisele, milles maastik kui mõiste koos selle ümber koondunud lähenemistega moodustab tervikliku mõttesüsteemi (Tuvikene & Nugin *et al.* 2022). Maastiku mõiste on olnud ise pinev aruteluobjekt juba aastakümneid, lahknedes nii pigem representatsioonilise (Cosgrove 1998; Cosgrove & Daniels 1988) ja füüsiliselt kogetu (Lorimer 2005; Wylie 2005) või ühiskondliku ehk nn põhjamaise maastikumõiste vahel (Olwig 1996, 2005). Siinkohal on kõik need lähenemised olulised ja aitavad näha maastikku

kui holistilist ja erinevaid aspekte hõlmavat terminit (Tuvikene & Nugin *et al.* 2022). Samamoodi käib maastikuga kaasas sellega seonduvate meetodite ja uurimismaterjali paljusus, hõlmates nii loodus-, ühiskonna- kui ka humanitaarteaduste lähenemisi. Seetõttu on maastik kahtlemata nii looduslik nähtus kui ka inimese poolt tajutud fenomen, mida elavad, kujundavad ja mõtestavad ühiskonnagrupid. Maastik on seega mitmekesine ja eeldab terviklikku tajumist. Selline terviku meeleline kogemine on aga osa ka kunstilisest lähenemisest, mis hõlmab loomingulist ja tähenduslikku sekkumist selge materiaalse elemendiga. Atmosfäär seob maastikud ja kunsti ning on selles artiklis kandev viis nende seoste mõtestamiseks. Maastikuline lähenemine on seotud atmosfääriga ja haakub n-ö õhus oleva tunnetusega.

Atmosfäär on olemas erinevatel tasanditel ja aspektides. Ühelt poolt on atmosfäär kahtlemata planeete ümbritsev gaasikiht (Eesti Entsüklopeedia), mida erinevad gaasid võivad reostada. Sellisena on atmosfäär konkreetne materiaalne kogum, ja see eristab seda filosoofilistest käsitlustest, mis keskenduvad enam tajutavale, kaduvale ja üürikesele tunnetusele. Siiski on ka viimased selgelt seotud materiaalse atmosfääriga, sest millegi õhus olemine füüsiliselt on seotud ka tunnetuslikkusega. Atmosfäär oma ühelt poolt klimatoloogilises ja teisalt afektiivses tähenduses on seotud (McCormack 2008). Atmosfäär on objektiivne, seda tingib keskkonna materiaalne konfiguratsioon, aga see on ka subjektiivne, sest seda tajuvad need, kes füüsiliselt selles viibivad. Samuti ei saa atmosfääri tajuda eemalt, see nõuab kehalist kohalolekut ja kõigi meelte – nägemise, kuulmise, haistmise, puudutuse ja maitsmise – kasutamist.

Atmosfääri filosoofiline tähendus pärineb aga ennekõike fenomenoloogilisest filosoofiast, mis tänapäevases käsitluses on ehk enim reflekteeritud Gernot Böhme teostes. Samuti on atmosfääril tähtis koht nii linnaplaneerimise (kriitilistes) käsitlustes, disainis kui ka kunstiteoorias. Sellised lähenemised rõhutavad, et atmosfääri kujundatakse praktikas, aga see on ka kohatunnetuse osa või teatav kollektiivne kogemus. Viimase puhul võib mõelda kontsertidele või teistele mastaapsetele sündmustele. Böhme (2017: 19) viitab näiteks ka Christian Clay Lorenz Hirschfeldi käsitlusele Inglise aiakunstist ja mõtetele, kuidas kujundada maastiku “emotsionaalset karakterit” ehk teisisõnu atmosfääri: puude ja taimede valik, mis loob vaateid, langevad lehed ja muud tunnetuslikud aspektid.

Atmosfäär kui metafoor tähistab tundeid, mis inimesel on teatavas ruumilises olukorras. Selles mõttes kasutati mõistet “atmosfäär” juba romantismi perioodil 19. sajandil, aga 1990. aastatel käsitles Gernot Böhme atmosfääri kui “keskkonnaomaduste ja emotsionaalsete seisundite” (Böhme 2017: 30) vahelist nähtust, tuginedes ühelt poolt Walter Benjamini aurakäsitlustele, mis viitab ainult originaalseid kunstiteoseid ümbritsevale tunnetatud distantsile, ja Hermann Schmitzi fenomenoloogilisele ja kehatunnetuslikule filosoofiale,

mis näeb atmosfääre n-ö vabalt hõljuvana ruumilise ja tunnetusliku vahepeal. Böhme arendas edasi ka atmosfääride produktsiooni käsitlusi valdava tajumisele keskendunud käsitluse asemel. Kunstiliste voolude arengul on olnud kandev jõud ka atmosfääri mõtestamisel. Näiteks avangardist oli tuntud katse ühendada kunst ja elu, vabastades kunst muuseumidest ja seega vabastades ka selle aura: avangard tegi selgeks, et seda, mis “teeb teose kunstiteoseks, ei saa haarata ainult selle konkreetsete omaduste kaudu”, vaid kunsti kvaliteet seisneb “selles, mis ületab neid”, ehk kunst seisneb “selles rohkemas, auras” (Böhme 2017: 33). Lisaks omistab Böhme atmosfääri mitte ainult kunstiteostele, vaid ka igasugustele esteetilistele töödele – alates reklaamist kuni oma kodu kaunistamiseni.

Böhme (2017) mõtles atmosfääridest kui esteetilisest kategooriast, mis võib pakkuda uut lähenemist kunstile. See lähenemine tähendaks pöördumist tähenduse asemel kogemuse poole ehk teisisõnu keskendumist mitte sellele, mida kunstiteos tähendab ja vaatajale räägib, vaid sellele, millist kogemust see pakub. Böhme rõhutab ruumilisi kunstivorme, nagu näiteks maastikuline kunst, heli- ja valguskunst ning installatsioonikunst, mis nõuavad füüsilist sisenemist neisse, pannes siseneja positsiooni, kus ollakse “eksponeeritud atmosfäärile, mida nad kiirgavad” (Böhme 2017: 23). Ruumiline valgusinstallatsioon omab atmosfäärilist jõudu, mis “mitte [üksnes] ei esinda meeleolu, vaid pigem lavastab seda – st pakub tingimusi, milles meeleolu tõenäoliselt tekib” (Novak 2019: 139). See vastab Böhme mõttele, et atmosfääri mitte niivõrd ei tehta ise kuivõrd kujundatakse keskkonda või tingimusi, mis võivad tekitada teatud atmosfääri. Seetõttu on lavakujundus ehk stsenograafia üks parimaid näiteid, kuidas atmosfäärid võivad olla lavastatud valguse, heli ja materiaalsete vormide kombinatsioonide abil. Sama saab toimuda ka linnaruumis. Christoph Michels ja Chris Steyaert (2017) arutlevad, kuidas on võimalik luua atmosfääre linnakunsti sekkumistega. Nad toovad välja kaks tegurit – juhuslikkus ja kavandatus –, näidates erinevust esinejate poolt kavandatud atmosfääride ja nende tegeliku kujunemise vahel. Michels ja Steyaert (2017: 80) mõistavad atmosfääri kui “kompositsioonilist protsessi” (Latour 2010), mis näitab, kuidas atmosfäärid on hoolikalt kavandatud ja kujundatud, kuid “tekivad ka eba-korrapäraselt, efemeerselt ja ülemääraselt”. Analüüsides, kuidas linnakunsti sekkumised atmosfääre loovad, jõudsid nad järeldusele, et “atmosfäärid tekivad nii eelnevast esteetilisest tööst ja ruumilisest kujundamisest kui ka juhuslikest kohtumistest” (Michels & Steyaert 2017: 97), nagu näiteks ilmastikukõikumised ja publiku reaktsioonid.

Atmosfäärid on seega tajutud, kogetud ja viitavad mäletamisele, olles samas sõltuvad ka materiaalsest ja representeeritud keskkonnast (Sumartojo 2016; Kasemets 2014). Ilm, valgus ja helid on olulised mõjurid, kuidas sündmusi ko-

getakse ja kujundatakse, ning see kujundamine omab ka võimalikke poliitilisi mõjusid (Sumartojo 2016). Samuti on atmosfäärid relatsioonilised, kuulumata konkreetselt materiaalse objekti või tajuva subjekti juurde (Anderson 2016). Avalik kunst linnaruumis pakub seega just hõlmavat materiaalsust, millesse inimene on n-ö sisse imetud (Hillary & Sumartojo 2014). Kuigi me võime eristada atmosfääri üksikuid elemente, nagu näiteks koha materiaalsed või sensoorsed omadused, tajume me atmosfääri tervikuna. Atmosfäär on “terviklik ja emotsionaalne olemine maailmas”, nagu Tonino Griffero (2014: 15) seda defineerib. Atmosfäär on “häälestatud ruum, st teatud meeleoluga ruum” (Böhme 2017: 18).

Inimgeograafias rõhutab termin “afektiivne atmosfäär” atmosfääri emotsioonil põhinevat, transpersonaalset olemust, kui seda tunnetavad erinevad inimesed ühtemoodi ja see tunnetus toimub mittekognitiivsel, kehalisel tajumise tasandil ehk tunnetame atmosfääri enne, kui suudame seda nimetada (Anderson 2009). Atmosfäärid on loodud ja kujundatud nii kunstiliste sekkumiste kui ka kapitali loomisest kantud kinnisvaraarendustega (Allen 2006). Atmosfäärid on ka muutuvad, see on eriti iseloomulik transpordiruumidele, mille näidetele selles artiklis keskendume. Näiteks teeb David Bissell (2010) mitmeid tähelepanekuid linnadevaheliste rongide kohta ja juhib tähelepanu nende atmosfääri mitmekomponendilisusele, kui see “tekib konkreetsete objektide, materiaalsuste, tehnoloogiate, kehade ja tavade kokkusattumise kaudu konkreetsetel ajal ja konkreetsetes ruumis” (Bissell 2010: 276). Ta rõhutab, et ühistranspordi kontekstis on atmosfäärid eriti muutlikud: rong sõidab läbi erinevate linnaruumide ja maastik akna taga muutub, uued reisijad sisenevad ja väljuvad ning nende välimus, vestlused ja käitumine mõjutavad atmosfääri rongis. Sarnaselt jälgib Orvar Löfgren (2015) omakorda atmosfääri mitte rongis, vaid raudteejaamas. Võib tunduda, et jaamad ja peatused on staatilised kohad, kuid Löfgren näitab, et jaamadel on teatud elutsüklid kui samas põimuvad “inimesed ja nende raske pagas, mittetöötavad piletiautomaadid, läikivad kõvad põrandad, arusaamatud kõlarikõned või hamburgerirasva lõhn” (Löfgren 2015: 191).

Kunst on seega üks atmosfääride loomise viise. Kunstist kantud sekkumised on sisenenud ka ühistranspordi siseruumi ja mõjutanud selle atmosfääri. Eesti lugeja ehk mäletab diiselrongide akendele pandud luuletusi juba üle kümne aasta tagusest ajast. Ehe näide on ka Tšehhi kunstniku Kateřina Šedá 2016. aasta projekt “*Tram Buskers' Tour*” Helsingis (vt nt <https://youtu.be/HQfZ08jNOS4>), kus tänavamuusikud esinesid ühe päeva jooksul erinevates trammides, mängides publikule, kes sellist üritust oodata ei osanud (vt Toppila 2016). Samas näevad Fiona Hillary ja Shanti Sumartojo (2014) kunstilisi sekkumisi mitte ainult kui viisi, kuidas kujundada atmosfääre, vaid ka kui viisi,

kuidas neid mõtestada ja uurida: loomingulise tegevusega (nt videopäevikute või skitseerimisega) saab viia oma taju kooskõlla koha tekitatavate õhustikega. Siin artiklis käsitletavates kunstiprojektides ongi atmosfäär mitte üksnes keskkonna loomise viis, vaid ka selle tajumise vahend. Atmosfäär maastikus on raskesti kirjeldatav ja pigem efemeerne osa maastikust, mida püüda luua ja tajuda erinevate kunstiliste vahenditega (Kasemets 2014). Käsitleme siinkohal linnamaastikulisi sekkumisi, kus vaadatakse just taristu osa ühistranspordist ja kus kunstiline praktika võimaldab seda – olematut taristut – taasluua ja mõtestada.

Kunst ja atmosfäär Tallinna ja Turu linnamaastiku sekkumistes

Järgnevalt vaatame maastiku, atmosfääri ja kunsti seoste uurimiseks kahte *performance*'i žanri klassifitseeritavat kunstiprojekti. Mivon Kwoni määratluse kohaselt võib mõlemat nimetada ka kohaspetsiifiliseks, sest kunstiprojekt on seotud selle vahetu asukohaga, mille all mõistetakse nii füüsilist materiaalet ruumi kui ka diskursiivset ruumi oma sotsiaalse iseloomu, ajaloolise tausta ja kogukondliku kasutusega (Kwon 2002). Samuti olid mõlemad tegevuskunstid Michelsi ja Steyaerti (2017) kirjeldatud hoolika kavandamise ja efemeerse atmosfääri loomise protsessi tulemused. Olles nende teostega seotud, annavad artikli autorid oma sissevaate nende loomisse ja realiseerumisse ning mõtestavad, kuidas need avavad atmosfääri kui kunsti ja maastiku tõlgendamise viisi.

Lasnamäe tramm

Kunstiprojekti “Nähtamatu trammiliin” eesmärk oli taasluua trammitee sellele planeeritud kohta Lasnamäel, kasutades käepäraseid ja pigem väikese ruumilise mõjuga – efemeerseid – vahendeid. Neljaliikmeline trupp joonistas ühel 2021. aasta jaanuaripäeval kavandatud trammitee alale Laagna tee kesksel tühermaal suuskadega lumme mõne-kilomeetrise trammiraja. Nii tekkis ajutine füüsiline markeering maastikus – laiaulatuslik maalikunsti teos või monument, arvestades selle materiaalet iseloomu. Maastikuline markeering oli küll ajaliselt piiratud kestvusega, nagu kohane efemeersele maastikule (Atha 2018), aga sündis ja elas edasi videona (olles nähtav näiteks Kunstimuuseumi korraldatud kevadnäitusel aastal 2022).

“Nähtamatu trammiliini” kavandamisel oli mitmeid põhimõttelisi küsimusi, kus kunstnik ja teised kaasosalised (k.a artikli teine autor) kaalusid erinevaid

aspekte, näiteks kas see üritus on avalik või mitte, kas see on reklaamitud või mitte, kas see on etendus kogemuse saamiseks või etendus kaamera jaoks, mille lõpptulemus on pigem film. “Nähtamatu trammiliin” kujunes lõpuks oluliselt kohapeal. Kuigi olime varunud kaamera statiivile, GoPro kaamerad, mis olid kinnitatud kahe suusataja pähe, droonikaamera, samuti arutasime eelnevalt koreograafiat, lähtudes oma teadmistest koha ja selle võimaluste kohta, loobusime maastikku sisenedes esialgselt koreograafiast ja lasime sündmusel voolata. See oli väljakutse operaatorile, kes ei suutnud meie muutuvatele manöövritele alati järele jõuda, mistõttu kõige toimivama osa videomaterjalist moodustasid lõpuks droonikaadrid. Meie kui esinejad läksime sündmustega edasi vabalt, mõtlemata kaamerale. Ka osalejate suusaoskused ja võimekus olid erinevad, sundides mõnda osalejat rohkem keskenduma oma kehaliigutustele, muutes *performance*’i vägagi kehateadlikuks tegevuseks. Kahtlemata kujundas koreograafia koha atmosfäär, muutes tegevuse vähem lavastuslikuks ja rohkem intuiitiivseks.

See kunstiprojekt tõi esile seosed (imaginaarse) ühistranspordi ja maastiku ning atmosfääri vahel. Esiteks oli kahtlemata tegu materiaalse sekkumisega maastikku: trammirajad loodi lumme. Samuti oli olemas seos atmosfääriga selle klimatoloogilises tähenduses. Kogu projekt sai võimalikuks tänu sadanud paksule lumekihile. Lumi on aga efemeerne materjal, mis võimaldab kerget kustutamist (mida ka kunstnik tegevuse lõpus tegi viitega trammiprojekti puudumisele) või mis ka kustutamata jättes kaob mõne nädala või kuu möödudes. Suusasekkumises osalemine, mida mõlemad artikli autorid tegid, andis tähendusliku tajutud atmosfääri. Projekt sai teoks n-ö jäätmaal keset üht tihedaima liiklusega autokoridori Tallinnas, mistõttu tekkis dissonants puutumatu lumevälja, sellega seonduva rahu ja kohe kõrval oleva liiklusrüüga, justkui oleks lapimaine suusarada sattunud kiirtee keskele.

Ruumilisest sekkumisest loodud video genereerib projektist omakorda uue atmosfääri, mida sai kogeda palavatel suvepäevadel Tallinna Kunstihoones või ka kodus arvuti taga. Valgetes rüüdes suusatajad valgel taustal loovad vaevumärgatava sekkumise maastikku, mis samas droonidelt filmituna annab selge visiooni Laagna tee keskel kahel pool tühermaad autotee servas kulgevast trammirajast (foto 1). Lasnamäe päritolu muusiku loodud tempokale, aga atmosfäärilisele muusikataustale seatud video lõpetab raja kustutamine. Video on üks konkreetne žanr, milles see linnaruumilises sekkumises žanrite vaheline projekt väljendus. Kuigi lihtsaim on seda näha tegevuskunstina, on seal ka teatav monumentlikkus, sest vormilt tekkis füüsiline ja (realiseerumata) ajalugu kujutav maastikuline monumentaalne lahendus. Samuti võib seda teost vaadata mastaapse linnamaastikulise joonistusena, kus maalikunstniku tavapärase vahendite asemel on kasutatud suuski. Selles teoses on nii mitmeski mõttes

tajutav Richard Longi klassikalist 1976. aasta teost “*A Line Made by Walking*”, mis lõi maastikulise teose mitmekordse edasi-tagasi kõndimisega, andes edasi “kaduvust, liikumist ja suhtelisust” (<https://www.tate.org.uk/art/artworks/long-a-line-made-by-walking-p07149>).

“Nähtamatu trammiliin” visualiseeris seega kunstilise sekkumise abil efemeerse maastikulise tähenduse – mida siin käsitletakse osana atmosfäärist. Maastikku suusatatud rajad tõid esile tähenduse “taristu” ja pakkusid võimaluse kujutada ette Lasnamäe trammi. Seega kajastub maastiku atmosfäärilisuus selles kunstiprojektis vähemalt kahel viisil. Esiteks on tähtis valitud koht ise oma atmosfääriga: jäätmaa suure autotee vahel kannab kaasas oma ajalugu ja pakub võimaluse luua sekkumine justkui puutumatusse loodusesse linnaruumis. Teiseks sisaldub atmosfäärilisuus sekkumise efemeersuses ja kaduvuses. Atmosfäär tähendab, et midagi on n-ö õhus, mitte konkreetselt ja üheselt tajutav. Ka siin projektis oli “õhus” planeeritud trammiliin, mis loodi maastikku, väljendades nii efemeerset monumenti kui ka mastaapset joonistust.

Foto 1. “Nähtamatu trammiliin” loomeprotsessis. Louise Sträuli foto 2021.

Turu tramm

Kunstilised sekkumised *Tram Chalk Walk* 1 ja 2 toimusid 2021. aasta augustis-septembris Soomes Turus ja olid pühendatud 1972. aastal täielikult suletud Turu trammisüsteemile. Need etteasted olid planeeritud sarnaselt eelmises peatükis käsitletud nähtamatu trammiliiniga seotud sekkumistele Lasna-mäel, s.t järgida puuduvaid trammiliine ja jätta kaduvad jäljed maapinnale metafoorina trammiteest. Siiski võttis kunstnik etenduste kavandamisel arvesse kahe linna ja nende trammilugude erinevusi ning ka erinevaid aastaaegu.

Etendused kui kohaspetsiifilised kunstilised tegevused loodi vastavalt selle ruumilis-ajalise keskkonna füüsilistele ja sensoorsetele iseärasustele. Erinevalt Lasnamäest toimusid tegevused Turus suvel ja kuna suusatamine ei olnud võimalik, pidi kunstnik (Aleksandra Ianchenko) leiutama viisi, kuidas jalutades asfaldile jälgi teha. Vahendiks said kriidid, mille nähtavad jäljed kaovad kergesti esimese vihmaga. Ianchenko konstrueeris ja valmistas mobiilse joonistusaparaadi, mis võimaldab kõndida ja samal ajal kriidijooni kõnniteele joonistada. See käsitsi valmistatud, kerge, kuid vastupidav seade hoidis kahte kriiti üksteisest meetri kaugusel, et kujutada Turu trammide originaalset kitsast rööpmelaiust.

Erinevalt Lasnamäe ehitamata trammiliinist oli Turu trammivõrk esimene, mis Soomes avati. Kohaliku entusiast Mikko Laaksoneni raamat Turu trammide ajaloo kohta (Laaksonen 2009) annab ülevaate koos arhiivipiltide, linnakaartide ja transpordiplaanidega. Esimesed hobuveduriga trammid ilmusid Turu linnapilti 1890. aastal ja alates 1908. aastast teenindasid linna elektrilised trammid. Trammivõrk laienes järk-järgult, kuni algas selle kahanemine 1950. aastatel. Vananevad trammivagunid ja infrastruktuur koos lisanduvate uute ja moodsate bussidega ajendasid ametivõimude otsust lõpetada trammiliinide kasutamine. 1960. aastatel ilmusid esimesed ettepanekud trammiliikluse lõpetamiseks ja viimane tramm sõitis oma marsruudil 1972. aasta oktoobris. Viis aastakümnet pärast sulgemist on trammid siiski linnas endiselt avaliku arutelu ja poliitiliste debattide teemaks, nagu seda on ka Lasnamäe tramm Laagna kanal Tallinnas. Otsust roheline tule andmiseks uutele Turu trammidele ei ole aga tehtud. Vahepeal on vanade kollaste trammide kujutised, sageli ümbritsetuna linnamaastikust, võetud üheks linna sümboliks, mida kasutatakse suveniiridel ja postkaartidel.

Turu trammid sõitsid oma hiilgeaegadel kolmel liinil, millest said jalutuskäikude struktuursed teljed. Erinevalt Laagna tee trammist ei liikunud Turu trammid mitte selleks eraldi ettenähtud alal, vaid tavaliiklusega koos linnatänavail, nagu mitmel lõigul trammid ka praegu Tallinnas. Kui rööpad eemaldati, võtsid tänavad üle bussid ja autod ning nii on see jäänud tänaseni. Seetõttu toimus kõnealune kunstiprojekt peamiselt kõnniteedel. Ainult etenduse alguses,

sadama lähedal, sai varahommikuse liikluse puudumise tõttu tegelikult maanteele astuda ja vedada jooned täpselt sinna, kus varem olid trammirööpad (foto 2).

*Tram Chalk Walk*ile on eelnenud ka samalaadne teise kunstirühmituse TAAG projekt *Return of Tramlines* aastal 2011 (<https://arjenloytoretkeilijat.fi/teokset/in-english/return-of-the-tramlines/>). Kuus frakkidesse riietatud rühma liiget kõndisid ja joonistasid ühe öö jooksul kõik kolm varem olemas olnud trammiliini kahe tavaliselt jalgpalliväljakute tähistamiseks kasutatava käru abil. Fotodokumentatsiooni kohaselt kõndisid esinejad nii kõnniteedel kui ka autoteedel, mis olid aga öise aja tõttu üsna tühjad. Selle etenduse keskmes oli vaatamängulisus. Kuus elegantselt riietatud meest orkestri saatel, heledad ja julged valged jooned kogu linna teedel, saatmas meediakajastus ja avalik tähelepanu, mis muutsid algatuse tõeliselt avalikuks kunstiprojektiks. Vastupidiselt sellele aga kehastas *Tram Chalk Walk* pigem väiksemat kunstilist uurimuseksperimenti, et testida ideid ja arusaamist puuduvate, kuid kujutletavate trammide atmosfääridest.

Esimene jalutuskäik oli individuaalne *performance*, mis keskendus sellele, kuidas keha liikus läbi erinevate kunagi trammi ühendusega linnaosade: ajaloolisest Turu lossist sadama lähedal läbi lärmaka turuplatsi kuni vaiksete madalate puumajadega naabruskonnani linna põhjaosas. Tööülikonda riietatuna kõndis Ianchenko joonistusraamiga, vedades katkematuid jooni. Otsus tööülikonna kui kostüümi kasuks oli ajendatud soovist kõrvaldada kunstniku identiteet sündmuse tähendusest. Samamoodi oli Lasnamäel trammiteed kajastava projekti puhul valgeteks suusatajateks riietumise eesmärk sulanduda maastikku. Jalutamine ja joonistusaparaadi tõmbamine, märkamine, millal kriidid vajavad väljavahetamist või kas jooned on veel näha, nõudis täielikku tähelepanu, võimaldades vaevu näha möödujate reaktsioone. Samas liitus jalutuskäiguga ühel hetkel Turu trammiraamatu autor Mikko Laaksonen, kes rääkis tramminfrastruktuuri jäänukeist, näiteks trammide kontaktjuhtmete konksudest, mis on ikka veel mõne hoone seintesse kinnitatud.

Tram Chalk Walk 2 sisaldas mõningaid uusi elemente võrreldes esimese ruumilise sekkumisega. Esiteks otsustas kunstnik seekord lisada plakati trammisümbolikaga, mis oli joonistatud Turu trammipeatuste originaalsetest siltidest ja kinnitatud koos marsruudi numbriga joonistusraamile. Samuti oli raam kaunistatud värviliste paelte ja väikeste messingist kellukestega, nii et liikudes tekitas see helisid. Ka jalutuskäiguga liitunud kaaslased said sarnased kellukesed, mida nad kõndimise ajal innukalt helistasid. Nende lisanduste tulemusena muutus jalutuskäik nähtavamaks ja atmosfääriliselt mõjusamaks ka ümbritsevatele. Nii sai see väikeseks rongkäiguks, kus inimesed naersid, rääkisid omavahel, helistasid kellasid ja üldiselt lõbutsesid. Siin muutus joonistusraamiga kunstnik justkui trammijuhiks, kes juhtis rõõmsat rahvahulka,

vastutades nende elamuse ja heaolu eest. Heli ja plakat tõmbasid möödujaid ligi: näiteks üks vanapaar küsis, kas ollakse Turu trammide poolt või vastu. Nii võis näha, et sellist sekkumist võeti trammiga seotud protestivormina. Kui esimene jalutuskäik oli kunstniku pigem üksildane kehaline kogemus, siis teine jalutuskäik muutus kollektiivseks aktsiooniks, mis lõbustas osalejaid ja pealtvaatajaid, aga pakkus ka võimalikku poliitilist tähendust.

Nii *Tram Chalk Walk 2* kui ka TAAG korraldatud *Return of Tramlines* näitavad Sumartojo (2016) kirjeldatud atmosfäärilise sekkumise poliitilisust. Kombinatsioon ajaloost, mälestustest, kohast ja maastikust ning ehitatud keskkonnast koos afektiivsete atmosfääriliste elementidega, mis üritused loovad (nii visuaalselt kui ka helidega), võib tekitada teatud kujutise reaalsusest koos poliitilise mõjuga (Sumartojo 2016). Atmosfäärilisus loob kujutlusi reaalsusest ja võimalikke teistmoodi nägemise viise, millel sõltuvalt olemasolevast olukorrast on võimalus olla vastuolus ja pakkuda seetõttu poliitilist sõnumit. Ka *Tram Chalk Walk 1* oli atmosfääriline, kuid tegi seda vähem avalikul viisil, tuues linnaruumi lihtsalt trammitee kriidijoonena. Suurem avalik tähelepanu annab kahtlemata võimaluse muuta kunsti mõju ka põhjapanevamaks ja sekkuvamaks. Samas ei tohi unustada, et ka väikesed sekkumised pakuvad uusi teadmisi oma eksperimenteeriva vormiga ja võivad omada mõju varjataval moel. Tekstiks saanuna elab *Tram Chalk Walk 1* edasi artiklites ja kunstniku doktoritöös.

Foto 2. Tram Chalk Walk 1. Lars Kastilani foto 2021.

Kuidas kunst loob maastikulisi atmosfääre?

Selle artikli eesmärgiks on näidata, kuidas saab uuest vaatepunktist näha ühistranspordiga seonduvat, mõtestades seda läbi kunstiläheneduste ja mõistete nagu atmosfäär ja maastik. Samuti on artikli eesmärk näidata maastiku mitmeilmelist iseloomu, kasutades juhtumitena kunstilisi sekkumisi linna- maastikus. Siin käsitleme atmosfääri kui mõistet, millega saab omavahel kokku tuua maastiku materiaalse ja tunnetatud poole ning kunsti kui ümbritseva tajumise, muutmise või mõtestamise viisi. Mõlemad näited tutvustasid taristu taasloomise võimalusi atmosfääriliste kunstimeetoditega linnamaastikus. Milles aga seisneb nende näidete varal kirjeldatav atmosfääri tähtsus maastiku ja kunsti seoses?

Nende kahe projekti atmosfäärilisus seisnes ennekõike efemeerses iseloomus ja taristu metafoorses taasloomes materiaalse sekkumise abil. Ühel juhtumil sai tramm olevaks lumme suusatatud radadena, teisel juhul aga kriidijoon- tena. Atmosfäär tekib materiaalsete aspektide ja selles keskkonnas viibimise vahelises vastastikmõjus, paiknedes kusagil vahepeal. Nendes tegevuskunsti- listes sekkumistes oli atmosfääriks trammiliin, aga ka muu tajutav nagu *Tram Chalk Walk 2* festivali hõng Turus või “Nähtamatu trammiliini” puutumatul jäätmaal suusatamist pakkuv kogemus. Seetõttu olid ka mõlemad sündmused selgelt kehaliselt kogetavalt atmosfäärilised neis osalejatele. Aga atmosfäär, nagu öeldud, väljendus ka maha joonistunud trammisüsteemi kujutises, mis metafoorsena selle taristu maastikus elustas. Sellisena tekkis tramm kui mi- dagi enamat pelgast materiaalsest sekkumisest maastikku ning kui erinevate elementide kogum. Trammi ennast ei olnud kummaski sekkumises, oli vaid mõte trammist, mida sai tajuda tervikliku maastikulise kogemusena.

Nende kahe kunstiprojekti puhul on selge maastikuline sekkumine, samas ei ole see sekkumine kuidagi võrreldav maastikukunsti või maastikuarhitek- tuuriga: mõju on lihtsalt niivõrd lühiajaline. Seetõttu ongi nende puhul atmo- sfäär kohasem mõiste, aidates anda edasi objektiivse ja subjektiivse vahelist kogemust. Nagu atmosfäärialane kirjandus rõhutab, on atmosfäär füüsilise maailma ja kogeja vahepeal. Nendes sekkumistes tuleb see vahepealne olemus välja just väheses materiaalses vormis, kus sisuline tähendus tekib kujutlu- ses, millele aitavad oluliselt kaasa materiaalsed sekkumised (joon tänaval, suusarada lumes).

Viimaks, maastiku mõiste püüdlus olla kõikehõlmav ja kokku tuua nii füü- siline kui ka looduslik, visuaalne ja tajutud ning kogetud, annab atmosfääri mõistele maastiku tõlgendamisel sisulise tähtsuse. See tähendab, et maastikku võibki mõtestada atmosfääri abil, näidates seda mõistet kui teatavat efemeerset

maastikku. Sellisel juhul võib öelda, et maastik saab peitudagi atmosfääris, mitte lihtsalt, et atmosfäär on maastikus. Kui maastik on vaatamisviis ja kehaliselt tajutav (Lorimer 2005; Wylie 2005), siis ei saa teisiti mõeldagi, kui otsida rohkem nende mõistete lähedust. Selle täpsem filosoofiline ja kultuuri-geograafiline mõtestamine jääb siiski teiste kirjutiste teha. Siinne tekst avas atmosfääri kui kunstilises sekkumises tekkiva nähtuse, mis aitab analüüsida ühistranspordi infrastruktuuri ja maastiku suhet.

Tänuõnad

Artikkel on valminud projekti “Ühistransport kui avalik ruum Euroopa linnades: narratiivid, kogemused, vastandumised” (*Public Transport as Public Space in European Cities: Narrating, Experiencing, Contesting (PUTSPACE)*) raames, mida rahaliselt toetab HERA (*Humanities in European Research Area*) ühisuuringute programm (www.heranet.info) ning mida kaasrahastavad AKA ja BMBF DLR-PT kaudu ning ETAg ja Euroopa Komisjon programmi “Horisont 2020” kaudu. Autorid tänavad ka maastiku ja kultuuri keskuse kollektiivi ning kunstiprojektide elluviimise abistajaid.

Kirjandus

Allen, John 2006. Ambient power: Berlin’s Potsdamer Platz and the seductive logic of public spaces. – *Urban Studies* 43 (2), lk 441–455 (DOI:10.1080/00420980500416982).

Anderson, Ben 2009. Affective Atmospheres. – *Emotion, Space and Society* 2 (2), lk 77–81 (DOI:10.1016/j.emospa.2009.08.005).

Anderson, Ben 2016. *Encountering Affect: Capacities, Apparatuses, Conditions*. London: Routledge.

Atha, Mick (2018 Ephemeral landscapes. Rmt-s Peter Howard, Ian Thompson, Emma Waterton ja Mick Atha (toim.) *The Routledge Companion to Landscape Studies*. London: Routledge, lk 113–126.

Bissell, David 2010. Passenger mobilities: affective atmospheres and the sociality of public transport. – *Environment and planning, D, Society & space* 28 (2), lk 270–289 (DOI:10.1068/d3909).

Böhme, Gernot 2017. *The Aesthetics of Atmospheres*. Thibaud, Jean-Paul (toim). London: Routledge.

Cosgrove, Denis 1998. *Social Formation and Symbolic Landscape*. 2. trükk. Madison: University of Wisconsin Press.

- Cosgrove, Denis & Daniels, Stephen (toim) 1988. *The Iconography of Landscape: Essays on the Symbolic Representation, Design and Use of Past Environments*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Griffero, Tonino 2014. *Atmospheres. Aesthetics of Emotional Spaces*. Farnham: Ashgate.
- Hillary, Fiona & Sumartojo, Shanti 2014. Empty-Nursery Blue: On Atmosphere, Meaning and Methodology in Melbourne Street Art. – *Public Art Dialogue* 4 (2), lk 201–220 (DOI:10.1080/21502552.2014.936686).
- Kasemets, Kadri 2014. Visual Meaning-Making in an Underprivileged Neighbourhood Landscape: Milieus and Atmospheres. – *Visual Communication* 13 (4), lk 459–470 (DOI:10.1177/1470357214542208).
- Kwon, Mivon 2002. *One Place After Another: Site Specificity and Locational Identity*. Boston: MIT Press.
- Laaksonen, Mikko 2009. *Turun raitiotiet / Åbo spårvågar / Turku tramways*. Helsinki: Kustantaja Laaksonen.
- Latour, Bruno 2010. An Attempt at Writing a Compositionist Manifesto – *New Literary History* 41 (3), lk 471–490 (<http://www.bruno-latour.fr/sites/default/files/120-NLH-finalpdf.pdf> – 18.11.2022).
- Lorimer, Hayden 2005. Cultural geography: the busyness of being ‘more-than-representational’. – *Progress in Human Geography* 29 (1), lk 83–94 (DOI:10.1191/0309132505ph531pr).
- Löfgren, Orvar 2015. Modes and Moods of Mobility: Tourists and Commuters. – *Culture Unbound* 7 (2), lk 175–195 (DOI:10.3384/cu.2000.1525.1572175).
- McCormack, Derek P. 2008. Engineering Affective Atmospheres on the Moving Geographies of the 1897 Andree Expedition. – *Cultural Geographies* 15 (4), lk 413–430 (DOI:10.1177/1474474008094314).
- Michels, Christoph & Steyaert, Chris 2017. By Accident and by Design: Composing Affective Atmospheres in an Urban Art Intervention. – *Organization* 24 (1), lk 79–104 (DOI:10.1177/1350508416668190).
- Novak, Anja 2019. Affective Spaces: Experiencing Atmosphere in the Visual Arts. – *Archimaera* 8 (november) (<https://dare.uva.nl/search?identifier=458e4bf3-de7f-4653-8f0d-90693668959f> – 18.11.2022).
- Olwig, Kenneth 1996. Recovering the Substantive Nature of Landscape. – *Annals of the Association of American Geographers* 86, lk 630–653.
- Olwig, Kenneth R. 2005. The Landscape of ‘Customary’ Law versus that of ‘Natural’ Law. – *Landscape Research* 30 (3), lk 299–320 (DOI:10.1080/01426390500165385).
- Sheller, Mimi & Urry, John 2006. The new mobilities paradigm. – *Environment and Planning A* 38 (2), lk 207–226 (DOI:10.1068/a37268).
- Sumartojo, Shanti 2016. Commemorative atmospheres: memorial sites, collective events and the experience of national identity. – *Transactions of the Institute of British Geographers* 41 (4), lk 541–553 (DOI:10.1111/tran.12144).

Toppila, Paula 2016. In Search of Tram Buskers' Tour. – Toppila, Paula & Koskela, Katja (toim). *IHME Contemporary Art Festival*. Helsinki: IHME, lk 25–44 (https://issuu.com/ihmeproductions/docs/ihme_contemporary_art_festival_2016 – 22.11.2022).

Tuvikene, Tauri & Nugin, Raili & Kasemets, Kadri & Pikner, Tarmo & Printsman, Anu & Dean, Karin & Palang, Hannes 2022. The landscape approach to planetary urbanization: beyond the planetary urbanization approach. – *City* 26 (4), lk 723–744 (DOI:10.1080/13604813.2022.2079884).

Võrno, Reedik 2011. *Miks Tallinna kiirtramm valmis ei saa*. Tallinn: Ersen.

Wylie, John 2005. A single day's walking: narrating self and landscape on the South West Coast Path. – *Transactions of the Institute of British Geographers* 30 (2), lk 234–247 (DOI:10.1111/j.1475-5661.2005.00163.x).

Summary

Imaginary tramlines in urban landscape: Atmosphere-related art projects in Turku and Tallinn

Tauri Tuvikene

Professor of Urban Studies
School of Humanities, Tallinn University
tauri.tuvikene@tlu.ee

Aleksandra Ianchenko

Junior Research Fellow
Centre for Landscape and Culture, Tallinn University
sasha201@tlu.ee

Keywords: art, atmosphere, landscape, tram, urban studies

The article brings together public transport, art, landscape, and atmosphere. The article aims to demonstrate landscape thinking, a way to attend to the multi-faceted nature of landscape, using two artistic interventions in the urban landscape as case studies: Invisible Tramline in Tallinn and Tram Chalk Walk in Turku, created by one of the co-authors of the paper (researcher and artist Aleksandra Ianchenko). Here, we look at atmosphere as a concept that can be used to bring the material and the sensory aspects of landscape together. In both artworks, atmosphere emerged in the metaphorical (re) creation of infrastructure through material interventions: in one case, the tram was made to appear as tracks skied in the snow, in the other as chalk lines. Lasnamäe tram is a case of planned but unfinished tramline whereas Turku had an active tram service for almost a century before it was discontinued in 1972. Yet, as in the case of Lasnamäe, sentiments echoing a desire to have the tram in active function are present. These artworks resonated with these sentiments although they did not have a desire to make a political statement. Instead, they artfully played with the ephemeral nature of landscape by generating atmospheres of tramlines.

The article shows how atmosphere can emerge in the interaction between material aspects and being present in this environment, more specifically in the activities that metaphorically animate infrastructures in the landscape. Although the tram itself was not present in either intervention, the holistic landscape experience brought present an idea of the tram created by the interventions.

Tauri Tuvikene on Tallinna Ülikooli humanitaarteaduste instituudi linna-uuringute professor. Tema uurimistöö hõlmab linnakultuuride, liikuvuse, linnade ja poliitika kokkupuutepunkte. Uurimishuvide hulka kuuluvad võrdleva urbanismi ja postsotsialismi (ümber)kontseptualiseerimine ning linnalise liikuvuse kogemused ja regulatsioonid alates autoliiklusest kuni jalgsikäigu ja ühistranspordini.

Tauri Tuvikene is Professor in Urban Studies at the School of Humanities, Tallinn University. His research covers the intersection of urban cultures, mobilities, cities and policies. The research interests include comparative urbanism and (re)conceptualisation of post-socialism as well as experiences and regulations of urban mobility ranging from automobility to walking and public transport.

tauri.tuvikene@tlu.ee

Aleksandra Ianchenko on multidistsiplinaarne kunstnik, teadlane ja doktorant Tallinna Ülikoolis (Eesti) ja Åbo Akademi Ülikoolis (Soome). Tema doktoritöö on osa humanitaarteaduste juhitud projektist “Ühistransport kui avalik ruum Euroopa linnades: kogemused, narratiivid, vastuolud” ning selle eesmärk on uurida trammiteede atmosfääri kunstis ja kunsti kaudu. Varem on Aleksandra lõpetanud magistrikraadi kujutava kunsti erialal Irkutskis ja magistrikraadi kunstijuhtimises Moskvast ja Berliinis.

Aleksandra Ianchenko is a multidisciplinary artist, researcher and doctoral student at Tallinn University (Estonia) and Åbo Akademi University (Finland). Her PhD research is embedded in the humanities-led project “Public Transport as Public Space in European Cities: Experiencing, Narrating, Contesting” and aims to explore the atmospheres of tramways in and through art. Previously, Aleksandra completed MA in Fine Art in Irkutsk, Russia, and MA in Art Management in Moscow and Berlin.

sasha201@tlu.ee

Koostöö ja konkurents tööstus- pärandil põhinevas turismis Ida-Virumaal

Saara Mildeberg

Tallinna Ülikooli humanitaarteaduste instituudi
maastiku ja kultuuri keskuse nooremteadur
saarah@tlu.ee

Anu Printsman

Tallinna Ülikooli humanitaarteaduste instituudi
maastiku ja kultuuri keskuse teadur
anu.printsmann@tlu.ee

Teesid: Artikkel keskendub probleemidele, millega seisavad silmitsi Ida-Virumaa turismiettevõtted tööstusalade taaselavdamisel. Uurimuse aluseks on aastatel 2020–2022 läbi viidud etnograafilised välitööd, peamiselt osalusvaatlus ja intervjuud, ning näideteks on võetud mastaapsemad tekstiili- ja põlevkivitööstus, mille jäljed maastikus rõhutavad maakonna geopoliitilist eripära. Uurides tööstusturismi positsiooni Eestis on selge, et vaja on suurendada kohalikku, regionaalset ja rahvusvahelist koostööd, võrgustumist ja silmapaistvust, kuid arengut takistavad tööstuspärandi ebamäärane definitsioon ja staatus, kohalike omavalitsuste ja huvirühma killustunud prioriteedid, töötava tööstuse huvipuu-
dus, kohalike elanike skepsis ning senine küllastajate nappus.

Märksõnad: huvirühmauuring, Ida-Virumaa, Kreenholm, maastik, põlevkivi, pärand, tööstusturism

Sissejuhatus: tööstus kui pärand

Ida-Virumaal leidub hulganisti 19. ja 20. sajandist pärit vaimset ja materiaalist pärandit, millest mitmed oskused ja ehitised on kantud riiklikusse kultuuri-pärandi või -mälestiste nimekirja. Üksikobjektide kõrval väärib tähelepanu tööstuspärand, mis on viimase aastasaja jooksul nõudnud tohutul hulgal loodusvarasid, tööjõudu ja ruumi (Sepp 2009; Sepp & Tammiksaar *et al.* 2014; Tammiksaar 2017). Tööstusarheoloog Hilary Orange (2015) on täheldanud, et tööstusel on nii majanduslik kui kultuuriline mõõde: igasugune tööstus on praktika, mida iseloomustavad tootmisele pühendatud investeeringud, ehitised, seaded ja tööjõud, aga ka sotsiaalne korrastatus ja sümbolite, väärtuste ja

suhtumiste süsteemid. Tööstus võib olla suure- või väikesemahuline, tegutseda hoonetes või vabas õhus, sõltuda mõnest või paljudest investeringutest; kuid üks, mis kehtib kõigi tööstusettevõtete puhul, on nende ajalikkus – mõjutatus nõudluse ja pakkumise, monopoli ja konkurentsi, kasvamise, kahanemise, ühinemise ja sulgemise jõuväljadest (*ibid.*: 13–14). Seetõttu sõltub ka tööstusalade taaselavdamine neid ümbritsevatest vaimsetest ja materiaalistest praktikatest ning mäletamise ja unustamise protsessidest, milles on suur roll kaasatud kogukondadel, sealhulgas nii pärandit laiemasse konteksti asetaval intellektuaalsel võrgustikul kui maastikus igapäevaselt tegutsejatel (*ibid.*: 15).

21. sajand on olnud tunnistajaks Narva Kreenholmi tekstiilitööstuse hääbumisele ning Euroopa rohelepe hakul seisab ka põlevkivitööstus silmitsi põhimõttelise kahanemisega. Isegi kui energiakriisi valguses on kaevandusmahud ajutiselt suurenenud, ei lase 2020. aastate alguse kriiside konjunktuur – COVID-19 pandeemia, Vene agressioon Ukrainas ja hoogustuv kliimamuutus ning rahva reaktsioonid nendele – olukorral energiatööstuses stabiliseeruda. Tööstuse ümberstruktureerimine on vältimatu.

Joonis 1. Turismiklastri kampaania kohalikel bussidel, 30. august 2022. Saara Mildebergi foto.

Majandustegevuse mitmekesistamiseks panustab Ida-Virumaa aina enam turismiettevõtlusesse ning 2017. aastal alustas maakonna turismiklaster Ida-Virumaa turundamist seiklusmaana, mis hõlmab endas nii liivarandu, metsi ja märgalasid kui kunagistele tööstusaladele rajatud haridus- ja meelelahutusvõimalusi (joonis 1). 2008. aastal loodud turismiklaster, mida koordineerib Ida-Viru Ettevõtluskeskus (IVEK), ühendab 2022. aasta seisuga 50 partnerit, kaheksa neist kohalikud omavalitsused ja ülejäänud turismiga tegelevad ettevõtted ja organisatsioonid. Klasterisse koondumine annab partneritele võimaluse ühisteks pöördumisteks ning projektideks, töötubades, õppereisidel ja võistlustel osalemiseks, ajakirjanike võõrustamiseks, keskselt regionaalse turismistatistika kogumiseks ja jagamiseks ning piirkonna ühise turismikontseptsiooni arendamiseks, eesmärgiga tutvustada Ida-Virumaad võimalusterohke turismi-sihtkohana, suurendada külastajainumbreid ja meelitada ligi uusi sihtrühmi.

Hetkel keskendutakse peamiselt Eesti, Läti ja Soome turistidele, Vene sihtturult ümberorienteerumine toimus pandeemiaaegse piiripoliitika tõttu juba enne 2022. aasta sündmusi. Maakonna elanikke, turismiettevõtteid ja külalisi erinevate kampaaniate kaudu ühendades täidab klaster mõningal määral ka kogukondlikku funktsiooni, näiteks 2020. aasta suvel korraldatud “Kutsu sõber külla!” initsiatiivi kaudu, kus ärgitati kohalikke oma sõpru isiklikult Ida-Virumaale külla kutsuma ja koos turismiklastri partnerite korraldatavates tegevustes osalema.

Partneritega koos välja töötatud seiklusmaa kontseptsioon korruga kaasab, aga ka varjab tööstuspärandit. Hiljutistes uuringutes (Michelson & Koppel *et al.* 2020; Valk & Kriiska *et al.* 2021) rõhutatakse tööstuspärandi turismis kasutamise potentsiaali, mille realiseerimine eeldab kaardistamist, hindamist, turundust ja erinevate ekspertide ning huvirühmade koostööd. Need ettepanekud ei ole uued. Samas ei ole tööstus(pärandi)turismi ühegi Ida-Viru kohaliku omavalitsuse arengukavas prioriteedina välja toodud, kui üldse, siis viidatakse ehitistele ja arhitektuurile kui kultuuri- ja/või ajaloopärandile ning tööstuse tagajärjel omapärase ilme saanud maastikke nähakse seiklusturismi atraktsioonidena. Ometi eksponeeritakse tööstuspärandit külastajatele mitmel viisil: Ida-Virumaal asuvad Eesti kaevandusmuuseum ja Kohtla-Järve põlevkivimuuseum, Kiviõli seikluskeskus ning arendamisjärgus Aidu veesportikeskus (joonis 2); Narvas plaanitakse kunagise Kreenholmi tekstiilitööstuse alale (vt joonis 3) luua kultuurikvartal, aga juba praegu korraldatakse kompleksis erinevaid üritusi, spordivõistlustest teatrietenduste, muusika- ja linnaruumifestiivalideni. Millest selline lõhe ettepanekute, strateegiliselt mainitu ja tegelikult kasutatava vahel?

Joonis 2. Ida-Virumaa tööstusmaastikud (aluskaart: Maa-amet 2020, 2022).

Artiklis uurime, milliste väljakutsetega seisavad silmitsi kohalikud ettevõtted tööstusalade taaselavdamisel. Uurimuse aluseks on aastatel 2020–2022 Ida-Virumaal läbi viidud etnograafilised välitööd, peamiselt osalusvaatlus ja intervjuud. Erinevate ettevõtete ja organisatsioonide juhatuste liikmete, juhtide, koordinaatorite, turundusspetsialistide ning teiste esindajatega tehtud intervjuudest selgub, et siseturismist tööstusturismi edendamiseks ei piisa, vaja on suurendada maakondlikku temaatilist koostööd ning arendada rahvusvahelist võrgustikku ja tööstusturismi silmapaistvust teiste turismiliikide seas. Tööstusturismi potentsiaal jääb ellu viimata, sest seda takistavad tööstuspärandiga tegelevate ettevõtete erinevad tegevussuunad ja rahastus; töötava tööstuse huvipuudus tööstusturismi arendamise vastu; kohalike elanike skepsis ja lootus, et töötlev tööstus kas kestab veel või naaseb; ning külastajate nappus, mis süvendab madala nõudluse ja pakkumise nõiaringi. Nende Ida-Virumaa kohta kehtivate muredega seisavad silmitsi teisedki majanduse mitmekesistamisega tegelevad ning digi- ja rohepöördesse haaratud (endised) tööstuspiirkonnad.

Ida-Viru kontekst

Kirde-Eesti rahvusvaheline tuntus puhkepiirkonnana sai alguse 19. sajandil käsikäes tööstuse arenguga. 1870. aastal valmis Paldiski-Peterburi raudteeliin, mis tegi kaupade transpordi kõrval võimalikuks vene eliidi külastused Põhja-Eesti mereäärsetesse asulatesse (Noack 2011: 202). Narva-Jõesuu kuurort-külaks arendamise taga usutakse olevat aga hoopis Narvas töötanud Inglise ettevõtjate vajadus sobiva puhkekoha järele (Tuuder 2016: 252). Eesti Vabariigi esimese iseseisvusperioodi ajal (1918–1940) oli põhjarannik populaarne suvituskoht ka Eesti eliidi seas. Pärast laastavat Teist maailmasõda ei olnud turismisektori üles ehitamine Nõukogude Liidu prioriteet, aga 1960. aastatel organiseeriti ka puhkuse veetmine nii, nagu muu elu, nõukogude võimu all ümber. Turismisektoris hakati eristama aktiivset turismi ja rekreatsiooni, mis väljendus ka infrastruktuuris: puhkajatele rajati mereäärsetesse kuurortidesse, nagu Narva-Jõesuu, pioneerilaagreid ja sanatooriume, kuhu pääses tuusikuga, väikese asustustihedusega maakohtadesse aga puhkebaase, telklaagreid, kämpinguid ja matkaradu (Lankots & Ojari 2020: 10–11). Erineva kogemuse ja huvidega matkajad koondusid organiseeritud turismiklubidesse ning puhkus laienes mere äärest sisemaale (Noack 2011: 206). Nii ei ole mändide lõhna ja karastavat vett armastavale puhkajale uus ei Soome lahe kagukallas ega Peipsi järv. Kogenud matkajale pole võõrad Alutaguse laaned.

Põlevkivi töenduslik kaevandamine algas 1916. aastal (Luud & Liblik *et al.* 2003), laienedes Eesti esimesel iseseisvusperioodil. Nõukogude okupatsiooni ajal suurenes Eestis rasketööstuse osakaal ning kui Leningradis ja Põhja-Eesti linnades hakati maagaasi asemel kasutama põlevkivigaasi, tõusis ka vajadus Kirde-Eestis kaevandatava põlevkivi järele. Just põlevkivitööstuse uus hoog mõjutas kõikide Teise maailmasõja järel Ida-Virumaal taastatud ja tekkinud asulate arengut: sõjast räsitud külade asemele ehitati tööstuslinnad, mis pidid mahutama nii masstööstust kui ka sellega seotud tööjõudu, mis saabus teistest Nõukogude liidumaadest (Vseviiov 2002). Eesti taasiseseisvumisega kaasnes aga uus drastiline pööre: tööstuse restruktureerimine, riigiettevõtete erastamine ning orienteerumine uutele turgudele samal ajal koos mitme kaevanduse varude lõppemisega viis tööstuse madalama tootlikkuse ning paljude inimeste emigreerumiseni. Nõukogude ajal linnadeks kasvanud külad hakkasid rahvaarvult kahanema.

Kirde-Eesti ajalooline eripära kajastub tänapäeval ülejäänud Eestiga võrreldes üsna spetsiifilistes sotsiaalmajanduslikes ja kultuurilistes väljakutsetes. Ida-Virumaad eristavad teistest Eesti piirkondadest ka põlevkivitööstuse jäljed – tehismaastikud, jäätmed ja reostus. Tinglikult saab piirkonda

võrrelda roostevöönditega (ingl *rust belt zones*) – selle terminiga tähistatakse tihti kahanevaid monofunktsionaalseid tööstuspiirkondi, mida iseloomustavad majanduslangus ja rahvaarvu vähenemine. Nende elavdamiseks pöörduetakse tihti kultuuri ja turismi poole (vt nt Häyrynen & Turunen *et al.* 2012). Kuigi Eesti rahvastikutihedus ei küündi maailma juhtivate tööstusriikide omadele ligilähedalegi, on Ida-Viru linnad Eesti mõistes tiheasustusega, paiknevad maakonna põhjaosa põlevkivibasseinis – põlevkivi ladestusala vööndis – ning on otseselt mõjutatud tööstuses toimuvatest muutustest.

Ei saa väita, nagu oleks Ida-Virumaa oma eripäradega stagneerunud või tagurlik kant. Maailmas suhteliselt ainulaadne põlevkivi kaevandamine ja tööstus on ajas aina arenenud (Orange 2015). Seda näeb maastikus, mis sarnaneb muude (näiteks kivi- või pruunsöe) kaevanduspiirkondadega Poolas, Ukrainas (Donbass), Saksamaal (Ruhrgebiet), Prantsusmaal (Nord-Pas-de-Calais), Suurbritannias ja mujal. Ida-Viru tehispinnavormide hulka kuuluvad maa-aluste kaevanduskäikude sissevarisemisel tekkinud süvendid, pinnaveega täidetud kaevanduskäigud, lainelised tühermaad ja tasandatud augud, pool-koksihunnikud (põlevkivi kuumtöötlemise tehaste juures), tuhaplatood ja -hunnikud (soojuselektrijaamade jäänukid), aherainemäed maa-aluste kaevanduste suudmete juures jne (Pae & Luud *et al.* 2005).

Kuigi põlevkivi toodetakse Eestis endiselt suurtes kogustes, on aktiivsete varude piiratus ja kaevandamise mõju keskkonnale sundinud riiki kaaluma alternatiivseid energiaallikaid ning nii suletud kui ka töötavate kaevanduste, tehaste ja jäätmeheidlate tulevik on pidevalt arutluse all. Turism mängib Ida-Virumaa elavdamisel olulist rolli, sest “Seiklusmaa” raamistab ühisesse edasiviivasse strateegiasse mitmed erinevad lähenemisnurgad maakonnale: loodus, kultuur, spaad, tööstusmaastikud, sõjaajalugu, uued äri võimalused. Eestis on maastiku turismimajandusse lülitamise keerukuse (ja ebaõnnestumise) näiteid toodud Paldiskist (Peil 2014), “autentsusturismi” arendamist on uuritud Setomaal (Annist 2014) ning representatsiooni ja ringviitamise (Olwig 2004) ebakõlasid reaalses maastikus Saaremaal (Sooväli 2004). Ettevõtlike Arendamise Sihtasutuse (EAS) turismiarenduse spetsialistid näevad Ida-Virumaa puhul “oma miinuste plussideks tegemise” eelist, näiteks on Nõukogude pärandist koos maakonnas kohati valdava venekeelsusega saanud omaette müügiartikkel. Kuigi eksootika ja kultuuriline distants võivad mõjuda hirmutavalt, on EASi esindajate sõnul eristuvate ja omapäraste teemade ning teenuste külgetõmbejõud tugevam kui hirm. Meie 2020. aasta sügisel külastajate seas läbi viidud küsitlus kinnitab, et kohalkäinud ei kahetse eneseületust.

Geopoliitiline ajalugu ja hetkeseis, digipööre ja rohelepe mõjutavad nii põlevkivitööstust kui ka turismitegevust. Siinse artikli keskmes on üks nende

ühenduslülisid – tööstuspärandi kasutamine turismis. Lähtudes ideest, mille järgi saab maastikku tervikuna käsitleda tööstuspärandina, oleme lisaks põlevkivitööstusele uurimise alla võtnud ruumiliselt ja sotsiaalselt samuti märkimisväärse tekstiilitööstuse. Tekstiilitööstus võttis oma hiilgeaegadel enda alla Narva Kreenholmi saare (joonis 3) ja tinglikult pool samanimelist linnaosa; põlevkivitööstus laiutab üle maakonna (vt joonis 2). Empiirilise materjalina toome sisse Ida-Virumaa tööstuskomplekside juures kanda kinnitanud ning kohalikul ja riiklikul tasandil silma paistvate ettevõtete ja organisatsioonide esindajate kommentaarid, mis aitavad pöörata tähelepanu ebakõladele tööstus(pärandi)turismi kohta käivate riikliku tasandi soovitude ja tegelike võimaluste vahel.

Joonis 3. Kreenholm (aluskaart: Maa-amet 2022).

Uurimiskäik

Artikli empiirilise materjali kogumine on seotud rahvusvahelise Horisont 2020 programmi toetatud ja aastatel 2020–2022 läbi viidud kultuuriturismi uurimise ja edendamise projektiga “Sotsiaalne ja uuenduslik kultuuriturismi platvorm ning selle potentsiaal euroopastumise süvenemisel” (“Social and Innovative Platform on Cultural Tourism and Its Potential Towards Deepening Europeanisation”, akronüüm SPOT). Projektis osales 15 partnerit ja eri suuruses piirkonda, 13 Euroopa Liidust, lisaks Ühendkuningriiki ja Iisrael. Kui traditsiooniliselt peetakse kultuuriturismi all silmas kõrgkunsti eksponeerivate muuseumite ja galeriide külastamist, siis SPOT lähenes teemale, võttes arvesse 21. sajandi reisimistrende ja digitehnoloogiaid ning käsitledes kultuuriturismi sihtkohtadena mitte ainult muuseumeid, teatreid, ajaloolisi asulaid ja tööstuspaiku, vaid huvitades ka rahva (sealhulgas vähemusrahvaste) kultuurist, erialastest ja hobi korras loodud kogudest, toidust, muusikast, maastikest ja muust. Projekti eesmärk oli kohalike elanike, ettevõtjate ja külastajate kogemuste kaudu Euroopa kultuuriturismi olemusest paremini aru saada ning tuvastada viise turismi jätkusuutlikuks arendamiseks nii marginaliseeritud kui ka privilegeeritud piirkondades.

Projekti esimese sammuna kogusime kokku olemasoleva turismistatistika ja koostasime ülevaate kultuuriturismi hetkeseisust. Selleks viisid uurimiserühma liikmed 2020. aasta sügisel Ida-Virumaa turismiettevõtete, elanike ning maakonda külastavate turistide seas läbi küsitluse. 2021. aasta sügisel jätkas Mildeberg huvirühmauringuga. Ida-Viru turismikoordinaatori abiga selgitati välja potentsiaalsed osalejad, maakonna peamised kultuuriturismiasutused ja -ettevõtted, keda kutsuti uuringus osalema. Ürituste korraldajad ja asutuste esindajad, kes ära ütlesid, tegid seda peamiselt ajapuudusel – pandeemia tõttu suruti turismihooaeg pärast pikka tegutsemiskeeldu suvekuudele kokku ja see mõjutas ka sügisest hõivatust. Osalema kutsuti ka kohalike omavalitsuste esindajaid, kuid nende huvi uuringu vastu oli leige. Maakondlike tulemuste kontekstualiseerimiseks intervjueriti ka Ida-Viru turismikoordinaatorit ja EASi turismiarenduskeskuse esindajaid. Kokku viidi 2021. aasta septembris ja detsembris läbi 14 poolstruktureeritud süvaintervjuud, millest selle artikli uurimisteema – tööstusturismi – jaoks on olulisemad kümme: intervjuud Kohtla-Järve Põlevkivimuuseumi, Eesti Kaevandusmuuseumi (Kohtla-Nõmme), OÜ Narva Gate'i, Narva Kunstiresidentuuri (NART), Narva Vaba Lava, Narva Linna Arenduse ja Ökonoomika Ameti, Sillamäe Muuseumi, EASi turismikeskuse (peakontor Tallinnas), Viru Filmifondi ja Ida-Viru Turismiklastri (mõlemad IVEK, Jõhvi) esindajatega ning Sillamäe kohaliku giidiga.

Vaadates uurimuse empiirilisse ossa panustanud uuringupartnerite paiknemist maakonna kaardil on selge, et neil on suhteline ligipääsetavuse eelis ja

näiteks Tudulinna hüdroelektrijaama omanikul või juba 1960. aastatel tööstusmaastikel tegutsenud Alutaguse matkaklubi liikmetel on tööstusturismi arendamisega seoses hoopis teistsugused väljakutsed. Eraldi teema on ka niinimetatud peidetud tööstuspärand, millest ollakse ehk ideetasandil teadlikud, kuid mida ei eksponeerita. Põhjuseid võib olla mitmeid, alates tahtlikust hülgamisest kuni selleni, et eraomandis objekti omanik ootab kinnisvara hinna tõusu, et see maha müüa, või puuduvad tal vahendid hoone(te) lammutamiseks. Samuti ei keskendu me selles artiklis töötava tööstuse turismiks kohandamisele, kuigi sellest on Ida-Virumaal nii õnnestunud (Purtse pruulikoda ja mekituba) kui ka ebaõnnestunud näiteid (Sillamäe sadama vähene huvi tööstusalal ekskursionide korraldamise vastu hoolimata kohalike turismiettevõtjate entusiasmist).

Lisaks projektis määratud küsitlusele ja intervjuudele oli oluline meetod osalusvaatlus. Uurimisrühma liikmed viibisid aastatel 2020–2022 kohapeal (Mildeberg pikemalt juuni-august 2021 Sillamäel ja jaanuar-veebruar 2022 Narvas) ning osalesid erinevatel turismiüritustel (nt Seiklusfest 2021) ja -aruteludel (Ida-Viru arengukonverents “Õiglase ülemineku ootuses”, 17.06.2021; Narva kultuuriturismi strateegia töötoad 23.02, 25.03 ja 24.05.2022). Printsmani isiklikud kogemused Ida-Virumaal ulatuvad lapsepõlve, mil tema isa töötas kaevurina ja ema keemikuna, ning endise kohalikuna külastab ta piirkonda nii eraviisiliselt kui ka ekskursionijuhina.

Ülevaateid Ida-Viru tööstuspärandist

Juba 2014. aastal nähti Eesti regionaalarengu laiahaardelises strateegias 2014–2020 Ida-Virumaa positiivse arengu tagamiseks muuhulgas ette tähelepanu pööramist maakonna turismipotentsiaalile, samuti keskendumist kaevandamise ja tööstuse jääkressursside ning mahajäetud kaevandusalade ja tööstushoonete kasutuselevõtule turismis ja muudes funktsioonides (Siseministerium 2014). Regionaalpoliitika programmis aastateks 2021–2024 Ida-Virumaa turismi avastamisväärt võimalusi enam eraldi välja ei tooda, küll aga on riigi piirkondade elu- ja ettevõtluskeskkonna arendamise toetusmeetmete seas märgitud Ida-Virumaa programm, Ida-Virumaa linnapiirkondade jätkusuutliku arengu toetus ja Ida-Virumaa majanduse ümberstruktureerimise analüüs (Rahandusministerium 2021). Regionaalpoliitika programmis aastateks 2022–2025 on täiendava toetusmeetmena lisatud õiglase ülemineku fond (Rahandusministerium 2022).

Poliitikauuringute keskuse Praxis 2020. aastal avaldatud raportis “Ida-Virumaa majanduse ja tööturu kohandamine põlevkivitööstuse vähenemisega” tuuakse turismi esile kui üht potentsiaalselt kasvavat majandussektorit, mis

nõuab siiski ressursside, sealhulgas kultuurimälestise või UNESCO maailmapärandi objekti tiitli vääriliste tööstusobjektide kaardistamist (Michelson & Koppel *et al.* 2020: 55). Raport soovib põlevkiviregiooni terviklikul arendamisel puhke-, spordi-, turismi- ja tööstuspärandipiirkonnaks hinnata põlevkivipärandi ja -maastike väärtusi ja seisukorda erinevate valdkondade spetsialistidest koosnev rühmal, kes konsulteeriks ka kohalike ametnike ja huvirühmadega, millele järgneks tööstuspärandi teemaplaneeringu koostamine (Michelson & Koppel *et al.* 2020: 56). Ka Eesti Teadusagentuuri Euroopa Regioonalaarengu Fondist rahastatud projekti “Päranditurism Eestis” lõpparuandes ollakse Ida-Virumaa tööstuspärandi osas lootusrikkad, rõhutades sealjuures selgituste vajadust selle eksponeerimisel (Valk & Kriiska *et al.* 2021: 43).

Varasemad hindamised

Päris kaardistamata tööstuspärand Ida-Virumaal siiski ei ole. Siin keskendume 21. sajandi arengute ülevaatele, mis vastavad iseseisva Eesti majanduslikele ja sotsiaalpoliitilistele prioriteetidele.

Aastatel 1999–2003 koostati üle Eesti maakondlikud teemaplaneeringud “Asustust ja maakasutust suunavad keskkonnatingimused”, mille alateemadeks olid “Roheline võrgustik” ja “Väärtuslikud maastikud” (Palang & Alumäe *et al.* 2004). Ei varem ega hiljem pole toimunud nii laiaulatuslikku maastike inventuuri, milleks loodi eraldi meetodika (Palang & Sepp *et al.* 2000; Hellström & Alumäe *et al.* 2001). Kui varem oli planeerimisel piiratud kohalike elanike teavitamisega, siis aastatuhande alguses oli suur roll aktiivsel kontaktiotsimisel, mida küll päris igas maakonnas ühtemoodi läbi ei viidud. Taasiseseisvumisest ei olnud möödunud piisavalt aega, et Nõukogude (või sellega mis iganes kombel seotud) pärandit hinnata (Palang & Alumäe *et al.* 2004, 2011). Valitsevaks eelistuseks kujunes kohalikele meeldiv ajalooliste ja kultuuriliste sugemetega rekreatsioonimaastik. Unistused hoolduskavade osas jäid rahapuudusel täitmata.

Ida-Virumaa maastike olukorda hinnanud Arne Luud, Valdo Liblik ja Mait Sepp (2003) toovad välja, et kohalike elanike suhtumine põlevkivitööstuse pärandisse on olnud peamiselt negatiivne ning seda ajalooliste ning keskkondlike põhjuste tõttu¹. Samas tõdetakse, et põlevkivimaastike tööstusjärgse saatuse otsustamisel on levinud kaks lahendust, mis sõltuvad sellest, kas inimtekkelisi pinnavorme nähakse osana kultuurist või juba loodusest lahutamatuks. Näiteks on ümbritsevale keskkonnale ohutud maastikud jäetud loodusliku suhtesiooni elavaks laboratooriumiks, mis on andnud üllatavaid tulemusi looduskaitse alla kuuluvate kápaliste náol. Tehispinnavormide musealiseerimiseks napib ilmselt ressursse, aga loetletud on teisigi lähenemisviise neile

objektidele: looduslikult tasase maastiku mitmekesisustaja, tööstuse ja tee-ehituse algmaterjali vaheladu, monument esivanemate tööle, kohaliku identiteedi pidepunkt või keskkonnareostuse allikas.

Väärtuslike maastike illustreeritud koguteoses tutvustatakse Ida-Virumaad (Sepp 2008) korduma kippuvalt kontrastiderohkelt – “puutumatu” loodus ja tehismaastikud –, kuigi tööstuspärandit leidub teisteski esiletõstetud asukohades. Eesti Looduskaitse Seltsi Eesti iseseisvuse 100. aastapäeva tähistamiseks välja antud rahvusmaastike raamatus on Põlevkivimaa märgitud töö- ja valguseandjana (Püttsepp & Muusikus 2008: 16–17), kuid Narva jõega seonduvat Kreenholmi mainitakse vaid möödamindes (*ibid.*: 22–23). Lisaks on Ida-Virumaalt 50 rahvusmaastiku hulka valitud Saka-Ontika-Toila pankrannik, Muraka raba ja Kuremäe klooster. Eelkõige visuaalseid maastikutõlgendusi väärtustavas projektis “Pintsliga tõmmatud Eesti” (Kokk & Eilart 2011) on ära toodud Kohtla-Järve (*ibid.*: 66–67) ja Narva (*ibid.*: 132–133) ning jätku- raamatus “Pintsliga tõmmatud linnad” (Kokk & Eilart 2012) kõik seitse Ida-Virumaa linna, kusjuures Narva puhul hälbitakse Põlevkivimaa kuvandist ning keskendutakse kindlustele ja sillale.

Teine olulisem üle-eestiline inventuur on 2011. aastal lõpetatud Riigimetsa Majandamise Keskuse (RMK) pärandkultuuri kaardistus. Lembitu Tarang ja Kristiina Hellström koos kolleegidega on oma “Väikeses pärandkultuuri käsiraamatus” (2007) võtnud ette metsa kui kultuurinähtuse süstematiseerimise. Nad liigitavad pärandkultuuri ehk rahvakultuuri argielu objektid kuue tüübi vahel, millel on erinev arv (5–43) alamklasse. Töötleva tootmisega seotud pärandkultuuri all peetakse silmas arenenud väiksemahulist ja käsitöönduslikku, see-eest aktiivse kohaliku ulatusega tööstuseelset tootmist, sealhulgas põllumajandusega seotud väiketööstust, aga ka ehitusvaldkonna väiketootmist (Kuningas 2015: 3), näiteks jahi, kalanduse ja mesindusega seotud kohad; kruusa- ja liivakarjäärid; kohalikud elektrijaamad; lautrid ehk valgmad; parvetuskohad; meiereid; klaasikojad jne. Põlevkivi tööstusaladelt on nimekirjas alla kümne objekti (RMK 2014; vt Metsaots & Printsman *et al.* 2015b: 383). Selle projekti eeliseks on ühtne metoodika ja ligipääs ruumandmetele Maa-ameti Geoportaali kaudu.

Üle-eestiline on ka Muinsuskaitseameti hallatav “Kultuurimälestiste register”, kuid sealt tööstusega seonduva leidmiseks peab teadma, mida otsida, sest kategooriat “tööstuspärand” ei leidu. Näiteks on Sompka kaevanduse peahoone kaitse all ehitismälestisena (joonis 4). Noorem arhitektuuripärandit vaadeldi ka Kultuuriministeeriumi ja Muinsuskaitseameti 2007. aastal algatatud projektis “XX sajandi arhitektuur”, mis hõlmab umbes 25 põlevkivipärandiga seonduvat kohta ja piirkonda (Hansar 2008). Henry Kuninga (2015) lähene- mine tööstuspärandile on mõttelisel tasemel kõige terviklikum ja paremini illustreeritud, kuid keskendub samuti hoonetele.

Joonis 4. Sompa kaevanduse (1948–1999) peahoone (1946–1948) – ehitismälestis, 23. jaanuar 2021. Saara Mildebergi foto.

Lähenetud on ka projektipõhiselt. 2017–2019 võtsid Kurzeme, Riia ja Vidzeme planeerimisregioonid koostöös MTÜ Lääne-Eesti Turismi ja SA Valgamaa Arenguagentuuriga Interregi programmi kuuluva Eesti-Läti koostööprojekti ESTLAT7 “Tööstuspärandi taaselustamine turismi arendamiseks” (“Revival of Industrial Heritage for Tourism Development (Industrial Heritage)”)² raames ette tööstuspärandi turismi eesmärkidel kaardistamise ja süstematiseerimise, jaotades objektid viide kategooriasse: veskid, raudteepärand, tehased, tule- ja veetornid. Nõukogude ajast libisetakse elegantselt üle, põhiorhk on “algupärasel”. Osalejate nimekiri selgitab projekti tulemusi: Harju maakonnast on esindatud vaid Ellamaa elektrijaam ja Telliskivi loomelinnak Tallinnas, Lääne-Virumaalt Kunda tsemendimuuseum ja Ida-Virumaalt Eesti Kaevandusmuuseum ja Kreenholmi Manufaktuur, kusjuures kõik eelmainitud objektid on küll punkti ja koordinaatidega ära märgitud, kuid sisuliselt avamata.

Mitmed teisedki uurijad või uurimisrühmad on püüdnud olukorda jäädvustada ja hinnata (Bogdanov 2013; Januškevitš 2016; Metsaots 2019; Metsaots & Sepp *et al.* 2011), kuid tuleb nõustuda Kaie Metsaotsa, Anu Printsmani ja kolleegide tõdemusega (2015b: 383): kuigi nii pärand kui maastik on saanud tähelepanu, on edasised sammud jäänud astumata.

Tööstuspärand kohalike omavalitsuste arengukavades

Ida-Viru maakonna arengustrateegias on turismivaldkonnas seatud kõrge eesmärk: aastaks 2030 peaks Ida-Virumaa tõusma Tallinna järel eelistatuimaks turismisihtkohaks Eestis (IVOL 2021: 29). Tallinna Ülikooli 2020. aastal Ida-Viru elanike seas läbi viidud küsitluse tulemustes troonib kohalike jaoks olulisemate turismiobjektide nimekirjas (joonis 5) Narva linnus, kuid enimmainitud objektide seas figureerivad ka 2001. aastal Kohtla kaevanduses (1937–2001) avatud Eesti Kaevandusmuuseum ja 2010. aastal tekstiili tootmise lõpetanud Kreenholmi Manufaktuur (1857–2010), mis alles ootab ambitsioonikate arendusplaanide realiseerimist. Hoolimata kohalike tunnustusest valitseb turismpakkujate huvirühmas üksmeel, et siseturismist tööstusturismi arendamiseks ei piisa, vaja on suurendada regionaalset temaatilist koostööd ning arendada rahvusvahelisi suhteid ja nähtavust.

Joonis 5. Tallinna Ülikooli 2020. aastal Ida-Virumaa elanike seas läbi viidud küsitluse tulemused. Märksõnad, mis seostuvad kultuuriturismi tegevuste ja/või objektidega maakonnas (103 vastajat).

Vaimne ja/või materiaalne tööstuspärand on oluline komponent seiklusturismis (Kiviõli Seikluskeskus, tulevane Aidu Veespordikeskus), loodusturismis (Alutaguse Matkaklubi retked), šokiturismis (Avasta Eesti retked), ajalooturismis (Narva Muuseumi korraldatavad giidituurid Kreenholmi tehase aladel) ja (meelelahutuslikus) hariduses (Kohtla-Järve Põlevkivimuuseum, Eesti Kaevandusmuuseum), kuid vastupidiselt riiklikul tasemel ülevaadetele ja soovitudele

ei tooda kohalike omavalitsuste arengukavades eraldi välja tööstuspärandit ega -turismi, vaid keskendutakse täpsustamata kultuuri- või ajaloopärandi kasutamisele.

Turismil on oma osa kõigi kaheksa kohaliku omavalitsuse plaanides, kuid tööstuspärandi objektid on harva esindatud. Kaevandusmuuseum Kohtla-Nõmmel on toodud välja Toila valla peamise külastuskeskusena ning üks tuleviku eesmärke on edendada kohalike tegevuste toimumist seal (Toila 2020: 17), kuid valla arengukava peamine turismifookus on mõisadel ja spaadel. Kohtla-Järve linn, põlevkivimuuseumi asupaik, keskendub sündmusturismile (Kohtla-Järve 2015: 20). Narva-Jõesuu, Jõhvi ja Sillamäe arengukavades ei ole tööstus ja turism kuidagi seotud. Ruraalne Alutaguse vald tähtsustab eelkõige loodusturismi; kuid ka religioossed paigad, mõisad, vaimne pärand ja arhitektuuriobjektid, sealhulgas Tudulinna hüdroelektrijaam on turismiatraktsioonidena mainitud (Alutaguse 2018: 25).

Narva arengukavas on Kreenholmi tekstiilitööstus üks peamisi ajaloolisi vaatamisväärsusi (Narva 2007: 11). Arengu üheks üldsõnaliseks eesmärgiks on luua “linna külaliste jaoks meeldiv turismiinfrastruktuur” (*ibid.*: 33). Endise Kreenholmi tööstusala arendamine on üks selle ülesande tegevussuundi. Arengukavas selgitatakse ka ülesande sisu ehk arendamise samme, mille põhivastutajaks on määratud Kreenholmi kompleksi haldaja OÜ Narva Gate:

1. luua aastatel 2015–2020 aadressil Joala 18 rahvusvaheline kunstnike residentuurikeskus;
2. taaselavdada aastatel 2016–2022 Kreenholmi ala ajalooliseks ning kõrgekvaliteetseks elu- ja ettevõtlusruumiks;
3. keskenduda aastatel 2016–2023 Kreenholmi tööstusinnovatsiooni teemapargi väljaarendamisele (*ibid.*: 47).

Kunstnike residentuurikeskus NART sai OÜ Narva Gate'i, Kultuuriministeeriumi ja Eesti Kunstiakadeemia koostöös hoo sisse juba 2014. aastal, kuid teised kaks sammu on erinevatel põhjustel (suures osas kriitilise geopoliitilise olukorra tõttu) takerdunud.

Tähelepanuväärne erand suhtumises tööstuspärandisse on Lüganuse vald, mille arengukavas aastateks 2018–2028 tunnustatakse tehismaastike ja loodusliku keskkonna kombinatsioonis sündinud ala ainulaadset turismipotentsiaali (Lüganuse 2018: 9). Kiviõli Seikluskeskust ja Aidu Veemaad (veesportikeskus) tuuakse teiste seas esile rahvusvahelise potentsiaaliga külastusatraktsioonidena – neid nähakse tuntuuse ja edasise teenusearenduse vundamendina, mille toetamise on vald oma eesmärgiks seadnud (*ibid.*: 14). Samas kinnitab see erand, et turismipakkumises tööstusmaastikke kasutavad omavalitsused ei näe neid pärandkultuuri, vaid seiklusturismi objektidena.

Kohalikud väljakutsed

Kaevandusmaastike väärtustamise ja eksponeerimise initsiatiividest on märkimist väärt ka Viru Geopargi idee, millele pani Keskkonnainvesteeringute Keskuse toel aluse Ida-Viru Omavalitsuste Liit. Jätkusuutliku arengu (ehk keskkonda arvestava majandusliku aktiivsuse edendamise) ja keskkonnaharidusliku suunitlusega geoloogiliselt huvitava piirkonna väärtustamise ja tutvustamise projekt takerdus juba 2019. aasta mais toimunud arenguseminaril rahastuse, teenuste heitliku kvaliteedi ja juba olemasoleva turismiklastriga konkureerimise küsimuste taha ning jäi kohalike omavalitsuste valimiste poliitvõistluste juures kõrvaliseks teemaks.

Kohati kammitseb tööstusturismi arengut Ida-Virumaal sama probleem, mis turismisektorit kogu Eestis: palkade madal konkurentsivõime. Seda tunnistavad ka EASi turismikeskuse esindajad. Samuti kehtivad maakonnas üldised, taristuga seonduvad probleemid: vähe majutus- ja toitlustusasutusi ning asulatevahelisi transpordivõimalusi, kehv ligipääsetavus erivajadustega inimestele; lisaks digitaliseerimise ebaühtlane tase turunduses ja teenustes. Pandeemia koos varem välja kuulutatud muuseumite digitaliseerimisprojekti rahastusega andis vajalikku hingetõmbeaega, et tegeleda digilahenduste väljatöötamisega.

Huvirühmale on poliitilised dokumendid olulised nähtavuse suurendamise ja tähelepanu tõstmise vahendid, kuid sisuliselt peetakse neid pigem ebarealistlikeks ja puudlikeks. Kas maakonna turismiettevõtteid ja kohalikke omavalitsusi kokku toovast turismiklastrist piisab ka tööstusturismi arendamiseks või jätab Seiklusmaa tööstuse vähemseikluslikud küljed varju?

Kohalike omavalitsuste arengukavadest on selge, et tööstuspärandi objekte hinnatakse ja rahastatakse erinevalt. Neid erinevusi süvendavad ka objekte ümbritsevad asutused ise – muuseumid, spordikeskused, kinnisvaraärid – oma prioriteetide ja rahastusskeemidega, mis ei pruugi teiste tööstusobjektide haldajate omadega kombineeruda. Siiski figureerib Ida-Viru tööstuspärand paljudes koostööprojektides.

Sünergia

Erinevate sektorite koostöö osas on hea näide Narva Gate, mis rikastab Kreenholmi tekstiilitööstuse ala Narva Muuseumi giidituuride repertuaariga, aga pakub esinemiskohta ka kunstnikele, teatritele, muusikutele ning teistele loomeinimestele kogu Eestist ja mujalt. Kreenholmi arengu suurima takistusena

toodi välja geopoliitilist olukorda, Eesti ja Venemaa ning Euroopa Liidu ja Venemaa vahelisi suhteid, ning seda juba enne 2022. aasta 24. veebruari sündmusi.

Ajutine kasutamine ja loomingulised sekkumised on käibel tähelepanu äratamise strateegiana. Seda illustreerib Kreenholmi kompleksi haldava OÜ Narva Gate'i tegevjuhi selgitus:

*See on üle maailma teada-tuntud muster, et kui kuskil on mingi maha-
jäetud piirkond, mahajäetud tööstuspiirkond, siis kõigepealt hakkab see
inspireerima kunstnikke, kes tulevad ja hakkavad seal tegema-toimetama.
Äridele ei ole seal esialgu kohta, tööstuseks on see võib-olla vanamoeline,
tööstuse infra[struktuur] ja mõttelaad on edasi liikunud. Sellistes vanades
hoonetes ei ole enam mitte millelegi muule kohta. Kõigepealt tulevad sinna
kunstnikud, hakkavad seal toimetama, nokitsema, ja kui nad hakkavad
midagi suuremat tegema, siis tuleb ka teine rahvas järgi. Ja kui rahvas
hakkab liikuma, siis tekivad ümberringi ka ärid. (Intervjuu 23.09.2021)*

Sealjuures on tööstuspärandi elavdamise vaieldamatuks edulooks olnud Tartu Uue Teatri lavastus “Kremlis ööbikud” (2018–2019)³, mille menu põhjuseks peavad 2018. aastal endises Baltijetsi tehases avatud Narva Vaba Lava teatrikeskuse esindajad kolme aspekti koosmõju:

1. toimumispaik Kreenholmi tekstiilivabriku hoovis, poolsuletud, külastajatele vaid erijuhtudel avatud maamärgina tuntud kompleksis;
2. ajalooline ja üldrahvalik teema – Eesti lauljad Nõukogude Liidus;
3. ning etenduse toimumine vabaõhuüritusena suvel, turismihooaja tipus (Intervjuu 14.09.2021).

Ka Kaevandusmuuseumi juhataja mõistab projektipõhist koostööd pigem turismipakkumist rikastava kui asutuse vahendeid ja tööjõudu hajutava nähtusena. Kaevandusmuuseumi aladel (vt joonis 6) korraldati aastatel 2017–2020 muusikafestivali “Mägede hääl” (toimub alates 2021. aastast Kauksis), alates 2020. aastast on territoorium üks Seiklusmaa tunnusürituse “Seiklusfest” toimumispaikadest, 2021. aastal võõrustati 17. juunist 2. oktoobrini antropoloog Francisco Martineze kureeritud ja kümne kunstniku töid eksponeerivat kaas-aegse kunsti näitust “Kohanemine kahanemisega”, mis lähenes Ida-Virumaale kui “sotsiaalsele laborile”.⁴ Erinevate turismiatraktsioonide ja -liikide kombinatsioonis sünnib sünergia:

*See on võimalik, absoluutselt võimalik. Kui me paneme siia juurde ka selle
näituse, mis on kümne kunstniku poolt kohandatud meie ruumidesse. See
kultuuripärand, [19]80ndate stiilis ruumid – sinna veel kaasaegne näitus*

kohandatud – see on sünergia. Absoluutne. Täpselt samuti on karjääri aladel safari, kus on äge, eks ole, sa sõidad, sul on selline adrenaliin, ja siis sulle räägitakse juurde, mis on selleks tehtud, et seda saaks näha ja teha; mis on kaevandatud ja mis on karjäärist saanud. (Intervjuu 13.09.2021)

Kohalike maastike mitmepalgelisust kasutab ära ka Viru Filmifond:

See, mida võib-olla kohalik inimene ütleb, et issand kui kole see on, siis filmitegija ütleb, et jumal tänatud, et teil ei ole kõik korda tehtud, jumal tänatud, teil on seda kooruvat värvi seintel siin, ja seda teistsugust maastikku. Käisime siin ühe Ameerika filmiprodutsendiga, kes ütles, et kuulge, kogu teie maakond on nagu filmipaviljon – iga 12 km või 20 km tagant on uus ajastu uue arhitektuuriga. Järgmine linn – järgmine ajastu. Sul on [need] nii lähedalt väikeste vahemaadega võtta – ühelt poolt on sul Kuremäe klooster, sul on metsas lendoravad, siis sul on Sillamäe, siis Narva, siis Kiviõli – ehk erinevad ajastud ja kõik siinsamas võtta. Ma arvan, et kui meie filmifondi portfelli natuke paksemaks läheb ja siia erinevaid filme juurde tuleb, siis saab hakata ka filmiturismi välja mängima. Praegu see lihtsalt võtab natukene aega. Aga ma ise näen küll, et see on selgelt tuleviku teema. (Intervjuu 14.09.2021)

Joonis 6. Eesti Kaevandusmuuseum Kohtla kaevanduse (1937–2001) aladel, 19. juuni 2021. Saara Mildebergi foto.

Konkurents

Põlevkivipärandi puhul pakub pikaajaliste lahenduste ja koostööpunktide leidmine jätkuvalt väljakutseid. Nii Kaevandus- kui ka Põlevkivimuuseumi esindajad on kriitilised peamiselt muuseumite rahastuse osas. Kaevandusmuuseumis oodatakse selgeid otsuseid ja lahendusi ühise riikliku rahastamissüsteemi loomisel, mis vastaks muuseumitele antud ülesannetele ning väärtustaks nende tööd. Võrreldes Maanteemuuseumi, Narva Muuseumi, Eesti Rahva Muuseumi, Kumu Kunstimuuseumi ja Meremuuseumiga tuntakse Kaevandusmuuseumis, et on “jäänud eikellegimaale”:

See on vist poliitiline otsustamatus, et keegi ei oska välja pakkuda, mis see õige lahendus on, mis see õige suurus oleks, mida kellelegi anda, sest igapähele on omad kulud, palgafondid, teadustööd ja uurimistööd muuseumi juures. Kes millega tegeleb. Nad on väga erinevad. (Intervjuu 13.09.2021)

Hetkeolukorda kirjeldab Kaevandusmuuseumi juhataja riigi perspektiivi aimates kui “anname ülesande, vaadake ise, kuidas hakkama saate” (*ibid.*). Eesti Kaevandusmuuseum ja Kohtla-Järve Põlevkivimuuseum, mida rahastab Kohtla-Järve linn, kohtuvad turismiklastri, kuid nii nagu erineb nende rahastus, kuuluvad nad ka rahvusvahelisel tasandil erinevatesse võrgustikesse, sest Kohtla-Järve Põlevkivimuuseum, mis kogub ja talletab ka linna ajalugu, näeb oma funktsiooni pigem haridusasutusena kui seiklusturismi objektina.

Ometi on selge, et ei riik ega kohalikud omavalitsused saa keskenduda ainult ühe valdkonna arendamisele. Usutakse, et turismielu edendamise ja rahastamine peaks olema võimalikult kohapealne töö, mille eelduseks on pädev vahendaja, kes tagab info ja vahendite liikumise riigi, kohalike omavalitsuste, investorite ja teiste rahastajate ning turismiettevõtjate vahel. Tõdeti, et kehv suhtlus nõrgendab nii kohalikku turismielu kui ka üldist inimeste ja valitsuse vahelist usaldust, mis on otsustuste Euroopa Liidu tasemele liikumise ning digi- ja rohepöörde tõttu niigi kannatanud.

Turismi eesmärk ei ole asendada üks-ühele töötlevat tööstust, kuid ka sellest turismisektori enesekriitilisest tunnistusest ei piisa inimeste ümber veenmiseks. Põlevkivitööstusele on veel vara hingekella lüüa, kuigi ette on võetud konkreetseid sammud selle järk-järguliseks lõpetamiseks – Ida-Virumaa on Euroopa Komisjoni õiglase ülemineku 340 miljoni eurose toetuse saaja. Kultuuriturismi huvirühmas on neid, kes näevad siin turismitegevuse otsese

toetamise võimalusi (IVEK), samuti neid, kelle jaoks on tegemist pigem laiema teenindussektori ja taristu arendamise võimalusega (Narva Gate), kuid enamik intervjuerituid jäävad äraootavale positsioonile, kuni konkreetsete meetmed on kokku lepitud. Üldiselt nõustutakse, et õiglaseks üleminekuks peavad koostööd tegema iga taseme otsustajad ministriumitist kohalike omavalitsusteni ning toetuse fookus võiks eelkõige olla põlevkivitööstusest väljunutele uute töökohtade loomisel, ümberõppe võimaluste tagamisel, täiendkoolitustel ning infrastruktuuri ja elementaarsete digioskuste arendamisel.

Huvirühma liikmed nii Narvas kui ka mujal maakonnas tajuvad suurtööstusega harjunud kohalike hoiakus skepsist. Narva Linna Arenduse ja Ökonoomika Amet vanemspetsialist tõdeb, et kuna Kreenholmi tekstiilivabrik suleti alles 2010. aastal, pole usk manufaktuuri naasmise linnast veel päriselt kadunud – seda peamiselt lihttöölise seas. Ometi on linnavalitsuse vaatepunktist selge, et tööstuse hiilgeajad on möödunud ning hetkel on prioriteediks majanduse mitmekesistamine. Seda loodetakse teha kohalike elanikke kaasates, kuid kontrastiks positiivsetele kogemustele on Narva kultuurikorraldajad pidanud silmitsi seisma ka kohalike võõristuse ja lausa vastutegevusega.

Turismi mõju ja kasu on vaja seletada nii potentsiaalset turismiobjekti ümbritsevatele elanikele kui ka kohalike omavalitsuste esindajatele. NARTi juhataja kommenteerib:

Ma olen sedasama kuulnud, et kohalik ei taha maksta kultuuri eest. [---] Vald korraldab ühel nädalavahetusel Eesti tuntud nimedega bändidega tasuta kontserdi; ise korraldab järgmisel nädalavahetusel sama kaliibriga muusikutega ürituse 15-eurose piletiga. [---] Mis mõte sellel siis on? Muidugi inimesed tulid ka, ma ei saa öelda, et nad pileti pärast ei tulnud... Aga naljakas tunne oli ikkagi. Kui neid valla [korraldatud] või tasuta üritusi on nii palju, kuidas sa saad siis seal vahel ellu jääda? Olgu, omavalitsus ei riku turgu, aga... Võib-olla see võtab erasektorilt mõnes kohas võimalused ära, või selle initsiatiivikuse. See on kahepoolne. (Intervjuu 23.09.2021)

Põlevkivitööstus võib olla ka turismiobjektiks lihtsalt valet tüüpi, kuna sellel on “fossiilse jalajälje märk küljes”, pakub Ida-Viru turismikoordinaator (intervjuu 15.12.2021). Samas ilmneb just Ida-Virumaal turismi potentsiaal harida tarbijaid keskkonnaprobleemide osas, olgu tegemist tööstusmaastike tutvustamise või põlevkivitööstuse-teemaliste (selle jätkamise poolt või vastu) näituste ja kaasaegse teatrietenduste kaudu.

Kohalik giid ja väikeettevõtja Sillamäelt võtab kokku tööstuspärandit ümbritsevad väljakutsed ja võimalikud lahendused oma tähelepanekute põhjal:

Ma arvan, et siin on veel asi natukene toores või liiga värsk. Ehk et need asjad ju veel tegutsevad meil siin kõik. [---] Kui need elektriijaamad kinni pannakse, siis need lammutatakse maha, [aga] iseenesest võiks ju kas või ühe jätta alles ja teha sinna sisse mingi tohutu suure kultuurivärgi [---], igasugu asju saaks seal teha. [---] Aga sinna kohalikku raha ei jätku, see on selge. (Intervjuu 14.09.2021)

Ka tema kõrvutab energiatööstuse pärandit tekstiilitööstuse näitega, aga ka maakonna turismi lipulaeva Narva muuseumi strateegia ja Kaevandusmuuseumi külastajate motivatsiooniga:

See, mis [on] Kreenholmis – selge see, et see on ajalooline ja ka arhitektuurimälestusmärk [---] aga seal ei saa ka ainult kultuuri teha, vaid seal peaks ikkagi tööstuspärandit [ka] olema. Sinna võiks kas või mingid kangasteljed tagasi tuua, nii palju, kui on võimalik veel saada, ja näidata seda tööstust ka, nii nagu seal vanasti oli. Seda ajalugu peaks seal kindlasti olema, see tooks kohale rahva mitte ainult Eestist. [---] Ehk üle maailma inimesed käivadki vaatamas just seda tööstuspärandit – see linn [neid] väga ei huvita, aga just see, mida kunagi tehti. Sama on näha ka Kaevandusmuuseumis, [mida külastavad] inimesed, kes käivadki lihtsalt maa-alustes muuseumites, ehk üle maailma, igale poole, kus saab maa alla minna, tulevad nemad kohale. Just seda tulebki promoda, seda rõhutada, sest Eestis on ta unikaalne, ainus koht, kus saab maa alla minna, [aga] üle maailma on neid muidugi jälle tohutult palju. (ibid.)

On oluline mainida, et töötleva tööstuse aja kaudu defineerimist kompromiteerivad ümbertöötlemise ideed. Põlevkivimuuseumi direktor esitleb seda nelja “T” kaudu:

Tänaste teadmiste, tehnoloogiate, tarbimise juures, jah. [---] Aga mis saab edasi? Mäemehed ütlevad mulle ka, et kogu see kaevandus, mis suleti [19]67. aastal eelmisel sajandil, täna võiks rahulikult avada, seal võiks veel mõned aastad tööd teha. Uute tehnoloogiatega võiksime me veel seal toota. [---] Tähendab, reaalsus on selline: ühest küljest ressursside vähesus, teisest küljest tehnoloogiate areng võimaldab ka neid mägesid juba ümber töötada ja ära kasutada. (Intervjuu 2.09.2021)

Kuidas mõjutab ümbertöötlemise tulevik töötleva tööstuse pärandit, jääb siiski väljapoole selle artikli raame (vt nt Printsman 2014).

Tööstuspärandi olulisus

Ida-Virumaa tööstuspärandi kasutamist turismis takistavad nii kohaliku tasandi mured kui ka laiemad ja kaugeleulatuvad probleemid. Kõige olulisem neist on selgelt ja üheselt mõistetava arusaama puudumine riiklikes ja madalama astme dokumentides ja registrites: mis on tööstuspärand?

Kui on olemas definitsioon, on võimalik selle objekti mõtestatult hoida, teadvustada, väärtustada, kaardistada, arendada, turundada ja müüa – panna praegu üksikuna esinevate sädeinimeste initsiatiiv koordineeritult toimima. Ajaloo moraalsel eesmärgil säilitamisele lisandub tööstuspärandi tunnustamise majanduslik pool, mida on vaja objektide heas korras hoidmiseks ja ideaaltingimustel suurema rahavoo genereerimiseks terve piirkonna hüvanguks. Tööstuspärandiga arvestamine kohalikes arengukavades on eeldus nii riikliku kui ka rahvusvahelise toetuse (sh rahastuse) saamiseks.

On mõnevõrra üllatav, et tööstuspärandit ei ole eraldi välja toodud hetkel kehtivas muinsuskaitseaduses (2019). Seal liigitatakse mälestisi järgnevalt:

- 1) ajaloomälestis;
- 2) arheoloogiamälestis;
- 3) ehitismälestis;
- 4) kunstimälestis;
- 5) ajalooline looduslik pühapaik;
- 6) tehnikamälestis. (§ 11. (1))

Tööstuspärandile on neist kõige lähem tehnikamälestis, mis on defineeritud kui “ajaloolise, tehnilise, teadusliku, kultuurilise või sotsiaalse väärtusega vallasasi või asjade kogum, mis kajastab ühiskonnas toimunud protsesse ning on majandus- ja sotsiaalajaloo, industrialiseerimise ja esteetika arengu näide” (*ibid.*). See määratlus on ühtepidi peaaegu kõikehõlmav, samas siinses artiklis käsitletu sinna alla siiski ei mahu: kultuurimälestiste registris on 2022. aasta seisuga 35 tehnikamälestist, millest ükski ei asu Ida-Virumaal.

Seadusest tulenevalt on tehnikamälestis vallasasi või asjade kogum, mitte kinnisasi, maa-ala või ehituslik kompleks. Registris on erandiks Kopli kaubajaama auruvedurite pöördesild, mis on liigitatud kinnismälestiseks. Kui kella, kahurit, kitsarööpmelise raudtee semafori ja postivagunit käsitletakse tehnikamälestisena, siis Kreenholmi-sarnaste komplekside ja põlevkivimaastike puhul sellest ei piisa, sest ühe osa või masina eksponeerimine muuseumi nurgas ei anna edasi tööstuse ruumi muutvat mõõdet, vaid lahutab artefakti kontekstist. Tööstuse asukoht ja tootmise paiknemine sõltub sisendi, turu ja energiaallikate kättesaadavusest. Sealjuures kasutatakse tihti ära maastiku

pakutavaid võimalusi, näiteks Narva jõe kosed Kreenholmis, või muudab tööstus ise ümbritsevat ruumi – nagu seda tehakse eelkõige põlevkivi kaevandamise, aga ka töötlemise ja sellest energia tootmise puhul. Maastik muutub ise infrastruktuuriks (Bélanger 2009) – tehnikamälestiseks, mis “kajastab ühiskonnas toimunud protsesse” (vt maastike mäluhihistuste kohta Schema 1995).

Samuti võib infrastruktuur muutuda maastikuks. Kuigi tööstus on ajalik (Orange 2015: 13–14) ei tähenda see ainult lagunened varemeid. Gary L. Strang (1996: 9) toob välja, kuidas traditsiooniliselt on töövahendeid ja maastikke, mis tagasid inimese ellujäämise toidu, vee ja energia abil, koheldud suure aupakklikkusega. Tänapäeval on “tootvad maastikud” silma alt eemal ning nägemisulatusse jääb vaid toodete tarbimiseks loodud transporditaristu, mida võimalusel samuti peidetakse, suurendades nii hoolduskulusid. Lähtudes ühiskonnakriitiku Lewis Mumfordi linnade ilustamise ideest saab tehnovõrke vaadelda aga ka ruumi planeerimise, arhitektuuri ja disaini algmaterjalina, mis tugevdab kohalikku identiteeti, rõhutab infrastruktuuri ühiskondlikku tähtsust ja loob uusi maamärke, alasid ja ühendusi (Strang 1996: 10–12) – maastikke. On suhtumise küsimus, kas pidada taristut reostuseks või näha seda osana Ida-Virumaa energiamaastiku tervikust. Strang (1996: 14) leiab, et meie kollektiivsed “eluliinid” tuleks maastikus loetavaks muuta (vt ka Widgren 2004). Eestis on selles suunas astunud esimesed sammud 2020. aastal soorebase disainmastiga Läänemaal Risti külje all Rõuma külas ning 2022. aastal sookure disainmastiga Tartu linna servas.

Üldiselt tundub, et tööstuspärandil on kolm võimalust (sarnaselt militaarpärandile Palang & Zariņa *et al.* 2022):

1. jäetakse kasutusest välja, näiteks suur osa Kreenholmist või Viru Keemia Grupi õlitorn (joonis 7);
2. mahajätus ja hüljatus, näiteks Küttejõu karjäär (Sepp & Pensa 2007) või ehitismälestisena kaitse all olev Sompka kaevanduse peahoone, kus loodus “võtab üle” (vt joonis 4);
3. aktiivne ja pärandist lähtuv kasutus, näiteks Eesti Kaevandusmuuseum.

Kui vaadelda tööstuspärandit objektideülesena, kantuna maastikulisest mõõtmest, tuleb tegelda ka jääkreostuse tumeda ökoloogia (Morton 2016) ja ühiskondliku hüvitamisega. Kahtlemata tuleb ka kohaneda kahanemisega (OECD 2022; Rahandusministeerium 2020a, b, c), tõdeda, et nii suuri süsteeme pole mõttekas ülal pidada. Ka suured elustamisprojektid pole alati edukad, kuid nendest kuuleme harvem (Bélanger 2009). Ometi tuleb ringmajanduse sisseadmisel ette vaadata, et kõiki maakonna maamärkideks saanud “tuhamägesid” teedeehituseks või muuks materjaliks laiali ei veeta (Luud & Liblik *et al.*

2003; Printsman 2014). Üle saja-aastase ajalooa põlevkivitootmine jätkub Ida-Virumaal veel mõnda aega, kuid oma aja ära elanud alapid ja elemente saab käigusoleva tööstuse kõrval taas elustada.

Joonis 7. Kasutusest välja jäänud õlitorn, mida on mõeldud muuseumina kasutusele võtta, kuid selleni pole jõutud, 5. detsember 2020. Saara Mildebergi foto.

Kokkuvõte

Tööstuspärand ja tööstusturism Ida-Virumaal kannatavad ühtse riikliku definitsiooni puudumise tõttu, mis takistab potentsiaalset koostööd erinevatel tasanditel. Tööstuspärandi esimesi mõttelisi kaardistamisi on küll tehtud – ent kui täpselt pole paigas mida inventeerida, jäädakse tihti väiksemakaliibriliste, paljuski 19. sajandi talupojaühiskonnale omaste saavutuste juurde, nagu näiteks veskid, tuletornid, kábikuiivad ning lina- ja turbavabrikud, elektrijaamad, millest on tihtilugu alles jäänud ainult hooned ehk arhitektuurne pool.

Turismiklaster on võtnud arvesse Ida-Viru eripärade maastikulist mõõdet ja märkinud ühtse ning tugeva “Seiklusmaa” kaardile, korruga kaasates, aga ka varjates tööstuspärandit. Samas on huvirühm tõestanud, et isegi kui tööstuspärand iseseisvana ei ole piisav turismimagnet, pakub see head

tausta kunst(n)i(ke)le, teatrile, festivalidele ja muudele sündmustele. Endine tööstusruum pakub avaraid võimalusi nii rännaklavastustele kui ka teistele eksperimentaalsetele ja publikut kaasavatele ettevõtmistele, sest need asuvad tavaliselt elamupiirkondadest eemal. Ajalooliste selgitustega varustatud tööstuspärand võiks huvi pakkuda ka ärituristidele ja leevendada turismi hooajalisust.

Kui piletiga kultuurisündmuse korraldatakse eelkõige väljastpoolt tulijatele, siis taristut rajades ainult turistidele lootma jääda ei saa. Seega on tööstuspärandi elavdamiseks oluline külastajatele kogemuste pakkumine, mille eelduseks on kohalike veenmine, alustalaks nende toetus ja tuumaks isiklikud lood. Ometi ei saa suurte muutuste aluseks olla rohujuuretasandi ettevõtmised – tarvis on riiklikku toetust. Tööstuspäranditurism on Eestis jätkuvalt avastamata võimaluste maa. Rahvusvahelistest toetussüsteemidest abi taotlemiseks tuleb neist teada, ja tuleb teada, kuidas toetust küsida. Teoreetiliselt ollakse riiklikul tasandil uuringuid tootes ja toetades optimistlikud, aga koostööks ja koosrahastamiseks on vaja selget definitsiooni ja prioriseerimist ka kohalikes omavalitsustes.

Kas kõigile suurtele ettevõtmistele – Kiviõli Seikluskeskus, Aidu Veekeskus, Eesti Kaevandusmuuseum ja Kreenholm – jätkub huvilisi? Eestis on ühtpidi luksust ruumi “raisata”: meie asustustihedus on nii hõre, et ruumi jätkub kõigile. Kuigi Lääne-Euroopa maastikuarhitektuuriliselt kujundatud endised kaevandusalad on atraktiivsed nii elanikele kui puhkajaile, on sellised ruumiprojektid kallid. Põllumajanduseks ei ole Eesti kliima kõige soodsam, seega oleks kõige lihtsam oleks põlevkivimaastik rekultiveerida (metsastada – monokultuurne puupõld oleks majanduslikult kasulikem) või lasta metsa kasvada (ökoloogiliselt parem variant, kuid esteetiliselt ja majanduslikult kehvem), kuid metsagi on juba omajagu. Seega, miks mitte hoida alles killukest ajalugu ning seda ka tutvustada. Mitmekesisus on elu alus – igas mõttes. Lähenedes tööstuspärandile terviklikult, tuues lisaks seikluslikele aspektidele esile ajalugu ning inimeste elu ja töö lugusid suureneb mitte ainult majanduslik väärtus, vaid ka moraalne.

Tänuõnad

Autorid tänavad Jaanika Viderit koostöö ning kõiki küsitletuid ja intervjuerituid uurimuses osalemise eest.

Artikkel on valminud Euroopa Liidu Horisont 2020 programmi projekti “Sotsiaalne ja uuenduslik kultuuriturismi platvorm ning selle potentsiaal

euroopastamise süvenemisel” (ID 870644) ja PRG398 “Maastikuline lähenemine rurbansusele” raames.

Lühendatud versiooni sellest artiklist esitleti 25.–29. juulil 2022 Tartus toimunud Association of European Schools of Planning (AESOP) aastakongressil “Space for Species: Redefining Spatial Justice”.

Kommentaariid

- ¹ Eesti Maaülikooli aastatel 2011–2012 läbi viidud uuringu järgi on keskkonnateemade aktuaalsus kohalike seas kahanenud, kuid hoolimata tööstusele esitatavate nõuete karmistumisest on rikutud maastik ja elukeskkonna saaste siiski jätkuvad murekohad (Metsaots & Printsman *et al.* 2015a: 380). Sama uuringu põhjal valminud teises artiklis kajastati aga kaevandusettevõtete esindajate vaatepunkti – nemad rõhutasid, et kaevandamine on rikastanud looduslikult tasast maastikku ning töid välja, et ressursitasude maksmine edendab kohalikku eluolu (Metsaots & Printsman *et al.* 2015b: 386).
- ² Projekti koduleht: <https://industrialheritage.travel> – 10.11.2022.
- ³ “Kremlis ööbikud”, lavastaja Ivar Põllu. Tartu Uus Teater, esietendus 10.08.2018 (<https://www.uusteater.ee/lavastused/kremlis-oovikud> – 10.11.2022).
- ⁴ “Kohanemine kahanemisega”, kuraator Francisco Martinez. Eesti Kaevandusmuuseum, 17.06.–2.10.2021 (<https://kaevandusmuuseum.ee/en/kaasaegse-kunsti-naitus-kohanemine-kahanemisega/> – 21.11.2022).

Avaldamata allikad

Intervjuu Kohtla-Järve Põlevkivimuuseumi juhatajaga, 2.09.2021

Intervjuu Eesti Kaevandusmuuseumi juhatajaga, 13.09.2021

Intervjuu Sillamäe Muuseumi reklaami- ja suhtekorraldusjuhi ning Sillamäe giidi ja väikeettevõtjaga, 14.09.2021

Intervjuu Viru Filmifondi koordinaatoriga, 14.09.2021

Intervjuu Vaba Lava Narva produtsendi ja müügijuhiga, 14.09.2021

Intervjuu OÜ Narva Gate tegevjuhiga, 23.09.2021

Intervjuu Narva Kunstiresidentuuri (NART) juhatajaga, 23.09.2021

Intervjuu Ettevõtluse Arendamise Sihtasutuse (EAS) turismiarenduskeskuse tootespetsialisti ja loodus- ja kultuuriturismi teemajuhiga, 2.12.2021

Intervjuu Narva Linna Arenduse ja Ökonoomika Ameti vanemspetsialistiga, 7.12.2021

Intervjuu Ida-Viru Turismiklastri turismikoordinaatoriga, 15.12.2021

Kõik eelmainitud intervjuud on artikli autorite valduses.

Kirjandus

Alutaguse 2018 = Alutaguse valla arengukava 2018–2030. – *Riigi Teataja* IV, 10.07.2018, 26 (<https://www.riigiteataja.ee/akt/410072018026> – 21.11.2022).

Annist, Aet 2014. Heterotoopiast hegemooniaks. Võim ja kultuur Setomaal. – Kaljundi, Linda & Sooväli-Sepping, Helen (toim). *Maastik ja mälu. Pärandiloome arengujooni Eestis*. Tallinn: Tallinna Ülikooli Kirjastus, lk 418–440.

Bélanger, Pierre 2009. Landscape as infrastructure. – *Landscape Journal* 28 (1), lk 79–95.

Bogdanov, Risto 2013. *Kaevanduspärandi väärtustamise ja kasutamise võimalused Ida-Virumaal*. Magistritöö. Tartu: Eesti Maaülikool.

Eesti Muinsuskaitse Selts (koost) 2018. *Uuringu "Eesti sõjaajaloolise arhitektuuripärandi kaardistamine ja kasutusvõimaluste analüüs. 19. ja 20. sajand" lõpparuanne*. Tallinn: Muinsuskaitse selts (<https://register.muinas.ee/file/militaryheritagegeneral/47.pdf> – 21.11.2022).

Hansar, Lilian (koost) 2008. *Ida-Virumaa: 20. sajandi arhitektuuri inventeerimine*. Tallinn: Muinsuskaitseamet (https://register.muinas.ee/ftp/XX_saj._arhitektuur/maakondlikud%20ylevaated/ida-virumaa/Ida-Virumaa.pdf – 21.11.2022).

Hellström, Kristiina & Alumäe, Helen & Palo, Anneli & Palang, Hannes & Sepp, Kalev & Koppelmaa, Age 2001. *Väärtuslike maastike määratlemine. Metoodika ja kogemused Viljandi maakonnas*. Hiiumaa–Tartu–Viljandi (<https://maakonnaplaneering.ee/wp-content/uploads/2021/10/METOODIKA-trukis-14.pdf> – 21.11.2022).

Häyrynen, Simo & Turunen, Risto & Nyman, Jopi (toim) 2012. *Locality, Memory, Reconstruction: The Cultural Challenges and Possibilities of Former Single-industry Communities*. Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing.

IVOL 2021 = Ida-Virumaa Omavalitsuste Liit. *Ida-Viru maakonna arengustrateegia 2021–2030+ (tööversioon esimeseks lugemiseks)* (<https://ivol.kovtp.ee/documents/9867329/32040780/IVAS+avalikustamiseks+september+2021.pdf/1d605201-ed53-41b2-b3fb-b451e7956660> – 21.11.2022).

Januškevits, Viktoria 2016. *Pölevkivitööstuspärandi väärtustamine Ida-Viru maakonnas*. Magistritöö. Tartu: Eesti Maaülikool.

Jõhvi 2018 = Jõhvi valla arengukava 2019–2025. – *Riigi Teataja* IV, 09.10.2019, 14 (<https://www.riigiteataja.ee/akt/409102019014> – 21.11.2022).

Kohtla-Järve 2015 = Kohtla-Järve linna arengukava 2016–2034. – *Riigi Teataja* IV, 20.10.2015, 18 (<https://www.riigiteataja.ee/akt/420102015018> – 21.11.2022).

Hendrikson & Ko. 2008. *Kohtla-Järve linna Ahtme ja Sompa linnaosade üldplaneeringu protsessi ja planeeringu keskkonnamõju strateegilise hindamise aruanne* (https://www.kohtla-jarve.ee/documents/20849527/22797959/Ahtme%26Sompa_KSH_aruanne_heakskiidetud.pdf/1a8d720f-0246-41d6-92f7-75984a3edd66 – 21.11.2022).

Kokk, Aavo & Eilart, Andres 2011. *Pintsliga tõmmatud Eesti. Üle 150 maastikumaali Eesti kaardil*. [Tallinn]: Eesti Ajalehed.

- Kokk, Aavo & Eilart, Andres. 2012. *Pintsliga tõmmatud linnad*. 150 Eesti linna maailmas. [Tallinn]: Hea Lugu.
- Kuningas, Henry 2015. *Eesti tööstuspärand*. [Tallinn]: Muinsuskaitseamet.
- Lankots, Epp & Ojari, Triin 2020. *Suvila. Puhkamise ja arhitektuur Eestis 20. sajandil*. Tallinn: Eesti Arhitektuurimuuseum.
- Luud, Aarne & Liblik, Valdo & Sepp, Mait 2003. Landscape evaluation in industrial areas. – *Oil Shale* 20 (1), lk 25–32 (DOI:10.3176/oil.2003.1.04).
- Lüganuse 2018 = Lüganuse valla arengukava 2018–2028. – *Riigi Teataja* IV, 24.10.2018, 5 (<https://www.riigiteataja.ee/akt/424102018005> – 21.11.2022).
- Metsaots, Kaie 2019. *Holistic Development of the Oil Shale Region as an Industrial Heritage, Recreational, Sports and Tourism District*. Doktoritöö. Tartu: Eesti Maaülikool.
- Metsaots & Printsman et al. 2015a = Metsaots, Kaie & Printsman, Anu & Kaart, Tanel & Sepp, Kalev 2015. What hinders and what facilitates good living in the oil shale mining region? – *Oil Shale* 32 (4), lk 373–392 (DOI:10.3176/oil.2015.4.06).
- Metsaots & Printsman et al. 2015b = Metsaots, Kaie & Printsman, Anu & Sepp, Kalev 2015. Public opinions on oil shale mining heritage and its tourism potential. – *Scandinavian Journal of Hospitality and Tourism* 15 (4), lk 380–399 (DOI: 10.1080/15022250.2015.1024817).
- Metsaots, Kaie & Sepp, Kalev & Roose, Antti 2011. Evaluation of oil shale mining heritage in Estonia. – Brebbia, C. A. & Beriatos, E. (toim). *Sustainable Development and Planning V: ECUSUD 2011*, Alicante, Hispaania, 13.–15.04.2011, lk 453–468. ÜK: WIT Press (DOI:10.2495/SDP110381).
- Michelson, Aleksandr & Koppel, Kaupo & Melesk, Kirsti & Arrak, Kadri & Laurimäe, Merilen & Murasov, Meeli & Paat-Ahi, Gerli & Piwek, Andreas 2020. *Ida-Virumaa majanduse ja tööturu kohandamine põlevkivitööstuse vähenemisega*. Tallinn: Poliitikauuringute Keskus Praxis (http://www.praxis.ee/wp-content/uploads/2020/12/Lopparuanne_Polevkivitoostuse-kahanemise-mojud.pdf – 21.11.2022).
- Morton, Timothy 2016. *Dark Ecology. For a Logic of Future Coexistence*. New York: Columbia University Press.
- Muinsuskaitseamet 2009. *Kultuurimälestiste register* (<https://register.muinas.ee> – 21.11.2022).
- Muinsuskaitseamet 2019. – *Riigi Teataja* I, 19.03.2019, 13 (<https://www.riigiteataja.ee/akt/119032019013> – 21.11.2022).
- Narva 2007 = Narva linna arengukava 2008–2024 kinnitamine. – *Riigi Teataja* IV, 03.10.2020, 13 (<https://www.riigiteataja.ee/akt/403102020013> – 21.11.2022).
- Narva-Jõesuu 2018 = Narva-Jõesuu arengukava kuni 2025 ja eelarvestrateegia 2019–2022 vastuvõtmine ja kinnitamine. – *Riigi Teataja* IV, 21.11.2018, 1 (<https://www.riigiteataja.ee/akt/421112018001> – 21.11.2022).
- Noack, Christian 2011. “You have probably heard about all this ...” Baltic Seaside Resorts as Soviet Tourist Destinations. – *Nordost-Archiv 20: Tourism in the Baltic Region*, lk 199–221.

- OECD 2022. *Shrinking Smartly in Estonia: Preparing Regions for Demographic Change*. OECD Rural Studies. Paris: OECD Publishing (<https://www.oecd.org/publications/shrinking-smartly-in-estonia-77cfe25e-en.htm> – 22.11.2022; DOI:10.1787/77cfe25e-en).
- Olwig, Kenneth Robert 2004. "This is not a landscape". Circulating reference and land shaping. – Palang, Hannes & Sooväli, Helen & Antrop, Marc & Setten, Gunhild (toim). *European Rural Landscapes: Persistence and Change in a Globalising Environment*. Dordrecht: Kluwer, lk 41–66 (DOI:10.1007/978-0-306-48512-1_3).
- Orange, Hilary (toim) 2015. *Reanimating Industrial Spaces: Conducting Memory-Work in Post-Industrial Societies*. Walnut Creek, CA: Left Coast Press.
- Pae, Taavi & Luud, Arne & Sepp, Mait 2005. Artificial mountains in North-East Estonia: Monumental dumps of ash and semi-coke. – *Oil Shale* 22 (3), lk 333–343 (DOI:10.3176/oil.2005.3.07).
- Palang, Hannes & Alumäe, Helen & Printsman, Anu & Sepp, Kalev 2004. Landscape values and context in planning: an Estonian model. – J. Brandt ja H. Vejre (toim). *Multifunctional Landscapes – Volume I: Theory, Values and History*. Southampton: Wessex Institute of Technology Press, lk 2219–233.
- Palang, Hannes & Alumäe, Helen & Printsman, Anu & Rehema, Merlin & Sepp, Kalev & Sooväli-Sepping, Helen 2011. Social landscape: Ten years of planning valuable landscapes in Estonia. – *Land Use Policy* 28 (1), lk 19–25 (DOI:10.1016/j.landusepol.2010.04.004).
- Palang, Hannes & Sepp, Kalev & Hellström, Kristiina & Alumäe, Helen & Palo, Anneli & Lang, Valter 2000. *Viljandimaa väärtuslike maastike määratlemine. Teadustöö LBGGG 08799 vahearuanne*. Tartu: TÜ Geograafia Instituut, EPMÜ Keskkonnakaitse Instituut.
- Palang, Hannes & Zariņa, Anita & Printsman, Anu 2022. Making sense of breaks in landscape change. – *Landscape Ecology* (DOI:10.1007/s10980-022-01492-y).
- Peil, Tiina 2014. Turismimaastikud ja ruumilood. – Kaljundi, Linda & Sooväli-Sepping, Helen (toim). *Maastik ja mälu. Pärandiloome arengujooni Eestis*. Tallinn: Tallinna Ülikooli Kirjastus, lk 399–417.
- Pikner, Tarmo 2012. Shaping industrial landscapes. Re-uses of the Kohtla mine in northeast Estonia. – Nisser, Marie & Isacson, Maths & Lundgren, Anders & Cinis, Andis (toim). *Industrial heritage around the Baltic Sea*. Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis, lk 103–120.
- Printsman, Anu 2014. Maastiku amneesia. Põlevkivimaa rekultiveerimine. – Kaljundi, Linda & Sooväli-Sepping, Helen (toim.). *Maastik ja mälu. Pärandiloome arengujooni Eestis*. Tallinn: Tallinna Ülikooli Kirjastus, lk 365–398.
- Püttsepp, Juhani & Muusikus, Ingmar 2018. *Eesti rahvusmaastikud sõnas ja pildis*. Eesti Looduskaitse Selts.
- Rahandusministeerium 2020a = TalTech & SPINUnit (koost). *Kohtla-Järve ruumilise kahanemise analüüsi kokkuvõte* (https://planeerimine.blogi.fin.ee/wp-content/uploads/2021/05/Uuringu-kokkuvote_Kohtla-Jarve.pdf – 11.11.2022).

- Rahandusministeerium 2020b = TalTech & SPINUnit (koost). *Lüganuse valla ruumilise kahanemise analüüsi kokkuvõte* (https://planeerimine.blogi.fin.ee/wp-content/uploads/2021/05/Uuringu-kokkuvote_Luganuse.pdf – 21.11.2022)
- Rahandusministeerium 2020c = TalTech & SPINUnit (koost). *Suunised ruumilise kahanemise analüüsimiseks ja kohandamise strateegia koostamiseks* (<https://planeerimine.blogi.fin.ee/wp-content/uploads/2021/05/Suunised-ruumilise-kahanemise-analuusimiseks-ja-kohandamise-strateegia-koostamiseks.pdf> – 21.11.2022).
- Schama, Simon 1995. *Landscape and Memory*. New York: Knopf.
- Sepp, Mait 2008. Ida-Virumaa. – Kaur, Egle & Kuusik, Maila & Sepp, Kalev (toim). *Eesti maastikud*. Tallinn: Tänapäev, lk 60–77.
- Sepp, Mait 2009. Piiludes põlevkivitööstuse hälli. – *Eesti Loodus* 11, lk 44–47.
- Sepp, Mait & Pensa, Margus 2007. Mis saab maast pärast kaevandust: Küttejõu karjääri lugu. – *Eesti Loodus* 9, lk 62–65.
- Sepp, Mait & Tammiksaar, Erki & Pae, Taavi 2014. Piiludes põlevkivitööstuse hälli II. – *Eesti Loodus* 65 (12), lk 46–49.
- Sillamäe 2020 = Sillamäe linna arengukava 2020–2024. – *Riigi Teataja* IV, 11.11.2020, 26 (<https://www.riigiteataja.ee/akt/411112020026> – 21.11.2022).
- Siseministeerium 2014. *Eesti regionaalarengu strateegia 2014–2020* (<https://www.digar.ee/arhiiv/et/download/115129> – 21.11.2022).
- Rahandusministeerium 2021. *Regionaalpoliitika programm 2021–2024* (<https://www.fin.ee/media/2654/download> – 21.11.2022).
- Rahandusministeerium 2022. *Regionaalpoliitika programm 2022–2025* (<https://www.fin.ee/media/5682/download> – 21.11.2022).
- Sooväli, Helen 2004. *Saaremaa waltz. Landscape imagery of Saaremaa Island in the 20th century*. Doktoritöö. Tartu: Tartu Ülikool.
- Strang, Gary L. 1996. Infrastructure as landscape. – *Places* 10 (3), lk 8–15.
- Tammiksaar, Erki 2017. Põlevkivitööstuse süünd ja areng Nõukogude Liidus aastail 1918–1945 ning seosed Eestiga. 100 aastat tööstusliku põlevkivikaevandamise algusest Eestis ja Venemaal. – *Akadeemia* 29 (8–9), lk 1403–1423, 1636–1656.
- Tarang, Lembitu & Hellström, Kristiina & Kaljuvee, Rein & Kusmin, Jürgen & Neljandik, Triin & Raid, Maire 2007. *Väike pärandkultuuri käsiraamat*. Tartu: Eesti Loodusfoto (<http://files.voog.com/0000/0004/9218/files/V%C3%A4ike%20p%C3%A4randkultuuri%20k%C3%A4siraamat.pdf> – 21.11.2022).
- Toila 2020 = Toila valla arengukava aastateks 2018–2030. – *Riigi Teataja* IV, 03.12.2020, 6 (<https://www.riigiteataja.ee/akt/403122020006> – 21.11.2022).
- Tuuder, Madis 2016. Narva-Jõesuu – üks esimesi teadlikult planeeritud kuurorte Läänemere ääres. – Pärdi, Heiki & Lutsepp, Elo & Liivamets, Liisa (toim). *Eesti talu-arkhitektuur. Püsiv ja muutuv*. Eesti Vabaõhumuuseumi toimetised 5. Tallinn: Eesti Vabaõhumuuseum, lk 251–258.

Valk, Heiki & Kriiska, Aivar & Matsin, Ave & Oras, Janika & Ormisson-Lahe, Anu & Pae, Taavi & Rahi-Tamm, Aigi & Rimmel, Mari-Ann 2021. *Päranditurism Eestis: potentsiaal ja arenguvõimalused*. Tartu: Tartu Ülikooli ajaloo ja arheoloogia instituut (<https://www.etag.ee/wp-content/uploads/2021/03/Paranditurism-Eestis.pdf> – 21.11.2022).

Vsevirov, David 2002. *Kirde-Eesti urbaanse anomaalia kujunemine ning struktuur pärast Teist maailmasõda*. Doktoritöö. Tallinn: Tallinna Pedagoogikaülikool.

Widgren, Mats 2004. Can landscapes be read? – Palang, Hannes & Sooväli, Helen & Antrop, Marc & Setten, Gunhild (toim). *European Rural Landscapes: Persistence and Change in a Globalising Environment*. Dordrecht: Kluwer, lk 455–466 (DOI:10.1007/978-0-306-48512-1_28).

Summary

Cooperation and competition in industrial heritage tourism in northeast Estonia

Saara Mildeberg

Junior research fellow

Centre for Landscape and Culture at the School of Humanities, Tallinn University
saarah@tlu.ee

Anu Printsman

Research fellow

Centre for Landscape and Culture at the School of Humanities, Tallinn University
anu.printsman@tlu.ee

Keywords: heritage, Ida-Viru County, industrial tourism, Kreenholm, landscape, oil shale, stakeholder engagement

The Ida-Viru County in northeast Estonia possesses a range of tangible and intangible heritage from the 19th and 20th centuries. Especially noteworthy are the textile and oil shale industries as they have used vast amounts of resources and space for their production in the past one hundred years. The new century has witnessed the textile industry being closed down and in the wake of the European green transition, the oil shale industry is facing a significant reduction as well. For economic diversification purposes, Ida-Viru has begun to promote itself since 2017 as an adventure tourism region, combining its sandy beaches and vast forests and mires with post-industrial entertainment.

Studies on a local and national scale have emphasised the potential of industrial heritage tourism in Ida-Viru County, which can only be realised in collaboration and through proper mapping, assessment and promotion of industrial heritage by relevant specialists in consultation with local stakeholders. At the same time, policy documents and strategies still rarely feature industrial heritage tourism. Rather, buildings and architecture have been referred to as cultural and historical heritage, and post-industrial landscapes have been considered as adventure tourism objects.

This article examines the practical implications that the existing heritage-led initiatives are facing while working towards the reanimation of post-industrial spaces, with a special focus on large sites. Interviews conducted with the directors, CEOs and PR managers of such initiatives reveal that it is generally agreed that domestic tourism alone cannot support industrial tourism in Estonia and it is necessary to increase both regional thematic collaboration and develop international networks and visibility. However, the potential of industrial tourism is still often latent or in development, hindered by differences in the agendas and funding of the initiatives, lack of trust and interest in industrial tourism from investors and the active industry, community scepticism and hope for re-industrialisation – those are the issues which are here further exemplified and analysed.

Saara Mildeberg on omandanud bakalaureusekraadi Eesti Kunstiakadeemias fotograafia erialal (2015) ja magistrikraadi Tartu Ülikoolis etnoloogias (2019). Alates 2020 Tallinna Ülikooli humanitaarteaduste instituudi kultuuride uuringute doktorant ning maastiku ja kultuuri keskuse nooremteadur. Ta on kogunud kohapärimust ja käsitlenud inimeste suhet maastikuga Soomaa ja Lahemaa rahvusparkides. Tema uurimishuvide hulka kuuluvad Nõukogude pärand ning tööstus- ja militaarmaastikud.

Saara Mildeberg received her bachelor's degree in photography from the Estonian Academy of Arts in 2015 and her master's degree in ethnology from the University of Tartu in 2019. Since 2020 she has been junior research fellow and PhD student of Studies of Cultures at the Centre for Landscape and Culture at the School of Humanities, Tallinn University. She has collected place lore and studied human relationships with landscape in Soomaa and Lahemaa national parks. Her research fields cover the Soviet-period heritage and industrial and military landscapes.

saarah@tlu.ee

Anu Printsman on saanud bakalaureusekraadi (2002) geoinformaatika ja kartograafia ning magistrikraadi (2003) inimgeograafia erialal Tartu Ülikoolist. Ta töötab maastiku-uuringute teadurina Tallinna Ülikooli humanitaarteaduste instituudi maastiku ja kultuuri keskuses. Printsman on osalenud väärtuslike maastike määramisel maakonna teemaplaneeringuis; ajalooliste, piiriüleste, valglinnastunud, kaitstavate, märgalade, põllumajanduslike maastike ja mereplaneerimisega seotud projektides. Tema uurimishuvid on moraaligeograafia,

Saara Mildeberg, Anu Printsman

maastike visuaalne analüüs, elulood, kaevandusmaastikud ja tööstuspärand ning merekultuur.

Anu Printsman received her bachelor's degree in geoinformatics and cartography (2002) and her master's degree in human geography (2003) from the University of Tartu. She is research fellow at the Centre for Landscape and Culture at the School of Humanities, Tallinn University. Printsman has participated in county theme planning for determining valuable landscapes, and in projects related to historical, cross-border, urban sprawl, protected, mire and agricultural landscapes and maritime planning. Her research interests cover moral geography, visual analysis of landscapes, life stories, mining landscapes, and industrial heritage, as well as maritime culture.

anu.printsman@tlu.ee

Liikuvus maal – läbi kriiside hübriidse võrgustunud ruumi poole

Raili Nugin

Tallinna ülikooli humanitaarteaduste instituudi vanemteadur
raili.nugin@tlu.ee

Teesid: Liikuvust ja mobiilsusi seostatakse tavapäraselt linnalisusega ja maalisuse puhul räägitakse paigalseisust, vaikusest ja rahust. Selline kuvand mõjutab nii biograafilisi kui poliitilisi otsuseid, aga ka inimeste igapäevaelu. Maa ja linna eristamine (ning kohatine vastandamine) takistab aga sageli märkamast nendevahelisi seoseid ja võrgustikke. Käesolev artikkel üritab seda lünka täita, vaadeldes linna ja maa omavahelist põimumist ning analüüsides nendevahelisi võrgustikke läbi viimase aja teravamate kriiside – COVID-19 pandeemia ning Ukraina sõda ja põgeniketulv. Mõlemad kriisid näitasid, kuidas linna ja maa vahelised liikumised ning laiemalt mobiilsus seob erinevaid piirkondi viisidel, mida igapäevaelus ei teadvustata. Koroonakriis illustreeris ilmekalt, kuidas urbaansuse ja ruraansuse representatsioonid võivad kriisisituatsioonides võimendada teatud käitumismustreid ning mõjutada liikumisi, mis omakorda seovad linna ja maad ja hägustavad nendevahelisi piire. Need kuvandid võivad omakorda põhjustada liikumistel põhinevaid konflikte või vastu-olusid. Ka Ukraina põgenikekriisi peamiste probleemide tuum seisneb paljuski liikumispotentsiaalis ja -võimalustes. Kriisid demonstreerisid aga ka seda, et mobiilsuspotsentsiaal võib süvendada ebavõrdsusi ühiskonnas ning teiselt poolt olla ebavõrdsuste leevendamise meetmeks.

Märksõnad: COVID-19 pandeemia, maa ja linna suhted, mobiilsus, ruraalsus, Ukraina põgenike kriis

Kui suvi jõuab kätte, hakkavad sotsiaalmeedia leheküljed täituma inimeste puhkusepiltidega. Idüllilised järvevaated, heinamaad, metsarajad ja vanad taluhooned – see on osa vaikusest, rahust ja aja peatumisest, lõpeb kiirustamine, tormamine ja liikumine ning algab vaikne iseolemine loodusega kooskõlas. Selline ruraalidüllil kujutlus on osa meie kultuurist ning otseses seoses sellega, kuidas me tajume maapiirkonna vastandit – linna – pidevalt sagivana, liikumises ja mootorimürina keskel. Seetõttu ei ole ka imekspandav, et liikuvusega seonduvaid küsimusi arutatakse linnakeskselt ja maapiirkondade puhul räägitakse rohkem jätkusuutlikkusest, looduse säilitamisest ja pärandist (Shucksmith 2018). Kui Tallinnas kehtestati tasuta transport, räägiti kaasaegse linna arengust, maal tasuta transpordi kehtestamisel aga marginaliseerumise vältimisest. Ruraalsuse kuvandiga ei käi justkui mobiilsus kaasas, sest see

tundub kuuluvat linnalisuse juurde. Maapiirkondade liikumisküsimused ker-
kivad enamasti esile siis, kui räägitakse urbaniseerumisest – sellest, kuidas
inimesed kolivad maalt linna. Ometi pole saladus, et maal elades on keeruline
toime tulla autota ja pahatihti koguneb juba maal elavatel lasteaialastel aukar-
tustäratav hulk läbitud sõidukilomeetreid. Elu maal nõuab sealsetelt elanikelt
filigraanseid logistiku oskusi, et kombineerida perekonna liikumisvajadusi: töö-
l, poes ja arstil käimisi, rääkimata laste koolikäikudest ja huviringidest. Teisi-
sõnu pole maal elades liikumist vähem, pigem suisa vastupidi. Mobiilsused on
justkui peidetud fenomen maaelus, mis ka akadeemilistes ringkondades paraku
vähem tähelepanu pälvib. Käesolev artikkel püüab seda lünka täita, näidates,
kuidas liikumine mõjutab maa ja linna suhteid ning kuidas need kriisihetkedel
aktualiseeruvad. Vaatluse all on kaks viimase aja kriisi – COVID-19 pandeemia
ning Ukraina põgenike kriis.

Idülliline maaelu põllul ja heinamaal

Kuigi põllumajandust, kalandust ja metsandust viljeletakse peamiselt maapiir-
kondades, pole sealne elanikkond kuigi ulatuslikult nende elualadega seotud.
Vaid 7,8% hõivatutest töötas maapiirkondades neis sektorites 2021. aastal
ning tervelt 58,7% teenindussektoris (Statistikaamet TT210). Hoolimata jär-
jest kahanevast maaelanike hõivatusest primaarsektoris, nimetati 2015. aastal
Põllumajandusministeerium ümber Maaeluministeeriumiks. Selle põhite-
gevusaladeks on endiselt põllu- ja kalamajanduse jätkusuutlik arendamine,
nõuetekohase ja ohutu toidu ja söögi tagamine, loomade ja taimekasvatuse
koordineerimine jne (Maaeluministeerium 2022). Ometi näitab põgus pilk sta-
tistikale, et maaelu ei seonu juba ammu pelgalt põllumajandusega. Samas
oleks ülekohtune öelda, et Maaeluministeerium tegeleb vaid valdkondadega,
mis reguleerivad kitsalt põllumajandust. Korraldatakse näiteks avatud talude
päeva, juhitakse “Maale elama!” programmi jne. Ministeeriumi allasutus Põl-
lumajandusregistrite Amet (PRIA) jagab erinevaid Euroopa struktuurifondide
toetusi (nt LEADER projektid), mis arendavad kogukondlikku elu, siseturismi
jne. Võiks ju öelda, et tegelikkuses pole tähtis, millise nime alt milliseid te-
gevusi koordineerida (põllumajandusregistrite egiidi all kogukondlikku elu ja
maaelu egiidi all taimemürke), ent ometi mõjutab ka nimetus seda, kuidas me
maaelu probleeme raamistame, samuti seda, kuidas poliitiliselt maapiirkonda-
dega seotud sõlmküsimusi defineeritakse. Näiteks regionaalarengu küsimusi
koordineerib hoopis portfelliga riigihaldusminister (endine regionaalminister).

Aga mis siis on maaelu, ja millised selle aspektid vajaksid eraldi regulee-
rimist? Kas on vaja maaelu üldse linnaelust poliitiliste haldushoobade abil

eristada? Ja kui, siis milliste? Linnaelu ministeeriumi ju ei ole, ent kui oleks – mis oleks sellise üksuse väljund? Maaelu ja linnaelu eristamine ning kohati nende vastandamine tähendab ühtlasi seda, et maapiirkondi nähakse linnast eraldatuna. Ometi on maaelu hübriidne ja seotud linnapiirkondadega viisidel, mida inimesed ei pruugi iga päev teadvustada. Maa ja linn moodustavad omavahel tihedalt seotud ja läbipõimunud võrgustiku, mis sisaldavad erinevat tüüpi liikumisi ja vooge (Woods 2009: 853). Kuna need suhted on pidevas arenemises ja muutumises, tekivad juurde uued hübriidsed sotsiaalruumilised vormid, mis hägustavad maa ja linna piire (*ibid.*). Teisalt on oluline siiski nii analüütilistel kui ka poliitilistel põhjustel kultuuriliste kategooriatena eristada maad ja linna, et märgata ja reageerida sotsiaalsetele, majanduslikele ja poliitilistele muutustele, mis mõlemat muudavad. Selle juures on vaja ka tähele panna, millised on sidemed maa ja linna vahel, millest need sõltuvad ja kuidas mõjutavad kultuurilised kuvandid neid suhteid ja poliitikaid.

Liikuvus ja mobiilsused

Üks võimalik analüüsi lähtekoht on uurida maa ja linna vahelist võrgustumist mobiilsuste kaudu. Sealjuures võiks liikuvusi mõista mitte ainult füüsilise liikumise ja transpordi võtmes, vaid ka kui ideede, tähenduste ja ideoloogiate liikumist (Cresswell 2010: 552). Lisaks peaks liikuvuse kõrval tähelepanu pöörama liikumatusetele või liikumisvõimele, märkama ootamist ja seismist, mis on alati liikumise osa (Cresswell 2012: 645). Liikumine mõjutab ka paigalejäajaid – kui maakohtadest kolib ära kriitiline mass inimesi, mõjutab see ka nende elu, kes ei koli (nt suletakse mingid olulised teenused). Mimi Sheller ja John Urry (2006) on sõnastanud sellest inspireerituna mobiilsuste uue paradigma (ingl *new mobilities paradigm*), kutsudes vaatlema liikumist kui sotsiaalset nähtust ning uurima mobiilsuste, kohtade ja sotsiaalsete struktuuride omavahelist põimumist. Teisisõnu ei tuleks vaadelda kohti või piirkondi liikumisest eraldiseisvana, vaid uurida pigem, kuidas mõjutab liikumine materiaalseid ja sotsiaalseid struktuure ja võrgustikke (ja vastupidi). Ka kohad ise on liikumises – transpordi areng või bussigraafikute muudatused võivad kohtade tajutud kaugust drastiliselt muuta.

Samas on liikumisvõimalused (või vastupidi, võimetused liikuda) ka eba võrdsuse allikas ning see võib tekitada uusi sotsiaalseid hierarhiaid. Vincent Kaufmann kolleegidega on nimetanud mobiilsuspotentsiaali *motiilsuseks* (ingl *motility*, vt Kaufmann & Bergman *et al.* 2004), tuletades selle sõnadest “mobiilsus” ja “kapital” ning tähistades inimese võimekust muuta liikumisvõimeks kapitaliks e võimaluseks sellega ühel või teisel moel oma

sotsiaalset või majanduslikku positsiooni tõsta. Lahtiseletatult tähendab see, et tähtsaks muutub mitte ainult võimalus liikuda (ehkki ka see on oluline), vaid liikumise ajastus, põhjus ja tähendus. Näiteks maalt linna (või koguni välismaale) töölkäimine võib, aga ei pruugi inimese sotsiaalsele mobiilsusele kaasa aidata. On oluline vahe, kas noored käivad välismaal üksnes nn sinikraede töid tegemas või ka õpivad selle kõrvalt. Lisaks pole vähem tähtis, kuidas suudetakse oma välismaa töökogemus (omandatud keeleoskus, saadud tutvused) hilisemal eluetapil enda kasuks pöörata. Juurdepääs liikumisvõimalustele on küll kasvanud kõigis ühiskonnakihtides, ent mobiilsus kipub endiselt olema klassispetsiifiline (Nugin 2020) – kõigi puhul ei tähenda geograafiline mobiilsus ka sotsiaalset mobiilsust. Ka sotsiaalset staatust võib mobiilsus tõsta või langetada: reisipilte jagades võidakse koguda populaarsust sõprade seas (Annist 2016), aga sotsiaalsel redelil madalama ametiposti vastu võtmine välismaal võib seda langetada.

Maaelu uurides on transpordiküsimused läbi põimunud väga paljude teiste eluvaldkondadega ning kaugused ja võimalus liikuda mõjutavad ka sotsiaalseid hierarhiaid. Inimestevahelistest suhetest sõltub paljuski see, kuidas (ja kas) kaalutakse sõidujagamist, mismoodi jagatakse laste transporti või luuakse suhteid, et aidata vanemaid inimesi (Milbourne & Kitchen 2014; Nugin 2020). Seega ei tähenda mobiilsusuuringud maapiirkondades pelgalt transpordi või migratsiooni uurimist, vaid need hõlmavad märksa laiemat küsimuste võrgustikku. Sellega seonduvalt muutub ka paljude teiste terminite ja mõistete sisu voolavamaks. Ka rände mõiste on muutumas ja seda ei peaks käsitlema vaid ühekordse otsusena (kolis maale/linna), vaid komplekssema fenomenina – inimestel on mitu kodu ja elukohta (Halfacree 2012). Mobiilsuste uue paradigma raames saavad uue varjundi ka teised maaeluga kaasnevad nähtused (kogu-kond, maastik, vt ka Cresswell 2014: 719; Nugin & Kasemets 2021).

Inimesed liiguvad linnast maale ja maalt linna – kas igapäevaselt pendeldades, periooditi, hooajaliselt vms. Samas ei tasu unustada, et sidemed linna ja maa vahel on täna suurema ja kaugema ulatusega kui kunagi varem, tekitades sõltuvusi kohtade vahel, millel omavahel ei tundu olevat mingeid seoseid (Woods 2021). Need seosed ei puuduta pelgalt inimeste liikumist (kuiigi kindlasti sisaldavad neid), vaid ka kaupade, kapitalide ja ideede liikumist. Nii näiteks ähvardab Ukraina sõja tõttu jääda nälga suur osa Aafrika riike, kes sõltuvad Ukraina viljast. Koroonapiirangud peatasid põllumajanduses töötavate hooajatöölise rände mitmes Euroopa riigis, põhjustades kohati toidu hinnatõusu või suisa teatud produktide puuduse. Põllumajandussektori toetused (või nende puudumine) mõjutab (hooajalist) rännet maapiirkondadesse ja nii kujuneb ümber ka paljude regioonide rahvuslik või kultuuriline koosseis. Michael Woods (2018) on sellest inspireerituna toonud käibele termini

“ruraalne kosmopoliitsus”. See võib esmapilgul tunduda oksüümoron, sest kõik, mida traditsiooniliselt kosmopoliitsusena on mõistetud, on olnud tugevalt seotud linnalisuse konstruktsiooniga: globaliseerumine, liikuvus, avatus. Ometi on senistele homogeensetele maakogukondadele lisandumas täna erinevaid rahvusrühmi, erineva sotsiaalse taustaga gruppe, kohandades ja muutes nii maastikke kui ka kogukondi, sotsiaalseid suhteid jne. Nende sisseelamine ja sulandumine kohalikku olustikku on kindlasti erinev võrreldes nendega, kes on emigreerunud linnalisse keskkonda. Woods on täheldanud, et ruraalne kosmopoliitsus on ebakindel, sest väikesedki majanduslikud muudatused võivad muuta kogu asula või küla toimetuleku allikaid, lisaks on väikestes kohtades vähem avalikku ruumi, puudub anonüümsus ja vastavad tugistruktuurid sisse-rännanutele (Woods 2018).

Maapiirkondade “tarbimine”

Väga laia pintsliga utreerides võib ruraalsuse kuvandi jagada kaheks – üks, mis näeb maapiirkondi tootjana (põllumajandus, kalandus, metsandus), ning teine, mis käsitleb maapiirkondi kui toodet, mida tarbida (turism, puhkus, idüll; vt Halfacree 2007; Bell & Lloyd *et al.* 2010; Woods 2011). Tegelikuses on pilt muidugi märksa mitmekesisem ja need kaks funktsiooni on tihti omavahel põimunud. Ent analüütilistel põhjustel võiks neid eristada, et paremini mõista maal toimuvaid protsesse. Näiteks Michael M. Bell koos kolleegidega on eristanud maapiirkondade võimu (ruraalne võim, *rural power*) ja maapiirkondade võimestamist (ruraalsuse võim, *the power of the rural*). Esimese all peavad nad silmas kõike materiaalselt, mida maapiirkonnad suudavad pakkuda/toota, teise all maapiirkondade sümboolset võimu ja kuvandit (Bell & Lloyd *et al.* 2010: 206). Mõlemad on omavahel tihedalt seotud ja pidevas dialoogis.

Idülliline maapiirkondade kuvand mõjutab maaelu mitmelt poolt erinevate mobiilsustega. Ühest küljest soodustab selline kujutluspilt maaturismi ja loob selles valdkonnas ka töökohti. Teiselt poolt on urbaansusele vastandumine ja kujutletud idealiseeritud ruum loonud ka vastulinnastumise või valglinnastumise fenomeni, suvekodude või nn teiste kodude ostmise jne – teisisõnu hetero- või multilokaalseid elamisviise (Woods 2011; Halfacree 2012). Inimestel on idealiseeritud kujutlus maakogukondadest, mis on stabiilsed ja hoolivad ning millele vastandatakse linnalist kogukonda (fragmenteeritud, individualistlik, anonüümne ja muutuv, vt ka Nugin 2018; Nugin & Kasemets 2021). Iroonilisel kombel võib liikumine/kolimine maale idealiseeritud ja kaasavasse kogukonda kohalikke kogukondlikke sidemeid hoopis nõrgestada. Liikuv elustiil toob kaasa

selle, et inimesed on kogenud ja näinud erinevaid kohti (või koguni elanud erinevates kohtades) ja nende jaoks on kohad “tarbitavad”. Mobiilses maailmas ei pruugi inimestel tekkida tugevat kohaidentiteeti, sest alati võib leida järgmise elupaiga ja kohakesksed identiteedid toetuvad pigem ümbritsevale keskkonnale kui kogukonnale (Philip & McLeod 2016). Seega võimaldab liikuvus ühelt poolt suurendada maakogukondi, teisalt jääb aga mobiilsuste tõttu vähemaks ka integratsioon ja sulandumine kogukondadesse (*ibid.*). Liiklustaristu loomine (sh kohaliku ühistranspordi arendamine) võimaldab hoida eraldi elukoha, töökoha, hariduse omandamise- ja vaba aja veetmise- ja ostlemise paigad (Jetzkowitz & Schneider *et al.* 2007). See tähendab, et maapiirkonna elanikud saavad linnas tööl käia ja ka vastupidi – linnaelanikud saavad maale kolida. Selline kogukondade “liikuvus” muudab paiku ja selles toimivaid sotsiaalseid suhteid ja sidemeid, sest kui inimeste elukohad ja toimimispiirkonnad ei kattu, ei pruugi neil tekkida elukohtades tähenduslikke kogukondlikke sidemeid (Jetzkowitz & Schneider *et al.* 2007). Jens Jetzkowitz kolleegidega (2007) on välja toonud, et inimese elustiil koosneb (a) toimetamisest (*performance*); (b) suhtlusringkondadest ja (c) sotsiaalsest orientatsioonist. Inimene võib toimetada maal, aga kui suhtlusringkonnad ja orienteeritus on linna suunas, hägustab see maa- ja linnaelu vahelisi piire.

Kas sellist piiride hägustamist nimetada maaelu urbaniseerumiseks või mitte, on iseküsimus. Monika Krause (2013) on märkinud, et vastulinnastumist peetakse miskipärast maapiirkondade koloniseerimiseks linnainimeste poolt. Kui aga maainimesed kolivad linna, siis nimetatakse seda maaelanike urbaniseerumiseks. Seega sõltub kõik sellest, kas domineerib selle nähtuse geograafiline või sotsiaalne pool: kui kolitakse linna, siis domineerib koht inimeste üle, kui kolitakse maale, siis kipub tõlgendustes inimene (tema sotsiaalne staatus linnainimesena) domineerima koha üle (*ibid.*). Samas võib maale kolinud linnainimene tekitada maal oluliselt suuremaid muudatusi kui maainimene linnas. Kõrge kultuurilise ja sotsiaalse kapitaliga linnalise taustaga inimesed suudavad sageli algatada erinevaid projekte ja ettevõtmisi, mis muudavad nii maastikku, kohti kui ka kogukondlikke suhteid (Bosworth & Annibal *et al.* 2015; Westerlink & Opdam *et al.* 2017). Oma tausta tõttu on neil lihtsam tuua maale ressursse ning kujundada kohti oma idüllilise nägemuse järgi ruraalpiirkondadest (Savage 2010). See võib tekitada ka konflikte, sest kohati surutakse peale oma idüllilist nägemust maastikust ja kogukonnast, mis seniste elanike argipraktikatega ei pruugi kokku minna (Gielsing & Vermeij *et al.* 2017).

Siiski ei saa öelda, nagu toimiksid hübriidsed linna ja maa võrgustikud vaid maale kolinud endiste linnaelanike kaudu. Paljud on soetanud endale teise kodu, kus käiakse kas suvitamas või periooditi elamas. Heterolokaalsuse vorme on mitmeid (Halfacree 2012) ning sageli võivad kohalike ja teise kodu

omanike suhted pingestuda (Krause 2013; Pikner & Pitkänen *et al.* 2022), kuna tarbitakse kohalikku infrastruktuuri ise sinna panustamata (Farstad 2016). Lisaks sellele on oht, et piirkonna kinnisvarahinnad tõusevad, kui see muutub populaarseks suvitamiskohaks ja nii pole alati võimalik enam kohalikel noortel, kes sooviksid oma sünnikohas uut elamist soetada, seda endale lubada.

Kuigi teise kodu omanikes on nähtud piirkonna gentrifikatsiooni¹ ohtu, on nende osakaalu tõus paljudes piirkondades olnud positiivne, aidates luua võrgustunud ja hübriidset elukeskkonda ja panustades omavalitsuse majanduslikku arengusse. Maakodu loomise põhjuseid võib otsida linna ja maa vastandamisest diskursiivsetel väljadel, aga nende elanikud on omamoodi ühendav vahelüli nende vahel (Hidle & Ellingsen *et al.* 2010: 149). Samas ei tähenda selline linna ja maa lähenemine, et erinevused või vahed nende vahel kaovad. Teise kodu omanike arvu kasv piirkondades loob pigem uue ruumihierarhia. See tähendab, et inimeste igapäevapraktikates ilmnevad olulised dihhotoomiad olenevalt sellest, millises ruumis (linnalises või maalises) nad viibivad, mõjutades oma liikumisega mõlemat ruumi (Hidle & Ellingsen *et al.* 2010: 150–151). Kontseptuaalsel tasemel eristatakse linnalisust ja maalistsust, aga materiaalsel ja korralduslikul tasemel loob teise kodu omamisest tulenev mobiilsus nende vahel ühendusliku võrgustiku (Hidle & Ellingsen *et al.* 2010: 152). Seega ei peaks vaatlema teise kodu omanikke kui 'autsaidereid', vaid nende kohta kohalikus kogukonnas tuleks hinnata ja neid kaasata (Hidle & Ellingsen *et al.* 2010: 153). Linnaelanike sulandumist kohalikku ellu on üsna vähe uuritud, sest uurijate huvi lõpeb sageli küsimusega, mis mis motiveeris neid maale kolima (Halfacree & Rivera 2012: 92). On leitud, et rännet peaks uurima kontekstikesksemalt, arvestades inimeste erinevate eluetappidega, sest migratsioon on pigem protsess kui ühekordne otsus (Halfacree & Rivera 2012: 93).

Andmestik ja meetodid

Käesolev artikkel ei keskendu üksnes ühele põhjalikule uurimisandmestikule, vaid põimib kokku autori eelnevad uuringud ja välitööd viimase kümnendi jooksul ning illustreerib eespool toodud teoreetilise raamistiku taustal mobiilsuste läbipõimimist ja nähtamatuid niidistikke maa ja linna suhetes (Nugin 2014; Nugin 2018; Nugin 2020; Nugin & Kasemets 2021; Pikner & Pitkänen *et al.* 2022). Kahe viimase teravama kriisi (koroonakriisi ning põgenikekriisi) andmestik põhineb peamiselt autori viimaste aastate välitöödel erinevates maapiirkondades ning meediaväljaannete ja sotsiaalmeedia analüüsil. Koroonakriisi kajastamisel on keskendutud peamiselt meediaväljaannete ja sotsiaalmeedia jälgimisele ning analüüsile. Andmestik pärineb uudisteportaalides

(delfi.ee, err.ee) aastail 2020–2021 ilmunud artiklidel ning kohalike kogukondade sotsiaalmeedia lehtedel (N=4). Uudisteportaalides teostati otsingud erinevate märksõnade kombinatsioonidega (koroona+maapiirkonnad, COVID-19+põllumajandus jne), jõudes nii sadade artikliteni, millest käesoleva uuringu jaoks valiti välja 32. Lisaks viidi läbi *online* (Zoom) intervjuud kolme pandeemia ajal maale kolinud inimesega (kellest üks viibis seal vaid ajutiselt, teised aga kolisid pärast 2020. aastat jäädavalt maale).

Ukraina sõja tagajärjel vallandunud põgenikekriisi puhul on peamiseks allikaks 2022. aasta kevadel ja suvel läbi viidud intervjuud (13 põgeniku ning kuue põgenikega seotud võtmeisikuga Eestis, sh omavalitsusametnikud, sotsiaalkaitse ameti esindajad, vabatahtlikud, tööandjad). Lisaks on läbi töötatud põgenike teemadel ilmunud artiklid Eesti meediaportaalides, kasutades erinevaid otsingusõnu (Ukraina põgenikud, maapiirkonnad jne). Leitud artiklitest on käesolevas uurimuses põhjalikumalt kasutatud allikatena 26. Kõiki artikleid ning intervjuusid analüüsiti kvalitatiivse teemaanalüüsi põhimõtete alusel. Et antud artikli eesmärk on osutada eelkõige laiematele protsessidele ja seostele, presenteeritakse tulemusi üldistatuna.

COVID-19 ja liikumine maale

Kui 2020. aastal puhkes COVID-19 pandeemia ja sellega seonduvalt kehtestati eriolukord, tõi see esile mitmeid maa ja linna vahelisi hübriidseid võrgustikulisi sidemeid, mis seni olid olnud teatud määral looritatud. Need kõik on ühel või teisel moel seotud liikuvusega. Kogu pandeemia oli ju ehe illustratsioon sellest, kui liikuv on maailm. Esimese COVID-19 laine suurim puhang Eestis leidis aset Saaremaal pärast võrkpallimatši (kus osales meeskond Milanost) ning Saaremaa Mullifestivali. Enne võrkpallimatši kostusid prohvetlikud hoiatused, et kuna meeskond saabub Euroopa suurimast koroonakoldest Milanost, on suur oht, et viirus võidakse tuua ka Kuressaarde. Terviseamet andis siiski loa ürituse toimumiseks, kuna mängijate testid osutusid negatiivseks. Toona mõtlesid vähesed selle peale, et pealtvaatajate (ja ka Mullifestivalide külastajate seas) oli palju neid, kes olid naasnud suusapuhkusest Alpide erinevatest kuurortidest ja kandsid enese teadmata viirust laiali. Tundus, et kui meeskonnaliikmete nakkusohutus kindlaks teha, on üritus turvaline, ent ohuallikaks võisid osutada hoopis pealtvaatajad. Edasi arenes kõik valgukiirusel: peagi oli viirus jõudnud haiglasse, hooldekodudesse ning erinevatesse Saaremaa nurkadesse, kaardistades liikuvust selle kõige kibedamas vormis.

Esimene koroonakriisiga seonduv areng maa ja linna suhetes tulenes peamiselt üldlevinud maaelu kuvandist. Maalisust kujutades on ruraalidüllile

(*rural idyll*) lisaks levinud ka ruraaligavusest (*rural dull*) rääkimine. Populaarse kujutluspildi kohaselt keeb elu linnas igal sammul, maal aga pole ajaga midagi peale hakata. Need kaks vastandlikku suunda (idüll ja igavus) maalisuse kujutamisel on erinevates riikides üsna universaalsed (vt Rye 2011), neid taastoodetakse kultuuritekstides ja meedias. Kuigi esmapilgul võib tunduda, et tegemist on vastukäivate kategooriatega, on need siiski ühe mündi kaks poolt. Vaikus ja rahu, mida maapiirkondades väga hinnatakse, tähendab ka seda, et aeg tundub seal justkui seisvat. Geograaf Doreen Massey on täheldanud, et ruumi kujutataksegi sageli ajast sõltumatuna. Mingi ruumi (nt maapiirkonna) kujutamisel on paigalolek olulisem kui liikumine ning ruum taandatakse staatiliseks (Massey 2005). See teoreetiline lähenemine sobib maapiirkondade kujutamise lähtepunktiks, sest näitab, et ühelt poolt pakub ruraalsus võimalust jätta aeg seisma, teisalt tähendab see paigalseisu ja lõputut igavust. Koroonapuhkedes muutus üleöö taunitavaks see, mida hinnati linnalise elu puhul – kirevad sotsiaalsed sidemed, rahvarohked sündmused, kiirus ja liikumine. Inimesed hakkasid kibeleva kohtadesse, kus pääseda kõigest sellest, peatada aeg ja liikumine (liikudes maale), muuta kirev elu igavaks (ent turvaliseks). Ajakirjanduses imestasid andmeside analüüsi teinud eksperdid, et „inimesed on liikunud linnast maale ja kasutavad ohtralt internetti seal, kus seda varem vähe tehti – näiteks Hiiumal või Võrumaal“ (Eilat 2020). Sellist andmeside mahu liikumist linnast maale polnud varem nähtud. Ennustati, et koroonasuudab muuta seda, mida regionaalpoliitilised meetmed ei olnud seni suutnud – pöörata linnastumine vastulinnastumiseks (*ibid.*). Maaelu kimbutava „igavuse“ peletamiseks kuulutas näiteks ajakiri Maakodu välja konkursi, mis kutsus inimesi saatma pilte ehitistest, mis valmisid maakodudes koroonapiirangute ajal, mil „tekkis rohkem vaba aega“ (Maakodu 28.01.2021). Maaeluministeerium käivitas Maaelu Edendamise Sihtasutuse kaudu meetme „Kodu maa-le“, et „inimesed oma mugava linnakodu rahulikuma ja turvalisema maakodu vastu vahetaks“ (Maaeluministeerium 2021). Seega mõjutasid maapiirkonna kultuurilised representatsioonid selgelt inimeste igapäevapraktikaid, aga ka nende kajastamist ja korraldamist – maapiirkonnas on palju „vaba aega“ (nt aktiivseteks ehitustöödeks) ja see on võrreldes linnakoduga (mis on küll mugav) turvalisem.

Turvalisuse kaalutlustel kolis kohe pärast 2020. aasta veebruarivaheaega maakodusse ka uuringu raames intervjuueeritud Nele² lastega, sest kartis, et Tallinna koolidesse saabuvad paljud suusareisidelt. Vältimaks kokkupuuteid potentsiaalsete nakatunutega, leppis ta kokku kohaliku maakooliga, et ta lapsed saavad paar nädalat seal käia. Nädalatest said kuud, sest koolid ja kontorid suleti, kõrgete nakatumisnäitude tõttu suleti ka Saaremaa (mis ei olnud nakatunute suhtarvu mõttes sugugi turvalisem kui Tallinna koolid,

kust Nele põgenes). Maal viibides asus Nele perega aktiivselt arendama kodu lähedal maaturismi tegevuskeskust. Septembriks oli küpsenud otsus maale jääda. Kuigi ta abikaasa oli mänginud ka varem mõttega maale elama minemisest, siis Nele sõnul ei kujutanud ta enne seda ettegi: “Mina olin täpselt see, kes nagu, et noh, päriselt nagu mitte koos minuga.” Nele turvalisuse ja tervisekaalutlustel tehtud otsus ajutiselt maale minna muutis ta elu – kas ka turvalisemaks, on iseasi, aga kindlasti mängisid ruraalsuse representatsioonid tema otsuses oma osa.

COVID-19 kriis sellisel kujul oli maailmas pretseedenditu. Mobiilsuste võidukäigu eheda demonstratsiooni vastu ei osatud esialgu midagi muud teha kui tõmmata kiiret ja kõikehõlmavat hädapidurit, ehk panna maailm seisma ja lõpetada liikumised. Kui viirus jõudis Eestisse, olid juba paljud riigid asunud sulgema piire, kauplusi, koole ja igasugust liikumist linnades. Ka Eesti asus otsapidi piiranguid kehtestama, suleti koolid ja mänguväljakud, hiljem ka kaubanduskeskused. Inimestel soovitati rangelt püsida kodukontorites ning vältida igasuguseid sotsiaalseid kontakte, avalikud üritused keelati. Tänaval võis kõndida vaid kahekesi koos (v.a kui tegemist on ühe leibkonna liikmetega). Pärast Saaremaa võrkpallimatši suleti ka Eesti saared (16.03.2020) – kõik, kes sealt lahkusid, enam naasta ei tohtinud ning saartele pääsesid vaid sealsed elanikud või erilooga inimesed. Kõige rangematest piirangutest Eesti siiski loobus, ent inimesi valdas teadmatus, milliseid piiranguid ja kui rangelt võidakse kehtestada. Seetõttu muutus linn nüüd kohaks, kus liikumine oli reglementeeritud, ent tundus, et maale need piirangud ei laiene – Eesti kontekstis maale liikudes paistis, et looduses liikudes saab säilitada vabaduse. Uuringus osalenud Alma, kes kolis kriisi ajal suletud saarele, mainis, et ehkki ta teadis, et saarelt ta enam lahkuda ei saa, tundus see siiski parem valik, kui pealinna elu:

Tundus lihtsam maapiirkonnas lapsega elada, minna välja, kui ilm on ilus. Linnas olid mänguväljakud suletud, tänavad olid depressiivsed. Inimesed rääkisid, et varsti pole võimalik ka linnas kodust lahkuda ja Tallinn suletakse.

Paradoksaalsel kombel tunnetati, et liikumisvabadus on maal suurem (ehkki piirkonnast lahkuda polnud lubatud) kui linnas (kus siiski liikumispriiranguid ei kehtestatud). Maal viibimist on liikumisvabadusega seostatud ka muudes kontekstides. Kui heita kasvõi spordireklaamidele põgus pilk, kulgeb inimese liikumine enamasti vabas looduses, samal ajal rõhutatakse sportlase kontrolli oma keha üle (Little & Leyhson 2003: 262–263; Edensor 2001). Siin tuleb mängu hoopis teine liikuvuse kuvand: kulgamine ja rekreatsioon, mis mõlemad on osa maapiirkondade tarbimisväärtusest. Niisiis võimendus veelgi juba tegeli-

kult mõningates kontekstides eksisteerinud pilt maa ja linna vastandumisest – maapiirkonnad, kus on (liikumis)vabadus ja linn, kus keha kammitsevad raamid. Selle kuvandi sügavuse illustreerimiseks sobib hästi näide 2020. aasta detsembrist, mil valitsus asus kehtestama uusi piiranguid ja sulgema spordiklubisid. Sellest tingituna tegid fitnessklubid avaliku pöördumise valitsusele, milles palusid kaaluda klubide avatuna hoidmist. Muuhulgas tõdeti, et: “talveperioodil ja iseäranis linnade elanikel ei ole teisi liikumise ning sportimise alternatiive kui spordisaalid” (Delfi Sport 2020). Selline sõnastus viitab justkui sellele, et kuna **iseäranis** linnaelanikel puuduvad võimalused, siis maal elavate inimeste jaoks justkui liikumisvõimalusi jätkub. Ometi pandi need read kirja detsembris, mil päevavalgust vähe ning õues sportimine on eriti maapiirkonnades pigem keerulisem, sest seal puuduvad (erinevalt linnalistest asulatest) valgustatud rajad. Seega on representatsioon maal liikumisest ja vabast kulgemisest tugev ning selline kuvand toimib üsna selgelt erinevate poliitikate kujundamise kontekstis.

Koroonakriisi ajal liikumine muutus – igapäevaliikumist jäi vähemaks, kuid inimesed siirdusid kohtadesse, kus nad muidu veetsid vaba aega. Tekkisid uued liikumismustrid, mis vältisid käike lähedaste juurde, kes elasid kasvõi kõrvalmajas, ent matkatrajektorid ulatusid kaugemale kui kunagi varem. Paraku tekkis kontaktide vältimiseks liikumisi reguleerides ka palju vastuolulist. Üritati piirata rahvarohketes kohtades ning poeskäimisest hoidumiseks koguneti näiteks kauplusauto ehk mobiilse poe ootuses kogu külaga auto saabumise ajaks bussipeatusse, tekitades seeläbi ikkagi rahvakogunemise (vt Tulk 2020).

Lisaks neile, kes otsustasid asuda oma teisest kodust või maal elavate vanemate juurest kaugtööd tegema, otsisid ka linna jäänud inimesed lohutust ja pelgupaika vabast loodusest. Siingi ilmnesid vastuolud, sest koguneti populaarsetele matkaradadele, kus nt rabades üritati suurte pingutustega ära mahutada kitsastele laudteedele, tekitades inimtrope. Ilmnes, et suur osa inimesi armastas ühtesid ja samu paiku, mida seni normaaloludes ka populariseeriti, sest väikeste valdade ja omavalitsuste jaoks moodustavad siseturistid olulise tulubaasi. Need omavalitsused, kes seni olid edukalt suutnud enda juurde külalisi meelitada, võisid nüüd hätta sattuda, sest koroonakriisi puhkedes tekkisid pinged külastajate ja kohalike vahel. Hea näide sellest on Käsmu küla, kus pärast esimesi rahvarohkeid nädalavahetusi sulgeti sissepääs väliskülastajatele (vt ka Pikner & Pitkänen *et al.* 2022). Sotsiaalmeedias puhkes äge debatt, kus ilmnes ka, kuidas sellistes vaidlustes maa- ja linnainimesi sageli üksteisele vastandatakse, kujutades maainimesi rahumeelsetena, ent linnainimesi lärmakate, isekate ning ohtlikena (viiruse allikatena). Vaidlus Käsmu küla Facebooki lehel läks üsna emotsionaalseks ning suisa isiklikuks. Näiteks tõi üks osaleja välja selle, et tal on raske olla (Käsmus elavast) emast eemal, ent ta

on nõus end ohverdama ning püsima linnas, kuid nüüd on linnainimesed oma külaskäikudega seadnud ohtu tema võimaluse ema veel elavate kirjas näha (<https://www.facebook.com/groups/208128672560758/posts/3891707550869500>). Sarnaseid sulgemisi oli teisteski külates ja populaarsetes kohtades (Kaberneeme, Rummu karjäär jne). Sellised piiride kehtestamised kuulutati siiski ebaseaduslikuks, kuid ilmselt mõjusid ka ajutiselt kehtestatud piirangud ja lahvatanud debatt paljudele nii, et külastajate arv vähenes või muutus viirusseohu tajumine ja siseturiste enam sedavõrd ei kardetud.

Pandeemia näitas ka teisi seoseid maa ja linna hübriidsest (rahvusvahelisest) võrgustikust, mis seni küll kõigile ehk teada olid, kuid ehk igapäevaelus neid ei teadvustatud. Üks nendest sidemetest oli hooajaline võõrtööjõud Eesti põllumajandusettevõtetes ja teiselt poolt Eesti (maa- ja linna)elanike töötamine (nii hooajaliselt kui püsivalt) välisriikides. Ühtäkki suleti piirid ja sissesõidu piiramise tõttu ähvardasid Eesti maasikapõlde mädanevad marjad, nii nagu ka mitmed Eesti pered pidid toime tulema ilma tavapäraselt pendeldava vanema, elukaaslase, lapse või lähedaseta. Juhtus ka nii, et piiride sulgemise tõttu tuli seni piiri taga elatist teeniv pereliige koju, ent kaotas sissetuleku. Kõik sellised hübriidseid pidepunktide näitlikustasid selgelt, et liikumine linna ja maa vahel ei mõjuta pelgalt liikujaid, vaid ühiskonda tervikuna palju suuremal määral kui inimesed olid seni märganud. Kui Soome ja Eesti vahelise liikumise piiramise tõttu tekkis pingeid riikide vahel, siis siinsete hooajaliste võõrtööliste temaatika küttis pigem üles sisepoliitilisi kirgi (vt ka Pikner & Pitkänen *et al.* 2022). Maasikapõldude pidajad kirjutasid valitsusele avaliku kirja, millele vastas minister samuti avaliku kirjaga, milles rõhutas, et võõrtöölistest olulisem on Eesti rahva tervis ning soovitas kasutada tööjõuna Eestis elavaid töötuid. Minister toonitas: “Maaelu edendamine on praeguse valitsuse jaoks äärmiselt tähtis, aga maaelu edendades peame hea seisma kogu ühiskonna tasakaalustatud arengu eest.” (Aller 2020). Tähelepanuväärne on see, et ka siin debatis kasutasid mõlemad pooled suuri üldistavaid linna- ja maaelu vastandavaid kujundeid. Maasikakasvatamise üldistamine maaelu edendamiseks näitab taas, et põllumajandust võrdsustatakse sageli maaeluga.

Kõigist toodud näidetest jookseb punase joonena läbi liikuvusteemade eba võrdsuse dimensioon või teisisõnu *motiilsus*. Liikumine on sageli klassispetsiifiline ja liikumispotentsiaalid on erinevad. Liikumispotentsiaal on sealjuures enam kui võimalus liikuda ühest geograafilisest asukohast teise – see sisaldab ka erinevaid sotsiaalseid aspekte. Jõukamad ühiskonnakihid, kes said lubada endale Alpides suusatamist, tõid viiruse neile, kes välispuhkust võib-olla endale lubada ei saanud. Ent oluline pole siinjuures reis kuurorti, vaid ka sageli sellega kaasnev tervislik seisund. Enamasti oli tegemist sportlike ja noorte inimestega, kellele haigus suurt liiga ei teinud, võrreldes nendega, kes

sattusid selle küüsi näiteks vanadekodus. Veelgi enam – paljud reisil käijad töötasid ametikohtadel, mis võimaldas teha kaugtööd oma looduskaunis teises kodus. Ka siit kumab läbi klassi teema – nn sinikraede töökohad ei võimalda kodus töötamist, lisaks on ka teise kodu omamine luksus, mida võivad endale lubada vaid valitud. Ka hooajatöö välismaal puudutas eelkõige neid, kes sotsiaalse redeli mõttes pigem alumises osas. Teisisõnu tõi koroonavälja selle, et liikumine või võimalus liikuda võib olla ühiskonnas ühel tasemel, ent selle tähendus, realiseerimispotentsiaal ja sellega kaasnevad hüved loovad inimeste võimaluste vahel erisusi.

Ukraina põgenike kriis

Kui Ukrainas puhkes sõda, oli see suur šokk kõigile. Tundus uskumatu, et sõjakoleddused, tsiviilelanike pommitamine ja humanitaarkriis on jõudnud Euroopasse. Olles Venemaa lähinaaber, võttis Eesti uudist eriti valulikult, kuna tunnetati ohtu ka Eesti julgeolekule. Seetõttu ja paljudel teistel põhjustel on Eesti olnud Ukraina abistamisel esirinnas – nii sõjalise abi saatmisel (Eesti on üks suuremaid abistajariike protsentuaalselt võetuna SKPst, Hankewitz 2022) kui ka sõjapõgenike vastuvõtmisel. Mitmed omavalitsused saatsid oma vahenditest sõidukeid piirile, et tuua ära sõja jalust pagevaid ukrainlasi, avati pagulaskeskusi, saadeti humanitaarabi ja aidati igal võimalikul moel. Septembriks oli Eestisse saabunud üle 100 000 Ukraina põgeniku, kellest ligi 57 000 plaanis jääda Eestisse ning umbes 36 000 oli taotlenud ajutist kaitset. Septembris 2022 moodustasid Eesti elanikkonnast põgenikud 4,3%, mis on Euroopa Liidu riikide seas suurim osakaal (Jauhiainen & Erbsen *et al.* 2022: 6). Ukrainlastega on Eestil olnud sidemed ka enne, suur osa hooajatöölised (*ca* 2000 suvehooajal ning kokku 20 000 hooajaliselt, Matsulevitš & Soosaar 2021) on Ukraina päritolu, samuti on paljud ukrainlased tulnud Eestisse viimasel aastakümnel püsivalt elama. Enne sõda oli Eestis registreeritud 16 000 Ukraina kodakondsusega elanikku (Jauhiainen & Erbsen *et al.* 2022: 8).

Alljärgnevalt tuleb juttu sellest, millised maa ja linna suhted ning liikuvusega seonduvad sõlmküsimused kerkisid esile Ukraina sõjapõgenike saabumisel ja nende kohanemisel. Liikumisvõimalused ning materiaalsed ja sotsiaalsed struktuurid mõjutasid paljuski ka seda (ja omakorda sõltusid sellest), kuhu põgenikud sattusid, millised olid nende võimalused leida töö ja eluase ja kohaneda Eestis.

Esimesed põgenikud saabusid Eestisse juba veebruari lõpus. Eesti jaoks on selline põgenike hulk olnud pretsedenditu. Kuigi Ukrainast saabuvate sõjapõgenike vastuvõtmisel oldi Euroopas esirinnas, paistis Eesti enne Ukraina

sõda silma pigem sellega, et siin oli erakordselt vähe rahvusvahelise kaitsega põgenikke – 2020. aastal oli neid vaid 332 (Jauhiainen & Erbsen *et al.* 2022: 31). Seega võib öelda, et esialgu nappis nii kogemust kui ka reaalselt infrastruktuuri, kuhu põgenikke paigutada. Linnades asuvad vakantsed majutusasutused said peagi täis ning seejärel asuti pagulasi majutama ka linnadest väljapoole ja väikelinnadesse. Koroonast räsitud turismiettevõtetele ja sesoonsetele majutusasutustele oli see võimalus leida rakendust, mida hooajaväliselt enamasti pole. Põgenike majutuskohtadena leidsid kasutust ka hooned, mis olid mingil põhjusel tühjaks jäänud, näiteks Saaremaal võeti kasutusse Sõmera- ja Kogula hooldekodu, Põlvamaal Tilsi lastekodu. Peamiselt majutati pagulasi asutustesse, mis talvehooaja lõppedes ja suvehooaja ootuses olid parasjagu vakantsed – näiteks Otepää Karupesa hotell, Mammaste tervisekeskus. Ka väikelinnade hotellid said täiendust ajal, mil turistide voog oli tagasihoidlik. Kuressaare linn andis Punase Risti käsutusse turismi infopunkti ruumid, kus vabatahtlikud jagasid abivajajatele riideid, esemeid ja vajadusel ka toitu. Sõda oli alanud ajal, mil suusahooaeg oli lõppenud ja suvehooaeg oli veel kaugel – teisisõnu põgenike liikumislaine ei kattunud (sise- ega välis)turistide omadega. Eesti majutuskohtade sesoonsus võimaldas anda ukrainlastele lisa-aega, et kohaneda – leida töökoht ja elukoht selleks ajaks, mil algab turismihooaeg.

Kogu põgenikekriis on seotud liikumisega – on ütlema tagi selge, et see saab alguse kodust lahkumisest, teekonnast sihtriiki ning seal majutuse ja pelgupaiga leidmisest. Vähem keskendutakse selle teekonna juures aga sellele, et see sisaldab endas sama palju ka paigalseisu ja ootamist kui liikumist (Cresswell 2012: 645). Kõigi põgenike teekonnal tuleb ette pikki pause erinevates piiripunktides, raudteejaamades, majutusasutustes, vahepeatustes. Ent kohale jõudes jätkub paljudel ootamine – keskuses majutuskoha määramiseks, ajutise kaitse dokumentide kättesaamist jne. Maapiirkondadesse sattunud põgenike elu koosneb lisaks nendele viivitustele ka liikumisvõimaluste ootamises. Väga vähesed põgenikud saabusid isikliku autoga, seega sõltusid nad ühistranspordist, mis maapiirkondades võib käia harva ning seetõttu päris paljud võimalused, mis tunduvad elementaarsed (kasvõi poeskäik, koolimine), on piiritletud ajalise raami ning sageli passimisega. Valdavalt linnalise taustaga põgenikele olid uued logistilised väljakutsed ootamatud. Uuringus osalenud Katja ja Pjotr rääkisid, kuidas neid valdas paanika, kui nende algklassides käiv poeg jäi maha ainsast bussist, mis pärastlõunal põgenike majutuskohta saabus. Sellise harva ühistranspordiga harjumine polnud paljudele kerge. Marina ja Artjom kirjeldasid, et nende majutuskohast läheb buss linna (mis asub 12 km kaugusel) hommikul ja naaseb lõunal. See tähendas, et poodi minek hõlmas pool päeva ja pikki ootetunde linnas. Dimitri ja Jelena kolisid Lõuna-Eestis asunud põgenike keskusest Tallinna lähedale. Kui nad läksid aga ühel päeval oma asju

Lõuna-Eestist uude koju tooma, pidid nad alustama teekonda erakordselt vara, et jõuda õhtuks tagasi. Paraku jäid nad tagasiteel maha planeeritud bussist, mis viis endisest majutusasutusest lähedal asuvasse väikelinna, et pääseda sealt edasi Tartusse. Järgmise bussiga minnes jõudsid nad küll Tartusse, kuid sellisel kellaajal, et enam Tallinna poole transporti ei läinud ning nad jäid sinna “lõksu”. Õnneks pakkusid neile majutust ukrainlased, kellega nad olid tutvunud teel Eestisse põgenedes. Ometi olid nad üllatunud, et kahesaja kahekümne viie kilomeetri kaugusel käimine (mis Ukraina territooriumi arvestades pole kuigi pikk vahemaa) ühe päeva jooksul osutus ilma autota võimatuks. Samas võib välja tuua, et oluline oli ka liikumise sotsiaalne pool – kellega teel Eestisse kohtuti ning millistesse linnadesse uued tutvused peatuma jäid. Teekonna jooksul sõlmitud kontaktidest võis sõltuda ka esimene sotsiaalne võrgustik uuel kodumaal.

Põgenike jaoks muutus tähtsaks veel üks liikumise aspekt – liikumise ajastus ja dokumenteerimine. Ajutise kaitse saamise seisukohalt on oluline, et põgenik oleks viibinud Ukrainas 24. veebruaril. Mõned ukrainlased olid juhuslikult just sel päeval välisreisil ning jäid ajutisest kaitsest seetõttu ilma, ehkki elasid alaliselt Ukrainas. Aga oli ka vastupidiseid juhtumeid. Näiteks Anatoli, kes oli Eestis hooajatöölisena töötanud Eestis juba mitmendat aastat, naasis põgusalt Ukrainasse just veebruaris enne sõda. Nii õnnestus tal saada ajutine kaitse, mida paljud tema kaasmaalased mitmel põhjusel ei saanud. Katja ja Pjotri jaoks tähendas sõja algus aktiivset sõjategevust äärelinnas, kus nad elasid. Pidev pommirahe sundis neid elama nädalaid keldris, ilma et neil oleks olnud ühendust välismaailmaga. Kui sõjategevus nende kodust eemaldus, otsustasid nad põgeneda Venemaa kaudu. Kahjuks polnud neil aga Eestisse saabudes ühtki tõendit, mis näitaks, et nad lahkusid Ukrainast pärast 24. veebruari – mobiiltelefonide väljavõtet ega pangakaartide väljavõtteid polnud võimalik ette näidata, kumbki vahend ei toiminud sel ajal nende kodupiirkonnas. Kuigi olukord lõpuks laabus, tuli neil kuid oodata elementaarseid dokumente, mis tähendas pikka perioodi ilma võimaluseta otsida tööd või kodu. Teisalt olid ootamisel ja paigalseisul ka üksikud head küljed – väga paljud põgenikud kirjeldasid, et pole kunagi nii palju jalutanud, kui esimestel kuudel Eestis viibides. Taas võib juhtida tähelepanu ka sesoonsusele, sest maapiirkondades on jalutamine keerulisem pimedal ajal, ent Katja ja Pjotr olid saabunud aprillis.

Sõja jalust põgenedes ja uut elu alustades oli üks olulisemaid ülesandeid kõigepealt leida töö. Üks võimalik tööandja Ukraina peredele maapiirkondades on turismisektor – hotellides, turismitaludes ja hooajalistes söögikohtades on suvel ikka nappinud töökäsi. Samas on põgenikele selline lahendus ajutine, sest hooajatöö sobib vaid neile, kes naasevad pärast töö lõppu kodumaale ega vaja alalist elamispiinda. Mitmed hooajalised turismiteenuste pakkujad said

pakkuda üksnes ajutisi elamispiindu, mis aastaringseks kasutamiseks ei sobi. Lisaks sellele olid ukrainlased nüüd tulnud peredega – paljudel olid kaasas lapsed. Väikelastega ukrainlastel tekkis potentsiaalsel tööleasumisel kohe probleem, kes hoiab lapsi. Seega ei piisanud elamispiinnast, tarvis läks ka lasteaia- ja koolikohti. Kuigi paljudes väikestes kohtades Eestis vaevlevad koolid õpilaste puudustes, napib seal enamasti ka muid ressursse ja plahvatuslikuks laste arvu kasvuks ei pruugita valmis olla. Nii teatas näiteks lasteaiakohtade ja koolikohtade vaeguses Otepää vallavanem Jaanus Barkala: “Mina ütlen, et riigi poolt on kuritegu – ma rõhutan, kuritegu – vedada nii väiksesse omavalitsusse nii palju [sõjapõgenikke] kokku. See on hoolimatu suhtumine!” (Kaukvere 2022). Teisisõnu põrkusid erinevad liikumismustrid kokku sotsiaalse infrastruktuuri suutlikkusega. Kui hooajatööliste võib infrastruktuur sobida – kohtadel asuvad ajutised majutusvõimalused vaid sel eesmärgil ajutiselt kohale sõitnud täiskasvanutele, siis põgenikekriisi ajal neist võimalustest enam ei piisanud. Tekkida võis ka teisipidi probleeme – neis kohtades, kus lasteaiakohti oli saada, polnud võimalik leida tööd või elamist (või kumbagi). Turismihooajal ei saadud enam ukrainlasi majutada kohtadesse, kus nad seni olid ulualust (kuid mitte tööd) leidnud, ning töövõimaluste tekkides nappis elukohti.

Olukorda komplitseeris see, et paljud ei tahtnud panna last lasteaeda enne, kui on leidnud kindla töö – kuna inimesed polnud kindlad, millises linnas või piirkonnas töö leitakse, ei hakatud ka last senikaua lasteaeda panema. Töötamise muutis keerukaks aga kindla lasteaia kohta puudumine. Palju sõltus ka sotsiaalsest võrgustikust või keskusest, kuhu satuti – sageli tekkisid ukrainlaste kogukonnad, kes aitasid üksteise lapsi hoida. Sõmera põgenikekeskuse ruumidesse loodigi 2022 sügisel lasteaiarühm kohalike põgenike lastele, kus said kasvatajatena tööd ka Ukraina põgenikud. Ühest küljest on sellised sotsiaalvõrgustikud head, sest võimaldavad lapsi kasvatada tuttavas keskkonnas (sh keelekeskkonnas). Teisalt aga võib pelgalt sama sotsiaalse taustaga põgenikega suhtlev laps sattuda hiljem raskustesse ühiskonda integreerumisel, eesti keele omandamine ja võõrasse kultuuriruumi sisseelamine on neis tingimustes kindlasti kehvem. Mõneti on just maakohtades, kus Ukraina lapsed lähevad väikese õpilaste arvuga klassidesse, integreerumisvõimalused suuremad: õpetajatel on rohkem aega individuaalseks suhtluseks õpilastega ja kohti eestikeelsetes klassides pigem jätkub. Teisalt aga on muid võimalusi sotsiaalseks integratsiooniks (vabaaja tegevused, erinevad suhtlusvormid) seal vähem. Linnades loodi õpilaskohtade puudumisel rohkem ukrainakeelseid klasse, mis võivad pärssida sotsiaalset integratsiooni Eesti ühiskonda, ent samas on vanematel lihtsam linnades tööd leida ning ka sotsialiseerumisvõimalusi on rohkem.

Palju on räägitud maapiirkondade kahanemisest, töökäte puudusest ja uute inimeste juurdevoolu vajadusest põllumajandussektoris. Eriti pärast 2020. aas-

ta kevade hooajalise võõrtööjõu puudust tundus paljudele, et põgenikekriisi abil saab lahendada seni kimbutanud probleeme. Ukrainlased olid ju seni suutnud teha agraarsektori hooajalisi töid, mis olid füüsiliselt rasked ning milleks oli kodumaalt keeruline töötajaid leida. Pärast sõja puhkemist naasid mitmed eelmistel aastatel Eestis töötanud ukrainlased tööpoolest endistele postidele, võttes kaasa ka sõpru või sugulasi. Ometi ei sujunud kõik nii, nagu oodati – paljud mehed naasid Ukrainasse või ei saanud nad sealt lahkuda sõjaolukorra tõttu. Suurem osa põgenikest olid naised. Lisaks pärinesid põgenikud peamiselt suurlinnadest ja paljud tegelesid kodumaal valdkondades, mis on sinikraede ametitest kaugel – siia sattusid audiitorid, õpetajad, juristid, disainerid jne. Kuigi suur osa neist oli nõus töötama oma endisest kvalifikatsioonist madalamal – näiteks müüja või koristajana – ei olnud enamik neist valmis asuma füüsiliselt nõudlikele ja tehniliselt keerukatele põllumajandustöökohtadele. Nii oli näiteks uuringus osalenud Galya kahe kõrgharidusega: inseneriharidusele lisandus 1990. aastate keerulistel aegadel pangandusalane haridus. Ta põgenes Ukrainast oma arstist tütre, tema abikaasa ja nende aastase lapse ning oma emaga. Galya tütar üritas tööle saada Lõuna-Eesti väikehaiglasse õeks (haigla on tuntud oma personalipuuduse poolest), ent erinevate regulatsioonide tõttu pole väljaspool Euroopa Liitu õppinud meditsiinitöötajal lubatud tööd saada kui pole sooritatud (eestikeelsed) kvalifikatsioonieksamid. Tallinnas loodi küll eraldi õpe Ukraina medõdedele, ent logistiliselt oleks Galya tütrele keeruline Lõuna-Eesti väikelinnast seal õppida. Galya ise ütles, et ehkki ta on harjunud alati ise hakkama saama ja uusi väljakutseid vastu võtma, loobus ta esialgu töötötsingutest, et hoolitseda lapselapse ja ema eest, kuni noored tööd leiavad.

Lisaks kõigele raskendas maapiirkondades töötajate leidmist eluaseme teema. Väikeasulate ja külade eluasemeturg on kõike muud kui dünaamiline, kortereid napib hea transpordiühendusega kohtades ning transpordiühendus on erakordselt vilets seal, kus leidub tühje elamispindu. Peamine probleem oli transpordigraafikutega – kuigi hommikul võib minna buss mõnda tõmbekeskusse (kus oli potentsiaalne töövõimalus), ei sobinud bussi aeg, sest see väljus kas liiga vara või liiga hilja. Mõnikord klappis küll ühistranspordiga töölminekuaeg, ent tagasi ööbimiskohta poleks tööpäeva lõppedes enam saanud. Mõnes kohas lõpetati suveks ka teatud bussiühendused, kuna kool sai läbi ja peale õpilaste neil liinidel eriti kliente polnud. See raskendas ukrainlaste napp liikumisvõimalusi maal veelgi. Teinekord oli tööandja nõus isegi andma töötaja kasutusse auto, kuid juhtus sedagi, et ukrainlastel puudusid juhiloa, sest kodumaal polnud nende järele kas vajadust või võimalusi neid soetada. Töötukassa kursuste hulka aga autojuhikursused ei kuulu. Teisisõnu põrkusid ka liikumiskultuuride erinevused – kui Eesti maaelaniku elu on keeruline ette kujutada ilma autota, siis Ukrainas on asjad kujunenud teisiti. Sealsed

maakohad on kontsentreeritumad, külad suuremad, asustustiheduse tõttu on ka liikumismustrid ja -võimalused teistsugused.

Kokkuvõtteks võib öelda, et põgenikega seonduvad probleemid osundasid taas sellele, kui oluline on maaelu uurimises liikumine ja kuidas *motiilsus* muutub oluliseks ühiskonda integreerumisel. Kuna Eesti väikeasulates ja maapiirkondades napib selliseid töökohti, mille läheduses on hõlbus leida elamis-pinda ja sotsiaalset infrastruktuuri, on ainus lahendus leida võimalus liikuda erinevate asukohtade vahel, ja selliseid võimalusi pole äsja riiki saabunud haavatavas majanduslikus olukorras (rääkimata psühholoogilisest haavata-vusest) inimestel just palju. Liikumine ja liikumispotentsiaal loob ja süvendab ebavõrdsust – nii kohtade vahel kui ka inimeste seas. Alapeatükis toodud näited illustreerisid seda, kuidas kosmopoliitsus võib muutuda liikumispotentsiaali puudumise tõttu kergesti ebakindlaks.

Kokkuvõte ja arutelu

Linnulaul, puutumatu loodus ja vaikus on kahtlemata maaelu lahutamatud osad ja panustavad meie arusaama sellest, kuidas maal kulgeb aeg rahuliku-malt ja eraldatuses, eemal sagimisest ja närvilisest linnaelust. Seetõttu pole-gi üllatav, et mobiilsusi ja liikumist (mis assotsieeruvad kiiruse, närvilisuse ja rahvarohkusega) seostatakse linnalisusega ning seismist ja paigalolekut maapiirkondadega. Rahu ja vaikust ja sagimise puudumist toovad esile isegi need igapäevaselt maal elavad inimesed, kelle autos veedetud tunnid ületavad enamiku linnaelanike omi (Nugin & Kasemets 2021). Selline kuvand mõjutab oluliselt inimeste igapäevaelu otsuseid, liikumismustreid, kohalikku arengut ja infrastruktuuri ning ka riiklikku poliitikat maaelu kujundamisel. Sageli jääb märkamata, et maapiirkonnad on linnadega seotud hübriidsetel ja ulatuslikel viisidel, mis mõjutavad kogu ühiskonna arengut. Käesolev artikkel osundas, kuidas maa ja linna vahelised võrgustikud moodustavad hübriidse sotsiaal-ruumilise vormi (Woods 2009: 853), mis ilmneb eredalt just kriisisituatsioo-nides. Kuigi linna ja maa piirid on hägustunud, luuakse ometi nii maaliseuse kui linnalisuse kuvandit jõuliselt diskursustes, igapäevaelu debattides ja ka argiotsuseid põhjendades, mõnikord nende läbipõimunud seoseid ignoreerides.

Koroonapandeemia illustreeris ilmekalt, kuidas ruraalsuse kuvand mõju-tab inimeste käitumist kriisiolukorras. Valitsus rõhutas inimestele vaikuse, turvalisuse ja eraldatuse vajadust. Lisame siia veel tajutud (liikumis)vabaduse tunnetuse ning polegi imeks pandav, miks inimesed siirdusid maale nii elama kui ka vaba aega veetma. Samas ei kulgenud need liikumised alati pingevalt. Need omavalitsused, mis olid enda n-ö turundamisel olnud edukad, sattusid

hätta siseturistidega, kes tulid otsima eraldatust ja liikumivabadust. Paradoksaalsel kombel jäid nad kimpu nii ühe kui teisega – eraldatust ei saavutatud kohtade populaarsuse tõttu, liikumisvabadust aga piirasid omavalitsused ja valitsus. Mõlema puudumisest tekkisid ka pinged – rahulolematud olid nii kohalikud, kes nägid maale liikunud inimestes viiruseohtu, kui ka inimesed, kellele seati sissesõidu piirangud. Tähelepanuväärne on asjaolu, et konflikt-situatsioonides kerkisid pinnale tugevad kultuuriliselt juurdunud kujutlused maainimestest (rahulikud, turvalised) ja linnainimestest (ohtlikud sissetungijad). Teisalt näitasid pinged seda, kui tihedalt on maa ja linn liikuvuste kaudu seotud. Sealjuures mõjutasid mobiilsused ka nende inimeste argielu, kes ei liikunud kuhugi – viirus võis imbuda kaugetest Alpi kuurortidest ratastoolis hooldekodupatsientide hingamisteedesse, ning teinekord võis mõjutada suur (linnainimeste) liikumine maapiirkondadesse kohalikke vältima oma koduaiast väljumist. Ühe inimese liikumine võis mõjutada teise paigale jäämist, aga ka inimestevahelisi suhteid, poliitilisi otsuseid ning elukorraldust.

COVID-19 puhang näitas ka seda, et ränne maalt linna või vastupidi on märksa hägusam mõiste kui statistika seda näitab. Kaugtöö levik ja omaksvõtt ka pärast pandeemia kõrghetke vaibumist demonstreeris, et inimesed hakkasid üha rohkem veetma aega oma maakodudes ning piir töö- ja puhkeaja asukoha vahel hajus veelgi (Pikner & Pitkänen *et al.* 2022). Tegelikult olid need protsessid juba varem käivitunud, koroonal lihtsalt võimendas ja kiirendas neid – inimestel on mitu kodu ning nad on lähedalt seotud erinevate asukohtade ja kogukondadega, elades heterolokaalset elu (Halfacree 2012). Samas ei võetud ka teise kodu omanikke kriisi ajal igal pool lahkelt maakogukondades vastu (Pikner & Pitkänen *et al.* 2022), mis näitab, et kogukond on maal paradoksaalne nähtus: ühelt poolt eeldatakse, et maakogukond on kaasav, teiselt poolt aga, et väike ja ühtne. Väike ja ühtne kogukond aga peaks olema samavõrd oma kooslust hoidev ja mitte ajas pidevalt muutuv (Shucksmith 2018).

Pärast koroonakriisi kolisid päris mitmed pered maale ja veel enamatel tekkis soov endale suvekodu soetada. Kinnisvaratehingute arv ja nende hinnad tõusid erinevates maapiirkondades, sest inimestel tekkis vajadus n-ö pelgupaiga järele. See omakorda viib gentrifikatsioonini või selle süvenemiseni. Maapiirkondade gentrifikatsioon võib aga mõjutada noorte lahkumist maalt. Paljud noored elu alustavad kohalikud ei suuda endale muretseda kodukohas elamisvõimalusi, ent ei soovi pereelu alustada vanematekodus. Korteriturg on väikestes kohtades piiratud, seega jääb ainult üle linna kolida.

Nii koroonal kui ka põgenikekriisi puhul võib rääkida *motiilsuse* (Kaufmann & Bergman *et al.* 2004) olulisusest – mõlemal juhul oli kriitilise tähtsusega see, kes sai liikuda, kuhu ja millise ajastusega. Pandeemia puhul avaldusid eba-võrdsused liikumisel erinevates sfäärides – millistel linnaelanikel oli võimalik

liikuda maale (maakodu omamise privileeg), kellel oli võimalik teha kaugtööd (enamasti keskklassi ametikohtadel) või kellel oli võimalik minna piiratud ligipääsuga kohtadesse (enamasti saartel või populaarsetes siseturismi piirkondades). Eraldatus maakodus tagas enamasti ka väiksema viiruseriski, mida madalama sissetulekuga ja kaugtöö võimaluseta inimesed endale lubada ei saanud. Veelgi enam – need, kes töötasid Soomes (sageli nn sinikraede ametikohtadel), ei saanud naasta kodumaale oma pere juurde nädalavahetustel ega puhkehetkedel. Mitmed loobusid tööst (ja sissetulekust), et olla perega, paljud (nt turismi- või teenindussektoris) kaotasid koroonakriisi tõttu töö, jäädes seega ilma ka sissetulekust.

Ka ukrainlaste puhul oli võime liikuda kriitilise tähtsusega – see seisnes juba ainuüksi võimaluses lahkuda Ukrainast. Mitte kõigil polnud ressursse põgeneda, ühistransport oli häiritud, paljude kodukoha ümbruses käis kibe sõjategevus, humanitaarkoridorid ei toimunud, polnud isiklikke sõiduvahendeid. Piletid piirini tuli soetada ise ning kõigil polnud seda võimalik teha. Ka Eestisse jõudnud põgenike käekäik sõltus suuresti asukohast, kuhu satuti – kas suurlinna, kus liikumine ühistranspordi abiga või jalgsi oli lihtne, või maapiirkondadesse, kus oli liikuma saamine keerulisem, bussid võisid käia vaid paar korda päevas ebasobivatel aegadel ning ka potentsiaalsed tööleasumise võimalused olid seetõttu ahtamad. Eelisseisundis olid need, kel oli võimalik olnud põgeneda isikliku autoga.

Ukraina põgenikekriisis joonistus Eestis varasemast selgemalt välja nn *ruraalne kosmopoliitsus* (Woods 2018). Ühelt poolt muutus väikestes kohtades peaaegu üleöö rahvuslik ja kultuuriline koosseis ja maapiirkonnad muutusid selle võrra mitmekesisemaks. Teisalt aga näitas see ootamatu väljakutse, et maapiirkondade kosmopoliitne kogukond on mitmes mõttes haavatav ja ebakindel (Woods 2018). Kuigi mitmed omavalitsused löid eraldi ametikohad inimestele, kes tegeleks põgenike probleemidega (aitaks neil leida töö- ja elukohta), polnud paljudes omavalitsustes kriisiga toimetulekuks piisavat infrastruktuuri (nii sotsiaalset kui materiaalsel). Päris mitmed potentsiaalsed töökohad olid hooajalised, puudus dünaamiline eluasemeturg ning lasteaia- ja koolikohtade asukohad ei klappinud alati töökohtade omadega, transpordiühendused jätsid soovida. Vastulinnastumise protsessi käigus kolivad inimesed teevad enamasti vaba valiku maapiirkonda kolida, kaaludes hoolikalt erinevaid liikumisega seonduvaid aspekte, ent enamik ei saaks oma heterolokaalset eluviisi elada ilma autota. Inimeste elu-, töö-, õppimise ja vaba aja veetmise kohad on erinevates geograafilistes punktides (Jetzkowitz & Schneider *et al.* 2007) ning autoga ühendatavad. Kuna sellised eluviisid on üha enam levinud ka Eesti maapiirkondades, on sotsiaalsed ja materiaalsed infrastruktuurid nende järgi kohandunud, bussiliine on jäänud vähemaks ning sotsiaalne taristu (poed,

koolid) on suletud. Pögenikel pole aga autosid ning seetõttu asetuvad nad kohe märgatavalt haavatamasse positsiooni.

Kokkuvõttes võib öelda, et maapiirkonnad on muutumas erinevatel põhjustel hübriidsemaks ning nad on seotud erinevate liikumisvormide abil linnaga viisidel, mis esmapilgul võivad jääda märkamatuks, aga mis kerkivad esile just kriisisituatsioonides. Kriisid toovad esile nende sidemete nõrkused ja haavatavused, aga ka tugevused. Maapiirkondade elanikkond ja nende liikumisviisid kujundavad argipraktikaid ja taristuid, niisamuti nagu maapiirkondade kuvand ja diskursiivne võim vormib inimeste otsuseid – nii suuremaid kui väiksemaid.

Tänuõnad

Käesolev uurimus on osa Eesti Teadusagentuuri poolt rahastatavast projektist PRG398 “Maastikuline lähenemine rurbaansusele”.

Kommentaariid

¹ Mõistega “gentrifikatsioon” tähistatakse seni madalama sissetulekuga inimeste kodus olnud majanduslikult ja sotsiaalselt maha jäänud linnaosade ja/või mahajäetud piirkondade muutumist jõukama keskklassi inimeste elu- ja töökohaks.

² Siin ja edaspidi intervjueeritavate nimed anonüümsuse tagamiseks muudetud.

Kirjandus

Aller, Arvo 2020. Minister Arvo Aller: Võõrtööjõud ei ole imeravim, mis lahendab kõik probleemid. Avalik kiri. – *Uued Uudised* (<https://uueduudised.ee/uudis/eesti/minister-arvo-aller-voortoojoud-ei-ole-imeravim-mis-lahendab-maaelu-probleemid/> – 29.11.2022).

Annist, Aet 2016. Elu mõtet kolides: Hargmaised eestlased ja ilmajätu varjud. – *Vikerkaar*, 7-8, lk 115–127 (<https://www.vikerkaar.ee/archives/19541> – 29.11.2022).

Bell, Michael M. & Lloyd, Sarah E. & Vatovec, Christine 2010. Activating the Countryside: Rural Power, the Power of the Rural and the Making of Rural Politics. – *Sociologia Ruralis*, 50 (3), lk 205–224 (DOI:10.1111/j.1467-9523.2010.00512.x).

Bosworth Gary & Annibal, Ivan & Carroll, Terry & Price, Liz & Sellick, Jessica & Shepherd, John 2015. Empowering local action through neo-endogenous development; the case of leader in England. – *Sociologia Ruralis*. (DOI:10.1111/soru.12089).

Cresswell, Tim 2010. Mobilities I: Catching up. – *Progress in Human Geography* 35 (4), lk 550–558 (DOI:10.1177/0309132510383348).

Cresswell, Tim 2012. Mobilities II: Still. – *Progress in Human Geography*, 36 (5), lk 645–653 (DOI:10.1177/0309132511423349).

Cresswell, Tim 2014. Mobilities III: Moving on. – *Progress in Human Geography* 38 (5), lk 712–721 (DOI:10.1177/0309132514530316).

Delfi Sport 2020. Fitnessiklubide avalik pöördumine valitsusele: palun jätke spordiklubid avatuks, seal on nakatumine sisuliselt olematu. – *Delfi Sport*, 03. detsember (<https://sport.delfi.ee/artikkel/91859029/fitnessiklubide-avalik-poordumine-valitsusele-palun-jatke-spordiklubid-avatuks-seal-on-nakatumine-sisuliselt-olematu> – 29.11.2022).

Edensor, Tim 2001. Walking in the British countryside: reflexivity, embodied practices and ways to escape. – Macnaughton, Phil & Urry, John (toim). *Bodies of nature*. London: Sage, lk 121–147 (DOI:10.4135/9781446221266).

Eilat, Taavi 2020. Suletud Eesti tagajärg: majandus muutub, inimesed kolivad maale. – *ERR Uudised* 25.03.2020 (<https://www.err.ee/1068585/suletud-estti-tagajarg-majandus-muutub-inimesed-kolivad-maale> – 28.11.2022).

Farstad, Maja 2016. Worthy of Recognition? How Second Home Owners Understand Their Own Group's Moral Worth in Rural Host Communities. – *Sociologia Ruralis* 56 (3), lk 408–426 (DOI:10.1111/soru.12083).

Gieling, Joost & Vermeij, Lotte & Haartsen, Tialda 2017. Beyond the local-newcomer divide: Village attachment in the era of mobilities. – *Journal of Rural Studies* 55, lk 237–247 (DOI:10.1016/j.jrurstud.2017.08.015).

Halfacree, Keith 2007. Trial by space for a 'radical rural': Introducing alternative localities, representations and lives. – *Journal of Rural Studies* 23, lk 125–141 (DOI:10.1016/j.jrurstud.2006.10.002).

Halfacree, Keith 2012. Heterolocal Identities? Counter-Urbanisation, Second Homes, and Rural Consumption in the Era of Mobilities. – *Population, Space and Place* 18, lk 209–224 (DOI:10.1002/psp.665).

Halfacree, Keith & Rivera, Maria Jesus 2012. Moving to the Countryside ... and Staying: Lives beyond Representations. – *Sociologia Ruralis* 52 (1), lk 92–114 (DOI:10.1111/j.1467-9523.2011.00556.x).

Hankewitz, Sten 2022. Per GDP, Estonia has donated far more to Ukraine than any other nation. – *Estonian World*, 19. aprill (<https://estonianworld.com/security/per-gdp-estonia-has-donated-far-more-to-ukraine-than-any-other-nation/> – 29.11.2022).

Hidle, Knut & Ellingsen, Winfried & Cruickshank, Jørn 2010. Political Conceptions of Second Home Mobility. – *Sociologia Ruralis* 50 (2), lk 139–155 (DOI:10.1111/j.1467-9523.2010.00508.x).

Jauhiainen, Jussi & Erbsen, Heidi Ann & Lysa, Olha & Espenberg, Kerly 2022. Temporary Protected Ukrainians and Other Ukrainians in Estonia. Publications of the Department of Geography and Geology of University of Turku. Turku: Turku University.

Jetzkowitz, Jens & Schneider, Jörg & Brunzel, Stefan 2007. Suburbanisation, Mobility and the 'Good Life in the Country': A Lifestyle Approach to the Sociology of Urban Sprawl in Germany – *Sociologia Ruralis* 47 (2), lk 148–171 (DOI:10.1111/j.1467-9523.2007.00431.x).

- Kaufmann, Vincent & Bergman, Manfred Max & Joye, Dominique 2004. Motility: Mobility as capital. – *International Journal of Urban and Regional Research* 28 (4), lk 745–756 (DOI:10.1111/j.0309-1317.2004.00549.x).
- Kaukvere, Tiina 2022. Otepää pagulaspesa peab laiali lendama. – *Maaleht*, 2. juuni (<https://maaleht.delfi.ee/artikkel/120013192/otepaa-pagulaspesa-peab-laiali-lendama> – 29.11.2022).
- Krause, Monika 2013. The ruralisation of the world. – *Public Culture* 25 (2), lk 233–248 (DOI:10.1215/08992363-2020575).
- Little, Jo & Leyshon, Michael 2003. Embodied rural geographies: developing research agendas. – *Progress in Human Geography* 27 (3), lk 257–272 (DOI:10.1191/0309132503ph427oa).
- Maaeluministeerium 2021 = Arvo Aller: Koroona ajal alanud maale minemise jätkumist tuleb toetada erinevate meetmetega. Pressiteade. – *Maaeluministeeriumi kodulehekülg* (<https://www.agri.ee/uudised/arvo-aller-koroona-ajal-alanud-maale-minemise-jatkumist-tuleb-toetada-erinevate-meetmetega> – 28.11.2022).
- Maakodu, 2021. Galerii. Koroonaehitis 2020 osalejad. – *Maakodu* 28. jaanuar (<https://maakodu.delfi.ee/artikkel/91968047/galerii-koroonaehitis-2020-osalejad> – 28.11.2022).
- Matsulevitš, Lauri & Soosaar, Orsolya 2021. *Tööturu ülevaade 2*. Tallinn: Eesti Pank (https://haldus.eestipank.ee/sites/default/files/2021-10/TTY2_2021_est.pdf – 29.11.2022).
- Massey, Doreen 2005. *For Space*. London: Sage.
- Milbourne, Paul & Kitchen, Lawrence 2014. Rural mobilities: connecting movement and fixity in rural places. – *Journal of Rural Studies* 34, lk 326–336 (DOI:10.1016/j.jrurstud.2014.01.004).
- Nugin, Raili 2014. “I think that they should go. Let them see something”. The Context of Rural Youth’s Out-Migration in Post-Socialist Estonia. – *Journal of Rural Studies* 34, lk 51–64 (DOI:10.1016/j.jrurstud.2014.01.003).
- Nugin, Raili 2018. Mobile Lives, Immobile Representations: Why Mobility is not Part of Rural Representation. – *Transfers* 8 (2), lk 87–112 (DOI:10.3167/TRANS.2018.080206).
- Nugin, Raili 2020. Space, place and capitals in rural youth mobility: Broadening the focus of rural studies. – *Sociologia Ruralis* 60 (2), lk 306–328 (DOI:10.1111/soru.12276).
- Nugin, Raili & Kasemets, Kadri 2021. Stable Mobilities and Mobile Stabilities in Rural Estonian Communities. – *European Countryside* 13 (2), lk 222–241 (DOI:10.2478/euco-2021-0016).
- Philip Lorna Jennifer & MacLeod, Marsaili 2018. Tales from a Small Island: Applying the ‘Path-Dependency’ Thesis to Explore Migration to a Remote Rural Community. – *Sociologia Ruralis*, 58 (1), lk 147–170 (DOI:10.1111/soru.12142).
- Pikner, Tarmo & Pitkänen, Kati & Nugin, Raili 2022. Emergent rural-urban relations in COVID-19 disturbances: multi-locality affecting social sustainability of rural change. – *Sociologia Ruralis* (ilmumas).

- Rye, Johan Fredrik 2011. Youth migration, rurality and class: a Bourdieusian approach. – *European Urban and Regional Studies* 18(2), lk 170–183 (DOI:10.1177/0969776410390747).
- Savage, M. 2010. The Politics of Elective Belonging. – *Housing, Theory and Society* 27(2), lk 115–161.
- Sheller, Mimi & Urry, John 2006. The new mobilities paradigm. – *Environment and Planning* 38, 207–226 (DOI:10.1068/a37268).
- Shucksmith, Mark 2018. Re-imagining the rural: from rural idyll to good countryside. – *Journal of Rural Studies* 59, lk 163–172 (DOI:10.1016/j.jrurstud.2016.07.019).
- Statistikaamet = Eesti statistika. – *Statistikaamet*, koduleht (www.stat.ee – 29.11.2022).
- Tulk, Mehis 2020. Karala bussipeatusest on saanud küla kriisiaegne tuiksoon. – *Saarte Hääl*, 3. aprill (<https://saartehaal.postimees.ee/6940683/karala-bussipeatusest-on-saanud-kula-kriisiaegne-tuiksoon> – 28.11.2022).
- Westerink, Judith & Opdam, Paul & van Rooij, Sabine & Steingröver, Eveliene 2017. Landscape services as boundary concept in landscape governance: Building social capital in collaboration and adapting the landscape. – *Land Use Policy* 60, lk 408–418 (DOI:10.1016/j.landusepol.2016.11.006).
- Woods, Michael 2009. Rural geography: blurring boundaries and making connections. – *Progress in Human Geography* 33(6), lk 849–858 (DOI:10.1177/0309132508105001).
- Woods, Michael 2011. *Rural*. London: Routledge.
- Woods, Michael 2018. Precarious rural cosmopolitanism: Negotiating globalization, migration and diversity in Irish small towns. – *Journal of Rural Studies* 64, lk 164–176 (DOI:10.1016/j.jrurstud.2018.03.014).
- Woods, Michael 2021. Rural-urban linkages. – Duncan, Jessica & Carolan, Michael & Wiskerke, Johannes S. C. (toim). *Routledge Handbook of Sustainable and Regenerative Food Systems*. London: Routledge, lk 363–375.

Summary

Mobility in the countryside: Through crises towards a hybrid network space

Raili Nugin

Senior Research Fellow

School of Humanities, Tallinn University

raili.nugin@tlu.ee

Keywords: COVID-19 pandemic, mobility, rurality, Ukrainian refugee crisis, urban-rural relations

Silence and tranquillity form an integral part of rural life and contribute to our understanding of rurality. Thus, it is generally held that time passes slowly in the countryside, far from the nervous city life. Therefore, it is not surprising that mobility and movement (which are associated with speed and being busy) are associated with urbanity and stillness with rurality. Peace and quiet and the absence of hustle are highlighted even by those who live in the countryside and spend long hours in the car commuting between work and home. Such an image affects people's daily life decisions, movement patterns, local development and infrastructure, as well as national policy of shaping rural life. What is often overlooked is that rural areas are connected to cities in hybrid and extensive ways that affect the development of society as a whole. This article analyses the networks between the country and the city in two recent crises – the COVID-19 pandemic and Ukrainian refugee crisis. It is argued that these relational connections surface vividly in situations of crisis and show that urban-rural networks constitute a kind of hybrid socio-spatial form. Although the boundaries between them are blurred, the image of both rurality and urbanity is powerfully created in discourses and in everyday debates, justifying daily decisions, thus ignoring the intertwined character of these urban-rural relations.

Both crises referred to the importance of motility – in both cases, who could move, where and with what timing was of critical importance. In the case of the pandemic, inequalities in mobility manifested themselves in different spheres – which urban dwellers could move to the countryside (owning a country home is a privilege), who could work remotely (mostly in middle-class jobs) or who could go to a place with limited access (mostly islands or popular domestic tourism areas).

In the case of Ukrainians, the ability to move was also critical – it consisted in the very possibility of leaving Ukraine. Even after arriving in Estonia, the fate of the refugees largely depended on the location where they found themselves – either in a big city where it was easy to move with the help of public transport or on foot, or in rural areas where it was more difficult to get around due to the lack of public transportation. During the Ukrainian refugee crisis, the rural cosmopolitanism emerged in Estonia more clearly than before. On the one hand, the ethnic and cultural composition of small places changed almost overnight, and thus rural areas became more diverse. On the other hand, this unexpected challenge showed that the rural cosmopolitan community is in many ways vulnerable and precarious.

It is noteworthy that strong cultural constructions of rural people (peaceful, safe) and urban people (dangerous invaders) surfaced in conflict situations. On the other hand, the tensions showed how closely the country and the city are connected through mobility. At the same time, mobilities also affected the daily life of people who did not move. One person's movement could affect another's staying put, as well as interpersonal relationships, political decisions, and life arrangements.

It can be concluded that rural areas are becoming more hybrid for various reasons, and they are connected to the city through various forms of movement in ways that may go unnoticed at first glance, but which emerge precisely in crisis situations. Crises also highlight the weaknesses and vulnerabilities of these bonds, as well as their strengths. Rural populations and their modes of movement shape everyday practices and infrastructures, just as the image and discursive power of rural areas shapes people's decisions – both big and small.

Raili Nugin (PhD) on Tallinna ülikooli humanitaarteaduste instituudi vanemteadur. Ta kaitses doktorikraadi Tallinna Ülikoolis sotsioloogia erialal 2011. aastal, uurides 1970. aastatel sündinud põlvkonna eluteemustreid. Viimasel kümnendil on ta peamisteks uurimisvaldkondadeks maa ja linna suhted, sealsed kogukonnad ja nende liikuvus, noorte täiskasvanuks saamise valikud, aga ka maapiirkondade representatsioon erinevatel diskursiivsetel väljadel. Lisaks on ta tegelenud noorsoo uuringutega ka laiemalt, osaledes erinevates projektides, mis uurivad noorte tõrjutust ja sotsiaalset osalust.

Raili Nugin (PhD) is Senior Research Fellow at the School of Humanities, Tallinn University. She defended her doctoral degree in sociology at Tallinn University in 2011, studying the self-reflexive social portraits of the 1970s cohort in Estonia. In the recent decade her main fields of research have covered relations between the country and the city, the communities there and their mobility, choices related to coming of age, as well as the representation of rural regions in different discursive fields. She has also conducted youth studies on a wider scale, participating in different projects examining social exclusion and participation of the youth.

raili.nugin@tlu.ee

Mobiilne kuuluvustunne kui toimetulekuviis 1950. aastate argielus: ühe pere lugu

Kadri Kasemets

Tallinna Ülikooli humanitaarteaduste instituudi maastiku ja kultuuri keskuse teadur
kadriseem@tlu.ee

Hannes Palang

Tallinna Ülikooli humanitaarteaduste instituudi maastiku ja kultuuri keskuse professor
palang@tlu.ee

Teesid: Artikkel¹ analüüsib muutuva ühiskonna taustal mikrogeograafilisel tasandil ühe pere argikirjavahetusele tuginedes eneseidentiteediga seotud kohapärase kuuluvustunde dünaamikaid. Analüüsi fookuses on sovetiseerimise algusperioodil ema ja tütre kirjutatud kirjad ülikooli astunud pere vanemale tütrele. Kirjade sisu mõtestatakse mobiilsuste uue paradigma kontekstis. Antud uurimissuund aitab kirjeldada kuuluvustunde relatsioonilist iseloomu, mida kujundavad ühtaegu erinevad liikuvused, sümboolne tähendusloome ja taustal olevad ajalis-poliitilised formatsioonid. Neid nn mobiilseid kuuluvusi on selles uurimuses mõtestatud loomulike toimetulekuviisidena ühiskondlikult keerulisel ajal. Kirjades avalduvad maa- ja linna argielust mõjutatud kahe põlvkonna kuuluvustundega seotud enese-identiteedi arengud. Enne Teist maailmasõda sündinud ema kuuluvustunne on minevikku liikuv, kus ajalooliselt kujunenud igapäevaelu ja isiklik tähendusloome ruraalses kodutalus võib pakkuda ebakindal ühiskondlikul ajal emale sümboolset ja praktilist turvatunnet. Noorema tütre kuuluvustunne kohandub isikliku elukaare etappi ja antud võimu tingimusi arvestavana linnaga, mille elukeskkond avab talle paremad võimalused eneseteostuseks.

Märksõnad: argikirjad, igapäevaelu, kohatunne, kuuluvustunne, mobiilsus, ruraalsus, sovetiseerimine

Sissejuhatus

Artikkel avab ühe pere argikirjavahetuse põhjal kultuurigeograafilisest perspektiivist kvalitatiivse sissevaate 1950. aastate sovetiseerimise algusperioodi igapäevaeludesse ja isiklikku tähendusloomesse, pakkudes mikroajalooliste allikate kaudu tuge määlul ja suulisel elulool põhinevale kultuuriajaloolisele

narratiiviloomele antud ajaperioodi kohta. Ainest on mõtestatud liikuvuste uue paradigma (*new mobilities paradigm*) uuringute kontekstis, keskendudes täpsemalt kohapõhise eneseidentiteedile kuuluvustunde kujunemises. Liikuvuste uus paradigma mõtestab individuaalset kuuluvustunnet relatsioonilisena, olles ühtaegu mõjutatud ajalistest elukaarega seotud dünaamikast, koha iseloomuga seotud igapäevarutiinist ja taustal olevast sotsiaalpoliitilisest kontekstist. Analüüsitud kirjavahetusele tuginedes käsitletakse antud ajalist ja isikliku tähendusloomega seotud mobiilset kuuluvustunnet kui loomulikku või mitte-teadlikku toimetulekuviisi ebakindla ja muutuva ühiskonnaga kohandumisel.

Uurimise all olevad kirjad on ema ja õe poolt adresseeritud vanemale õele, kes need säilitas (vt pilt 1). Kirjad on leidnud tema poeg suvekodust, mille asukohal puuduvad seosed kirjades kajastatud asukohtadega. Kirjad anti uurimiseks üle ühele artikli autoritest ja need tagastati omanikule pärast kirjade läbitöötamist. Kirju on kokku 208, pooled neist kirjutatud ema, pooled noorema õe poolt. Artikli jaoks on pere anonümiseeritud.

Pilt 1. Perepilt on tehtud aastal 1936. Erakogu.

Uuritav kirjavahetus leidis aset stalinistliku perioodi lõpus, mil Eesti ühiskond kohanes uue poliitilise korraga. Seoses struktuuriaalsete muudatustega toimus üldine ühiskonna ümberorganiseerimine (Mertelsmann 2012). Sellel ajal algas üleminek ruraalsest ühiskonnast linnaliseks, seda kiirendas maa riigistamine ja kollektiviseerimine (Klesment 2009; Mertelsmann 2003a). Kolhoosisüsteemi eesmärk oli mehhaniseerida põllumajandust, vähendada põllumajandustööjõudu ja suurendada linnastumist ning arendada linlikku elustiili. Kollektiviseerimise tagajärjel kahanes maainimeste sissetulek. Selline elukorraldus mõjutas igapäeva elu väljavaateid, kus inimesed otsisid tihti põllumajandusega mitte seotud töid või lahkusid maalt ja suundusid tööstusesse, teenindusse või ehitusvaldkonda (Mertelsmann 2003b, 2012; Streikus 2017). Rahvastiku osakaal tõusis aastatel 1945–1959 linnas 31 protsendilt 47 protsendile (Sakkeus & Klesment *et al.* 2016). Paljud inimesed jäid siiski paiksiks, säilitades talupidamise ning sellega seotud materiaalsed ja sümboolsed elamismustrid, järgides näiteks harjumuslikke talupidamise viise nagu see oli tavaks enne Nõukogude okupatsiooni (Mertelsmann 2012; Palang 2010). Kolhoosiliikmetel võis olla poolehektariline isiklik aed ja lisatulu saadi traditsioonilistest tegevusaladest nagu marjade või seente korjamine ning küttimine ja kalastamine (Mertelsmann 2012). Nii võisid materiaalse maastikuga seotud mälupaigad ning teadlikud ja mitteteadlikud tegevused pakkuda tuge kohast laetud eneseidentiteedile (vt Maandi 2009; Stobbelaar & Pedroli 2011).

Ruumiliste argiliikuvuste kontekstist avaneb käsitletud kirjades Põltsamaal töötava ja õppiva naispere igapäeva elu, kellele oli oluline umbes kolm km eemal Kamari külas paiknev kodutalu. Pere noorem tütar oli kirjavahetuse alguses 17aastane ja õppis Põltsamaal keskkoolis. Ema oli 38-aastane ja töötas kohalikus haiglas koristajana ning teenis lisatulu õmblustööga, mis oli oluliseks oskuseks sõjajärgsel puuduste ajal. Kirjad ei avanud vahetut infot isa kohta. Perekonnas mängis olulist rolli vanaema, kes elas püsivalt Kamaris. Intensiivne kirjavahetus algas, kui vanem tütar suundus 19aastasena Tallinnasse ja hiljem Tartusse ülikooli õppima. Kuigi kirjavahetuse peamine põhjus oli info saatmine paki kättetoimetamise kohta ja perega ühenduse hoidmine, võimaldab kirjade sisu mõtestada pere argiste kohtadega seotud isiklike tähendusloomeid. Need eneseidentiteediga seotud tähendused kajastavad ühtlasi mikroajaloolisi fragmente ühiskondliku ajastu vaimust. Antud uurimus on oluline ka seetõttu, et varasemad uurimused 1950. aastate Eesti inimeste isiklikest ajalugudest tuginevad peamiselt elulugude jutustustele ja suulistele ajalugudele (Aarelaid-Tart 2006; Kõresaar 2016a; Mertelsmann 2003a; Rahi-Tamm 2004; Raudsepp 2016). Need lood on vanemate eestlaste poolt üles tähendatud meenutused, mille tõlgendamisel arvatakse olevat seos rahvusliku ajaloo (Kõresaar 2004b). Ühtlasi on need mälul põhinevad jutustused aluseks Eesti

ühiskonna kollektiivse mälu ja identiteedi narratiivile (Jõesalu & Kõresaar 2013; Kõresaar 2016b). Vaid mõned uurimused (Annuk 2006; Davoliüté 2016 Leedus) on analüüsinud 1950. aastaid läbi allikapõhise kirjavahetuse. Antud kirjavahetus pakub mikroajaloolise allikana võrdlevat materjali juba suulisel mälul põhinevale.

Mobiilne kuuluvustunne

Doreen Massey (1994: 1980) on osutanud, et ühiskonna ümberkujunemise tingimustes on perioodid, mil inimesed saavad kindlust või tuge koha tähenduse kaudu, kus koht, kodu ja kuuluvus peegeldavad stabiilsust, usaldusväarsust ja autentsust. Analüüsitavaid argikirju esimest korda läbi lugedes ilmnebki, kuidas Kamari külal Põltsamaa külje all oli oluline sümboolne tähtsus nii ema kui ka tütre eneseidentiteedis. Siiski, kui ema kolis pärast tütarde õpinguid 1956. aastal tagasi kodukohta Kamarisse, siis Tartu Ülikooli õppima asunud noorema tütre kirjad võimaldasid jälgida linnalisest argielust mõjutatud tütre kuuluvustunde vastuolulist iseloomu. Järgnevas individuaalset kohatähendust ja liikuvuste uusi uuringuid siduvas peatükis luuaksegi nn liikuvale kuuluvustundele kontekstiline taust.

Nii kultuuriajalugu kui ka kultuurigeograafia on kvantitatiivse ja faktipõhise uurimise kõrval pidanud sotsiaal-ruumiliste suhete mõtestamisel oluliseks mikrotasandi ainese käsitlusi, mille üheks viisiks on uurida argielu. Mitterepresentatsiooniline vaade mikroajaloole uuribki kohaga seotud igapäevaelu ja agentsusega seotud emotsionaalseid tähendusi, täiendades seeläbi süsteemset ajaloo-uurimist esmalt tavaliste ja tähtsusetuna tunduvate isiklike lugudega (Cameron 2012). Argielust mõjutatud isikliku identiteediga seotud kohaseoselist tähendusloomet kirjeldatakse kultuurigeograafias terminitega kohatunne (*sense of place*) või kohakiindumus (*place attachment*). Need terminid kirjeldavad igapäevaelu kaudu kujunevat juurdumis- või kuuluvustunnet ja seotud tähendusloomet (Pries 2018; Emery 2018; Bora & Voiculescu 2021). Antud koha ja mälu seotud enesekohane tähendusloome on üldjuhul seotud inimeste sünni- ja üleskasvamise kohtadega ning on mõjutatud isiklikust elukaarest (Stobbelaar & Pedrolu 2011). Sellesse kohapõhisesse eneseidentiteeti on põimitud isiklik ajalugu, mida on võimalik tuvastada koha materiaalsete jälgede kaudu, mis annavad kohale emotsionaalse tähenduse ja pakuvad isiklikku turvatunnet (Stobbelaar & Pedrolu 2011; Twigger-Ross & Uzzell 1996; Jürgenson 2004). Argielu materiaalsed mälujäljed on näiteks teed, hooned või ka maakasutus, mis võivad nihkuda või kaduda, olles seotud praktiliste või sümboolsete vajaduste (Maclaren 2019) ja maaga isikliku suhet kujundavate

struktuursete formatsioonidega (Soini & Palang *et al.* 2006). Materiaalsete elementide hulka kuulub ka looduskeskkond (Hall 2019).

Üheks viisiks antud kohapõhist tähendusloomet analüüsida on uus liikuvuste paradigma (*new mobilities paradigm*). See on holistiline vaade liikuvuse olemusele, mis erinevate füüsiliste mobiilsuste ja voogude kõrval uurib ka seda, kuidas liiguvad ja muutuvad erinevad ideed, suhted ja rütmid, mis mõjutavad isiklikku tähendus- ja identiteediloomet (Cresswell 2010; Cresswell 2012; Masso 2007). Liikuvuste uute uuringute perspektiivist tõlgendatakse liikuvusi seoselise ehk relatsioonilisena, mis aitab mõista, kuidas laiema süsteemina toimiv ühiskondlik-poliitiline struktuur, igapäevapraktikad ja liikuvused üksteist vastastikku mõjutavad ja lähendusloomet kujundavad (Goodwin-Hawkins 2015; Ellingsen 2017). Nii on antud paradigmat kasutatud näiteks üleilmastumisest ja sellega kaasnevatest sotsiaalsetest nähtustest tõukunud migratsiooni uuringutes, mille analüüsimisel on osutatud tähelepanu kohaga seotud eneseidentiteedi dünaamikatele (vt Gorman-Murray 2009; Dürrschmidt 2016; Nugin 2019). Liikuvuste uute uuringute perspektiivist võib koha-, kodu- või kuuluvustunnet mõista ajalis-ruumiliste rutiinide seoselise võrgustikuna, kus kohaga seotud liikuvused ja koha iseloom mõjutavad kuuluvustunde kujunemist ja aitavad seeläbi mõtestada kohaga seotud emotsioone (Fallov & Jørgensen *et al.* 2013; Frello 2008; D'Andrea & Ciolfi *et al.* 2011; Jensen & Sheller *et al.* 2015; Morley 2001). Individuaalset kuuluvustunnet mõjutavad reaalsed kohad ja sotsiaalsed kontekstid, kus leiab aset koha aktiivne kasutamine (Nowicka 2006; Wright 2015). Kohaseoselises kuuluvustundes võib argise ja rutiinse igapäevaelu tähtsuse esile tõsta Jörg Dürrschmidt'i (2016) fenomenoloogilise kirjeldusega tähendusloomest seoses koduga. Dürrschmidt näeb mobiilsust ja kohaseose tekkimist seotud sotsiaalse praktikana, milles ta osutab erinevusele koha passiivse ja aktiivse kasutamise vahel. Ta tõstab esile rutiinse kohalolu ja kohapõhise pühendumise, mis loobki kodutunde.

Antud artikkel keskendubki ühe poliitilise struktuurse transformatsiooni taustal liikuvuse uuringute perspektiivist argikirjadele kui mikroajaloolistele uurimisallikatele, milles analüüsitakse kohapõhisest argirutiinist mõjutatud kuuluvuste dünaamikaid. Kuuluvustunne võib pakkuda kohapõhist kindlustunnet või stabiilsust, kuid see võib olla ka nn mobiilne, otsides eneseteostuse võimalusi teistes kohtades (Frello 2008).

Üldandmed ja meetod

Mikroajalooline materjal täiendab ja toetab kollektiivse mälu jutustusi (Pickering & Keightley 2012; Pohrib 2016). Rutiinsete kohtadega seotud mobiilse

kuuluvustunde uurimise allikaks sobib inimeste erakirjavahetus, kuna see võib sisaldada kohapõhiste igapäevaharjumuste kirjeldusi, laiemat sotsiaalpoliitilist tausta ja vaateid isiklikule eluperspektiivile. Argikirju on saadetud tavaliselt perekonnaliikmete ja sõprade vahel ja nende sisus kajastub igapäevaelu organiseerimine, sidudes teemasid perekonnast, kohalikest uudistest ja korduvustega seotud igapäevavaldkondadest (Crang 2003; Crouch 2013). Antud info võimaldab uurida nii rutiinset argielu kui ka erilisi sündmusi, mille lugudesse on põimitud kontekstuaalne sotsiaalpoliitiline süsteem, mis igapäevaelu mõjutab (Vannini 2015; Wiles & Rosenberg *et al.* 2005). Argikirjadel on performatiivne iseloom, võimaldades kogeda kajastatud perioodi emotsionaalseid, isegi afektiivseid olukordi (Johnson 2001; Lorimer 2003; Waterton 2013; Dampier 2013). Kirjavahetust ja kirjade sisu mõjutavad nii taustal olevad ajalised kommunikatsioonisüsteemid kui ka adressaatide individuaalne ajalugu (Jolly & Stanley 2005; Barton & Hall 2000).

Artiklis käsitletud erakirjavahetus jääb 1950. aastatesse, sovetiseerimise aega, mil kollektiviseerimine, natsionaliseerimine ja linnalisele arengule orienteeritud elamise viis võis mõjutada maainimese individuaalse kuuluvustunde dünaamikaid. Autoreid huvitabki kohapõhise igapäevaelu liikuvuste korraldamine ja sellega seotud emotsioonid, et jälgida muutunud sotsiaalpoliitilise süsteemi mõju isiklikele toimetulekuviisidele, mis omakorda mõjutab isiklikku tähendusloomet.

Tihedam kirjavahetus jäi aega, mil vanem tütar õppis 1952. aastal Tallinna Pedagoogilises Instituudis ja alates 1953. aastast Tartu Riiklikus Ülikoolis. Perioodist 1952–1953 on kogus säilinud 37 kirja õelt ja 32 kirja emalt. Mõnikord kirjutasid ema ja tütar ühise kirja. Kirjad pandi teele Põltsamaalt, kus pere elas tütarde koolitamise ajal üürnikena. Võrreldes ema kirjadega olid tütre kirjad pikemad ning kirjeldasid detailsemalt perekonna tegevusi ja nende kontekste. Nii domineerivad ka artiklis tütre kirjade väljavõtted. Tütre kirjade tavaline pikkus oli umbes neli A4 lehte, kuid oli ka lühemaid kirju. Ema kirjutas peamiselt märkme-, mõnikord kirjapaberile. Ema kirjutas kirjad enamasti hariliku pliiatsiga, tütar tindiga. Tütre kirjad olid üldiselt dateeritud. Ema kirjad olid enamjaolt dateerimata, mille põhjus võis seisneda selles, et ema pani kirja pakiga kaasa ega pidanud seetõttu dateerimist vajalikuks. Tütre kirjadega sarnane sisu ja kontekst võimaldas samas paigutada ema dateerimata kirjad sarnasesse perioodi.

Aastail 1955–1956 õppisid mõlemad tütred Tartu Ülikoolis. Sellest perioodist leiab vaid paar õe kirja. Ema kirju oli 14 ning need olid teele saadetud juba Kamarist. Aktiivsem kirjavahetus jäi veel perioodi 1957–1959, mil vanem tütar oli suunatud Türi rajooni Kärü alevisse ja hiljem Harju rajooni Raasikusse õpetajaks. Kui ema kirjutas Kamarist, siis õde saatis kirjad peamiselt Tartust.

Mõned kirjad on kirjutatud ka Kamarist ja Pärnust, kuna 1959. aastal kolis noorem tütar Pärnusse. Kirjad viitavad, et sellel perioodil olid mõlemal tütreel juba elukaaslased.

Kirjades kajastuvad mobiilset, kuid kohapõhist kuuluvustunnet kujundavad elukaare ja põlvkonnaga seotud tegurid (vt Stobbelaar & Pedroli 2011). Ema kirjad peegeldasid Teises maailmasõjas kogetud raskusi ning vastutust kodutalu ja pere ees, mis andis ema kirjadele mureliku lisatooni. Võrreldes tütre kirjadega olid ema kirjad sissepoole suunatud. Noorem tütar kirjutas peamiselt koolielu sündmustest, meelelahutustest, ema aitamisest Kamaris, Tartu Ülikooli astumise plaanidest jmt.

Kirjade analüüsil kasutati kontentanalüüsi. Selleks sorteeriti kirjad kirja autorite kaupa ja järjestati kronoloogiliselt. Esmalt loeti kirjad läbi eesmärgiga leida sisukirjeldusi, mis sobiksid individuaalse kohaseose analüüsiks. Luge-mise ajal tehti üldised märkmed teemakohaste tähelepanekute kohta, näi-teks Kamari talu tähtsusest perekonna elus, kohaliku kraavi pidev mainimine jmt. Teise lugemise ajal koostati ema ja tütre kaustad tekstidokumentide ehk kategooriatega, mis keskendusid argielu erinevatele aspektidele nagu kool, kolhoos, tööd talus vmt. Nende kategooriate kontekstis said eraldi tähelepanu argiliikuvused, poliitilise formatsiooni mõju ning eneserefleksioon, mis argielu kirjeldustes paralleelselt kajastusid. Need tähelepanekud moodustavad kolm üldistavat kategooriat. Esimene kategooria on materiaalsed mobiilsused, mis kirjade, pakkide ja argiliikuvuste kaudu osutab liikuvuste tähtsusele ja teata-va urbaanse-ruraalse seose kujunemisele pere toimetulekus. Teine kategooria sedastab argist eluolu sovetiseerimise algusperioodil, millest nähtub, kuidas poliitiline formatsioon vahetult mõjutas igapäevaelu, millega pere kohandus. Kolmas kategooria on mobiilne kuuluvustunne, mis keskendub ema ning tütre paiksusest tõukuvale nn liikuvale kuuluvustundele, sedastades nii ema kui ka tütre eneseidentiteedi ja eneseteostusega seotud kohaseose dünaamikaid. Kategooriate näitlikustamiseks kirjutati eraldi välja tekstinäiteid.

Tulemuste kahes esimeses sektsioonis ei ole ema ja tütre kirju eraldi ana-lüüsitud, kuna need peegeldavad üldises plaanis sarnaseid kohapõhiseid iga-päevaolukordi ja struktuursete muudatustega seotud emotsioone. Ema ja tütre kuuluvustunnet on analüüsis vaadeldud eraldi ajal, mil noorem tütar asus õppima Tartu Ülikooli, mispuhul oli võimalik keskenduda migratsiooni mõjule tütre kuuluvustundes.

Materiaalne mobiilsus

Pere kirjavahetuse peamine pragmaatiline põhjus oli paki saatmise korraldamine. Intensiivne kirjavahetus ja pakkide saatmine osutab, kuidas kirjade ja pakkide liikuvus oli oluline üksteise argine abistamise vorm, mis lühendas vahemaid Põltsamaa ja Tallinna ning hiljem Tartu vahel. Kirjade kirjutamise tähtsust pere igapäevaelus võimaldavad mõista laused kirjade kirjutamise ja postitamise protsessist, kus: “panin kirja posti” või “hakkan kohe kirjutama teist kirja” olid loomulikud osutused enamikus kirjades. Küsiti või paluti, mida Tartusse või Põltsamaale saata ja kirjeldati pakkide sisu. Kirjadest selgub kirjavahetuse toimimise tähtsus. Kui kiri läks kaduma, ei olnud võimalik pakki kätte saada. Keeruliste elamistingimuste ja üldise puuduse tõttu oli pakkide kättesaamise kirjeldused laetud hirmust, et pakk võib kaduma minna:

Jaan tõi ära korvi, mis sa olid saatnud, kuid kasti on vist ära kaotanud, ta otsis eile auto mitu korda läbi, kuid ei leidnud. Sa kirjuta, mis seal kasti oli. Me kardame memmega kangesti, et olid viimati säärikud (Õe kiri 18.10.1952).

Ka raha saatis pere pakkidesse peidetuna, sest oli teada, et kirju tsenseeriti (Annuk 2006). Mõnikord palus ema selle raha eest saata maale erinevaid tööstuskaupu nagu kangad, jalanõud, käekott vmt, mida maal polnud laiemas valikus saada. Nii moodustas kirjavahetus ning pakkide saatmine teatava suhte maa ja linna vahel, mis mõjutas pereliikmete elukvaliteeti. Näiteks avaldus tütre kirjades naiselik vajadus olla hoolitsetud. Selleks saatis ta maale riidekangaid ja jälgis linnamoodi, mille teostamisel sai ema õmblusoskustega aidata. Üks kiri sisaldas näiteks materjalinäidet ning visandit pluusist, mida ema parajasti õmbles. Ema möönis kirjas, et kui tütrele see pluus ei meeldi, peab ta sellega siiski leppima (foto 2).

Raskemaid pakke saatis pere bussiga. See oli mitteametlik postiteenus, mis võimaldas bussijuhil lisatulu teenida. Teisel juhul saatis pere pakke kolhoositöötajate või sugulaste abil, kellele vastutasuks ema riideid õmbles. Riided pakiti kohvritesse ja söök plekkanumatesse, mis tuli linnast tagasi saata, sest neid kasutati uute pakkide saatmiseks. Kodusest söögipoolisest saadeti liha- ja piimatoteid ning juurvilju. Tihti saadeti ka juba kodus valmis tehtud toitu. Mõned kirjad sisaldasid muret selle üle, et toit võib halvaks minna või selle maitse muutuda. Toit tuli puuduse ajal siiski ära tarbida. Perioodi 1950. aastate keskpaigani on iseloomustatud kui nn ellujäämise aega (Rahi-Tamm & Salēniece 2016), mil inimestel oli raskusi toidu saamisega (Klesment 2009).

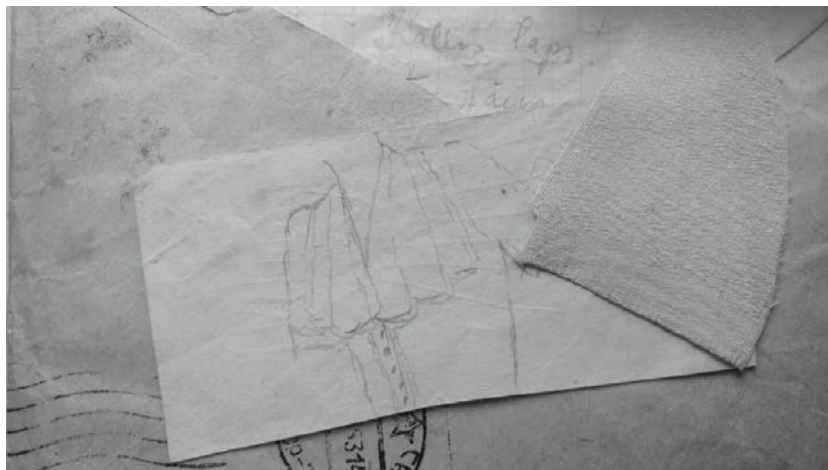

Foto 2. Moevisand ja riidetükk, mille leidmine kirjast annab afektiivse kogemuse.
Kadri Kasemetsa foto.

Emä käskis veel öelda, et kui vorstid ja liha, mis sa nüüd pakiga saad, tikuvad halvaks minema, siis prae uuesti üle, et siis on kohe nagu värsked jälle ja ei lähe nii ruttu halvaks. Ja kui sul mõni söök kipub halvaks minema ja sul tüdrukute hulgas mõni sõber on, kellelt on loota, et ta ka vahest tagasi annab, eks sa paku siis sellele ka (Õe kiri, dateerimata).

Pere ise liikus Tartusse bussiga, mõnikord ka takso või kolhoosibussiga. Prooviti saada ka küüti, kuid sellel ajal sõidukeid tavakasutuses palju ei olnud:

Tulin praegu Tartu mnt. äärest. Tahtsin tulla Tartu, kuid mitte ühte autot ei ilmunud, üks läks, aga sellel oli jälle klaaskaup peal. Nii jääb tulemata. Paki saadame sulle siis teisipäeval õhtuse bussiga, nii, et mine vastu (Õe kiri 17.10.1953).

Soojema ilmaga võis küüti saada ka veoauto kastis.

Argine eluolu

Kirjad 1950. aastate esimesest poolest peegeldasid kohaliku elu sotsiaal-majanduslikku ebakindlust. Kirjad väljendasid üldist hirmu rahareformi ja toidupuuduse pärast, mistõttu inimesed ostsid kokku kõikvõimalikke asju:

Meie pool on praegu kangesti see rahareformi jutt ja ostmistaania on lihtsalt kohutav. Ei saa enam kusagile poodi sisse, sabad on nii suured. Ka memm raiskas ära oma raha, niipalju kui oli. Räägivad nii nalja jutte, sest ostmisest, keegi ostnud 150 karpil saapamääret ja 100 pakki kohvi, teine 28 vihmavarju [--]. Ja selles vaimus on neid jutte siin külluses (Õe kiri 31.05.1953).

Enamiku esemeid hindas ema ümber rahasse. Näiteks kui saadetud pakk läks kaduma, arvutas ta välja esemete maksumuse. Inimesed pidid seisma suhkruga ja leiva järjekorras, kuigi ka pärast mõnetunnist järjekorras seismist võis toidust ilma jääda:

Praegu on Põltsamaal elu vilets, tuld ei ole kella 10-ni üldse, sest oktoobri aeg oli seda kulutatud üle plaani ja nüüd kestab niisugune olukord jõuludeni. Põletame kohe küünlaid, petrooli ka poes ei ole. Leivasaba on ka nii kohutav, et poe eest silgupoe uksele ulatub, mitu inimest kõrvuti. Tuleks olla tundide viisi sabas, kui sealt midagi saada tahad (Õe kiri 27.11.1952).

Keerulise eluolu kõrval peegeldavad kirjad vastandlikku suhtumist poliitilise suunitlusega organisatsioonidesse, kuhu igapäevaelu hõlbustamiseks oleks tulnud astuda. Kirja sõnastusest nähtub, kuidas uus institutsiooniline sõnavara ja seotud tegevused olid kandumas argikirjeldustesse näiteks sõnade kolhoos, komsomol, poliitilised hommikud jmt kaudu. 1950. aastate algusaja kirjades oli kolhoos tütre jaoks kui sundus, millest ta proovis põgeneda:

Meil oli pühapäeval käsk kolhoosi, loomadele kuuseoksi korjama, kuid mina küll ei läinud, sest lumi on ju praegu metsas ikka kole sügav ja mis sa selgagi paned (11.03.1953).

Hilisemad kirjad sedastasid aga juba kolhoosieluga harjumist, kus temaatilised kajastused olid kui midagi normatiivset ja loomulikku:

Olen praegu Elva raj kolhoosis "Võimas jõud"; Võrtsjärvest asetsema nii 1,5–2 km kauguses, elame ühes talus ja magame põrandal. Hommikul tõuseme pool 7, tööle peame olema pool 8, 12–2 on lõuna ja 2–7 on õhtupoolikul tööle. Oleme peksnud rehte, hernest panime kokku. Vilja kandsime oma seljas ühest aidast teise. Iga päev töötame peaaegu üle normipäeva. Süüa saame väga hästi (09.09.1957, Tartu).

Nõukogude aja kooli on ajaloolistes uurimustes võrreldud militaarse institutsiooniga, kus õpetajad rakendasid õpilaste hulgas mentaalset terrorit ja poliitilist ajupesu (Rahi-Tamm & Salēniece 2016). Tütred kirjutasid aastatest 1952–1955 annavad edasi Põltsamaal koolis õppimise igapäevarutiini, käitumisnorme, koolikorda ja poliitiliste hommikute ning propagandaõhtute sündmusi. Mõni kiri toob esile tütarde komsomoliga liitumise meelsuse. Ema on väga murelik vanema tütre liitumise pärast seoses ebakindla poliitilise olukorraga:

Ja siis seda veel, et mina kardan et ükskord tulevikus on sul sellest halba, et tegeled selle kommude värgiga. Nüüd ju jälle nii väga räägitakse kõike, sõda jne. Sina ütles, et sa ei jõua kõigega toime tulla [---]. Ära nii truuist neist koosolekuist ka osa võta (13.10.1953).

Noorema tütre suhtumine kommunistlikesse kooliühendustesse oli selgelt vastanduvam:

Nüüd mul paistab ka, et elu läheb selle kom. pärast päris kirjuks. [---] ma olen olnud direktorile häbematult vastu. Ja ometi ma muud ei olnud, et ma pole veel poliitiliselt nii kõrgel tasemel ja lõpuks ütlesin lihtsalt, et ei taha [---]. No eks näe, igatähes nii kergesti ma ei alistu (28.11.1952).

Tütred kirjutasid peegeldavad üldise koolielu kõrval ka meelelahutusega seotud tegevusi, mida kontrolliti. Need olid peamiselt seotud kino, kohalike tantsuürituste ja rahvatantsupidudega.

Kamari

Kamari kodu ja ümbruskonnaga seonduvalt kajastub kirjades justkui teine aegruum ja tegevusväli. Kamaril oli ema ja noorema tütre jaoks nii füüsiline kui ka sümbolne kodu tähendus, rutiinsed ja vajalikud tegevused süvendasid kodutunnet (vt Dürschmidt 2016). Kirjades kajastati kodutalu eest hoolitsemist, kirikus käimist ja teisi harjumuslikke toiminguid ning traditsioone.

Kamari külla käidi üldjuhul jala, kusjuures loodustingimused ja aastaajad mõjutasid oluliselt kõndimispraktikaid. Mõnikord ei olnud näiteks külma ilma tõttu võimalik kodutalu külastama minna:

Ilmad on ikka tõesti tänavu koledad, kui just ei tuiska siis on 30–40 kraadi külma. Ma olen kogu aeg seljaga vastu ahju, siis võin olla. Ei ole kodus

ka käinud, teab mis ema vaeseke seal teeb, kas tal ka kütet on või ei ole [---]. Ei ole ka ühtegi Kamari inimest näinud, nähtavasti ei julge keegi välja tulla (Ema kiri 20.02.1956).

Kõndimisega seotud argine rutiin teekonnal mõjutas tähenduslike kohtade tekkimist. Kirjad osutasid näiteks süvendile maastikus, mis võis tugevate vihmasadude korral muutuda ojaks. Nii osales loodus vahetult pere argistes liikumistes. Tütar sedastas mitmes kirjas, kuidas tema või ema ei pääsenud taaskord piima vedama, sest ojas oli vesi väga sügav. Kuna Kamari oli argiselt oluline, tuli oja siiski ületada:

Ma läksin see päev veel Kamari [---]. Ojas on nii suur vesi, et ajab üle kallaste. Pidin peaaegu ära uppuma (Õe kiri, dateerimata).

Sotsiaalse liikuvuse kirjeldused kirjades annavad mõista, kuidas nii ema kui ka tütre jaoks oli Kamari koht, mis sümboliseeris perega koos olemist ja ühist toimetamist. Peres hoiti alles religioossed rutiinid. Selle perioodi kohta on üldiselt täheldatud, et inimesed muutusid kirikuelu puudutavas aktiivsemaks, sest see aitas luua seoseid eelneva poliitilise korruga (Altnurme 2003). Nii ema kui õde kirjeldasid kristlike usukommete järgimist, nagu näiteks kirikusse minek, jõulude pühitsemine või ristimine, mis oli oluline enese-identiteedi ja koduseose taaskinnitaja.

Jõululaupäeval käisime ka kirikus, ka ema käis. Tõin ka endile kuuse ja nüüd on kuusk laes rippumas (Õe kiri 26.12.1953).

Kirikus oli väga ilus see ristimine [---]. Üldse oli üks ilus päev, sest kõik inimesed olid lõbusad. Mängisime tagumist paari, kõik vanad ja noored (Ema kiri 23.10, aasta puudu).

Kirjad andsid ülevaate kodutalu ja ümbruskonna argimiljööst ja igapäeva tööst, mis olid seotud vahetult või kaudselt toidu varumisega. Aiapidamine ja kodu lähedane loodus võimaldas üle elada raske aja (vt Mertelsmann 2012). Mõned argikirjeldused ei peegelda ainult idüllilist kohaga koosolemist, vaid annavad edasi vahetut ja nüri rutiini, mis on teinekord füüsiliselt raske ja ebameeldiv, kuid loomulik kohaseost kujundav tegur:

Kinnised vaod olid ja väga raske võtta, mul tuli kolm raku peosse ja kaks läks katki, see oli väga valus nii, et pühapäeval ei saanudki enam võtta (Õe kiri 08.10.1952).

Kirjeldati sea või kanade tapmist, kartulite ja peetide korjamist, vasikate ja põrsaste eest hoolitsemist, heinategu, sõnniku laotamist, rukki kasvatamist, põrsaste sündi:

Seal veel põrsaid ei ole. Aga üks nende vasikatega ole toimetamist, karjamaa ju paljas nagu pea luu. Ema niidab neile praegu ette ristikkeina ädalat, karja ei saa minna, rõugud on väljal (Õe kiri, dateerimata).

Hiljuti tapsime ka sea ära. Eks nüüd ole tööd vähem. Ega ta, tühi, just suur olnud, aga pekk oli kaunis paks. Mina olin siis veresegaja, ja ema ei tulnud juurdegi enne kui kõik oli läbi. Eks mul ka jalad värisesid, aga püüdsin selle peale mitte mõelda [---]. Kanad ikka tilgutavad ka juba muneda ja lehm lüpsab päris tublisti. On rohkem andma hakanud kui ennem. Vaheaeg kulus ka niisama talituse peale ära, et ei saanud arugi. Vedasime viljarõugu ära. Kudusin endale kindad ja õmblesin pikad püksid (Õe kiri 29.01, aasta dateerimata).

Loodus kujundas taluga seotud kuuluvustunde, moodustades esteetiliste ning argise taustakirjelduste kõrval ka ohtlikumaid nn kohtumispaiku (vt Panelli 2010):

Eile õhtul käisime memmega metsast hagu toomas. Õhtu oli väga ilus ning istusime tükk aega väljas, memm ainult metsas kartis natuke hunte (Õe kiri 18.03.1954).

Kirjeldusi, tähelepanekuid ja muutusi looduses, mida emotsionaalselt tähendusliku ja heaolu sedastavana vahendatakse, leidub nii ema kui tütre kirjades.

Nüüd olin ka kogu aeg Kamaris, kangesti tore oli olla, sest ilmad olid haruldaselt soojad. Kuldnokad ja lõokesed kogu aeg laulsid, päike paistis, tuul oli ka nii soe, nagu südasuvel, lihtsalt üldse ei tahtnud toas olla (Ema kiri 26.03.1954).

Mobiilne kuuluvustunne

Varasemad suulisel ajalool põhinevad uurimused näitavad kuidas enne Teist maailmasõda sündinud eestlased olid kodule ja loodusele orienteeritud ja see kohatunne kanti edasi Nõukogude aja kodutundes (Kõresaar 2004a; Lilleoja

& Raudsepp 2016). See võis olla ema silmis oluline nii sümboolselt kui ka pragmaatiliselt, sest kui mõlemad tütred said 1956. aastal koolid Põltsamaal lõpetatud, kolis ema tagasi Kamarisse. Kodutallu tagasi kolimisega tugevdab ema rutiinse kohalolu ja kohapõhise pühendumise kaudu veelgi enam selle kodukohaga seotud kuuluvustunnet (vt Dürschmidt 2016).

Tütred puhul muutusid liikumistrajektorid ja eneseidentiteet seoses 1955. aastal õppima asumisega Tartu Ülikooli, mis satub kokku tema elukaare uue etapi, isiklike tulevikuperspektiivide ja eneseteostusvõimaluste otsimisega linnalises keskkonnas (vt Massey 1994). Mertelsmann (2003a) on osutanud sovetiseerimise positiivsele aspektile seoses hariduse ja kultuurilise eneseteostusega, nagu näiteks laulu- ja tantsufestivalid, millesse noorem tütar oli kaasatud algselt nii Põltsamaal kui ka hiljem teistes asukohtades.

Rutiinse elukorralduse muutuse taustal on tütre kirjades võimalik jälgida tema kuuluvustunde muutumist ambivalentsemaks, mida mõjutasid kohapõhised suhted nii Kamari küla kui ka Tartu linnaga. Kirjadest nähtub, kuidas algselt argielule ja vahetule koha kogemusele orienteeritud kodu kirjeldused Kamaris asendusid Kamari külastaja kogemusega, mis muudab individuaalset suhet kohaga:

Mina olin muidugi suurema osa ajast Kamaris ja võtsin hoolega päikest, sest ilmad on ju väga ilusad. Murigi istus mul nii truult kogu aeg kõrval, et sulab kas või ise ära. Aitasin ka natukene ema, saagisin puid, ja kohe oli käsi rakke täis, pole ju sellise tööga harjunud (22.06.1956, Tartu).

Muutuvas individuaalses kohaseoses võõrandus tütar tasapisi eksistentsiaalselt Kamarist ja lõi rutiinse kohaseose Tartuga. Samas, kui tütar oli sunnitud kohanema eluga Pärnumaal, sedastub tema kirjades meeleheitlik emotsionaalne kirjeldus Tartu eluliselt tähtsa koha kohta, millega suhe hakkab katkema:

Praegu ongi mul nii kurvad päevad, kole kahju on, et see aeg siin Tartus lõppema hakkab, ei taha enam minutikski siit ära minna. Mul on küll selline tunne, et nüüd on elu lõppenud, nagu ei oska ette kujutada, mis mõte võib üldse edaspidisel elul olla (14.06.1959, Tartu).

Paralleelselt avaldusid kirjades kirjeldused koduseosest Kamariga, mille teadvustamises mängis olulist rolli pikemaajalise eemaloleku. Need koduga seotud kirjeldused on veelgi sümbolsemad ja distantsilt vaatavamad eneseidentiteediga seotud emotsionaalsed väljendused:

Möödunud laupäeval siis käisin kodus [---]. No see moment oli niivõrd tore, et ei oska kohe üteldagi [---]. Ja milline meeldiv pilt mulle avanes. Tuba puhktaks küüritud, ja soe, memm teeb laua ääres pirukaid, ema askeldab ahju ääres, laual on aga suur õllenõu [---]. Aga kui tore on ometigi niisugust armast ja kodust pilti näha, eriti peale seda, kui oled kaua ära olnud. Ei, aga Kamarist küll armsamat kohta ei ole, ja teadmata on, kas saabki olema [---]. Teisel hommikul ärgates juba ahi küedes ja memm kõpitses niisama toas (16.10.1959, Pärnu).

Pärnust saadetud kiri võib osutada, et õde oli loomas eksistentsiaalset kodutunnet Pärnumaal, mis omakorda võimaldas luua Kamarist nostalgilise enesidentiteediga seotud tähenduse.

Ema kirjad annavad mõista, et mõlemad tütred külastasid ülikooliperioodil Kamarit vähe ja ka kirjavahetus hõrenes. Pärast õpinguid ei naasnud kumbki tütar kodutallu, mõlemad alustasid oma pere loomist teistes asukohtades. Kuuluvustunde kohapõhist, kuid mobiilset iseloomu (vt Frello 2008) kirjeldasid tütarde isikliku elukaare erinevad etapid, mis tähistasid kodust lahkumist, õpinguid teistes asukohtades ja hilisemat eneseteostust mõnes muus paigas.

Kokkuvõtvalt

Artikkel analüüsib kultuurigeograafilisest perspektiivist liikuvuste uue paradigma uuringuid, kasutades mikroajaloolistele allikatele tuginedes sovetiseerimise algusperioodi igapäevaelu ja toimetulekuviise. Artiklis keskenduti kohast kantud individuaalse kuuluvustunde nn liikuva iseloomu mõtestamisele, mida tõlgendati kui loomulikku toimetulekumehhanismi kohtade ja ühiskonnaga kohandumisel. Analüüsitud kirjade argikirjeldused osutavad ühiskondlike sotsiaalpoliitiliste muutustega kohanemise taustal, kuidas kuuluvustunde kujunemine on tulevikku vaatav, mõjutatud elukaare erinevatest etappidest ja isiklikest ajalugudest. Kirjad osutavad rutiinse kohalolu ja kohapõhise pühendumise tähtsusele kuuluvustundes.

Kirjadest nähtub, kuidas ema puhul oli tagasi kolimine kodukülla Kamarisse, rutiinne kohalolu ja sealse argise elukorralduse jätkamine seotud nii eksistentsiaalselt kui ka sümboolselt ajaga enne okupatsiooni. Selline ajas tagasi liikuv kuuluvustunne võis pakkuda enne Teist maailmasõda sündinud emale Nõukogude aja raskustega kohandumisel kohapõhist loomulikku turvatunnet. See tõlgendus toetub elulugudest kogutud stalinismiaegse poliitilise formatsiooni mõju kirjeldustele kodu tähendusest maapiirkonnas. Sellealastes

uurimustes täheldatakse, kuidas enne Teist maailmasõda sündinud inimesed pühendusid antud perioodil kodusesse ja rutiinsetesse talutöösse (Kõresaar 2004a). Varasemad uurimused materiaalsest maastikust on osutanud, kuidas inimesed säilitasid rutiinsete argitoimetuste abil ajaloolise seose looduse ja koduga. Need tähendused olid seotud praktiliste vajadustega, kuid teinekord ka mitteteadlike sümbolsete väärtustega (Maandi 2009; Palang 2010).

Elukaare üleminekuetapist mõjutatuna väljendab tütre kuuluvustunne ambivalentsemat iseloomu. Tütre eksistentsiaalne kuuluvustunne on suunatud linnalisse elukeskkonda, milles ta võib näha tulevikku vaatavana eneseteostuse võimalusi. Isiklike väljavaateid silmas pidades võis linna ülikooli minek olla talle ainus vastuvõetav perspektiiv ja elukorraldus stalinistliku võimu tingimustes (vt Mertelsmann 2003a). Rutiinse kohalolu tähtsust tema kuuluvustundes sedastab kaugenemine Kamari ruraalsest miljööst, mille ta asendab oma lapse-põlvetalus etapiliselt nostalgilise kuuluvustundega.

Tänuõnad

Artikli autorid tänavad anonüümset retsensenti kasulike kommentaaride eest. Artikli kirjutamist toetas Eesti Teadusagentuur projektiga PRG 398 “Rurbanne lähenemine maastikule”.

Kommentaar

¹ Artikkel on kohandatud ingliskeelsest artiklist: Kasemets, Kadri & Palang, Hannes 2020. The mobile belonging in the historical everyday letters: the case of Estonia in the 1950s. – *Journal of Baltic Studies* 51 (1), lk 17–33 (DOI:10.1080/01629778.2019.1694048).

Kirjandus

Aarelaid-Tart, Aili 2006. *Cultural Trauma and Life Stories*. Helsinki: Kikimora (<https://helda.helsinki.fi/bitstream/handle/10138/23467/cultural.pdf?sequence=2> – 20.10.2022).

Altnurme, Riho 2003. The Sovietization of the Estonian Evangelical Lutheran Church. – Mertelsmann, Olaf (toim). *The Sovietization of the Baltic States, 1940–1956*. Tartu: Kleio ajalookirjanduse sihtasutus, lk 187–195.

Annuk, Eve 2006. *Ilmi Kolla ja tema aeg. Biograafilise lähenemisviisi võimalusi nõukogude aja uurimise kontekstis*. Dissertationes Litterarum et Contemplationis Comparative Universitatis Tartuensis 3. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.

- Barton, David & Hall, Nigel 2000. Introduction. – Barton, David & Hall, Nigel (toim). *Letter Writing as a Social Practice*. Studies in Written Language and Literacy 9. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing, lk 1–14.
- Bora, Iuliana & Voiculescu, Mircea 2021. Resettlement, intergenerational memory, place attachment, and place identity in Roşia Jiu coal mine – Gorj County, Romania. – *Journal of Rural Studies* 86, lk 578–586 (DOI:10.1016/j.jrurstud.2021.07.008).
- Cameron, Emilie 2012. New geographies of story and storytelling. – *Progress in Human Geography* 36 (5), lk 573–592 (DOI:10.1177/0309132511435000).
- Crang, Mike 2003. Qualitative methods: touchy, feely, look-see? – *Progress in Human Geography* 27 (4), lk 494–504 (DOI:10.1191/0309132503ph445pr).
- Creswell, Tim 2010. Mobilities I: Catching up. – *Progress in Human Geography* 35 (4), lk 550–558 (DOI:10.1177/0309132510383348).
- Cresswell, Tim 2012. Mobilities II: Still. – *Progress in Human Geography* 36 (5), lk 645–653 (DOI:10.1177/0309132511423349).
- Crouch, David 2013. Landscape, performance and performativity. – Howard, Peter & Thompson, Ian & Waterton, Emma (toim). *The Routledge Companion to Landscape Studies*. London & New York: Routledge, lk 119–127.
- Dampier, Helen 2013. Identifying The Quotidian in the Heterotopic Universe of Olive Schreiner's Letters. – Stanley, Liz (toim). *Documents of Life Revisited: Narrative and Biographical Methodology for a 21st Century Critical Humanism*. Farnham: Ashgate, lk 149–160.
- D'Andrea, Anthony & Ciolfi, Luigina & Gray, Breda 2011. Methodological Challenges and Innovations in Mobilities Research. – *Mobilities* 6 (2), lk 149–160 (DOI:10.1080/17450101.2011.552769).
- Davoliūtė, Violeta 2016. The Sovietization of Lithuania after WWII: modernization, transculturation, and the lettered city. – *Journal of Baltic Studies* 47 (1), lk 49–63 (DOI:10.1080/01629778.2015.1103512).
- Dürschmidt, Jörg 2016. The irresolvable unease about be-longing: Exploring globalized dynamics of homecoming. – *European Journal of Cultural Studies* 19 (5), lk 495–510 (DOI:10.1177/136754941663155).
- Ellingsen, Winfried 2017. Rural Second Homes: a Narrative of De-Centralisation. – *Sociologia Ruralis* 57 (2), lk 229–244 (DOI:10.1111/soru.12130).
- Emery, Jay 2018. Belonging, memory and history in the north Nottinghamshire coal-field. – *Journal of Historical Geography* 59, lk 77–89 (DOI:10.1016/J.JHG.2017.11.004).
- Fallov, Mia Arp & Jørgensen, Anja & Knudsen, Lisbeth B. 2013. Mobile Forms of Belonging. – *Mobilities* 8 (4), lk 467–486 (DOI:10.1080/17450101.2013.769722).
- Frello, Birgitta 2008. Towards a Discursive Analytics of Movement: On the Making and Unmaking of Movement as an Object of Knowledge. – *Mobilities* 3 (1), lk 25–50 (DOI:10.1080/17450100701797299).

Goodwin-Hawkins, Bryonny 2015. Mobilities and the English Village: Moving Beyond Fixity in Rural West Yorkshire. – *Sociologia Ruralis* 55 (2), lk 167–181 (DOI:10.1111/soru.12043).

Gorman-Murray, Andrew 2009. Intimate mobilities: emotional embodiment and queer migration. – *Social & Cultural Geography* 10 (4), lk 441–460 (DOI:10.1080/14649360902853262).

Hall, Sarah Marie 2019. Everyday austerity: Towards relational geographies of family, friendship and intimacy. – *Progress in Human Geography* 43 (5), lk 769–789 (DOI:10.1177/03091325187962).

Jensen, Ole B. & Sheller, Mimi & Wind, Simon 2015. Together and Apart: Affective Ambiences and Negotiation in Families' Everyday Life and Mobility. – *Mobilities* 10 (3), lk 363–382 (DOI:10.1080/17450101.2013.868158).

Johnson, Richard 2001. Historical returns: Transdisciplinarity, cultural studies and history. – *European Journal of Cultural Studies* 4 (3), lk 261–288 (DOI:10.1177/136754940100400302).

Jolly, Margaretta & Stanley, Liz 2005. Letters as / not a genre. – *Life Writing* 2 (2), lk 91–118 (DOI:10.1080/10408340308518291).

Jõesalu, Kirsti & Kõresaar, Ene 2013. Continuity of Discontinuity: On the Dynamics of Remembering “Mature Socialism” in Estonian Post-Soviet Remembrance Culture. – *Journal of Baltic Studies* 44 (2), lk 177–203 (DOI:10.1080/01629778.2013.775849).

Jürgenson, Aivar. 2004. On the Formation of the Estonians' Concepts of Homeland and Home Place. – *Pro Ethnologia* 18, lk 97–114.

Klesment, Martin 2009. The Estonian Economy Under Soviet rule: a Historiographic Overview. – *Journal of Baltic Studies* 40 (2), lk 345–264 (DOI:10.1080/01629770902884284).

Kõresaar, Ene 2004a. Memory, Time, Experience, and the Gaze of a Life Stories Researcher. – Kirss, Tiina & Kõresaar, Ene & Lauristin, Marju (toim). *She who Remembers Survives: Interpreting Estonian Women's Post-Soviet Life Stories*. Tartu: Tartu University Press, lk 35–61.

Kõresaar, Ene 2004b. Private and Public, Individual and Collective in Linda's Life Story. – Kirss, Tiina & Kõresaar, Ene & Lauristin, Marju (toim). *She who Remembers Survives: Interpreting Estonian Women's Post-Soviet Life Stories*. Tartu: Tartu University Press, lk 89–111.

Kõresaar, Ene 2016a. Life Story and Cultural Memory: On the Role of the Textual Community In Post-1989 Memory Work. – Jõesalu, Kirsti & Kannike, Anu (toim). *Cultural Patterns and Life Stories*. Tallinn: TLU press, lk 104–129.

Kõresaar, Ene 2016b. Life story as cultural memory: making and mediating Baltic socialism since 1989. – *Journal of Baltic Studies* 47 (4), lk 431–449 (DOI:10.1080/01629778.2016.1248675).

Lilleoja, Laur & Raudsepp, Maaris 2016. Cohort-specific value patterns in the new millennium. – Nugin, Raili & Kannike, Anu & Raudsepp, Maaris (toim). *Generations in*

- Estonia: Contemporary Perspectives on Turbulent Times*. Approaches to Culture Theory. Tartu: University of Tartu Press, lk 536–569 (DOI:10.26530/OAPEN_606515).
- Lorimer, Hayden 2003. Telling small stories: spaces of knowledge and the practice of geography. – *Transactions of the Institute of British Geographers* 28 (2), lk 197–217 (DOI:10.1111/1475-5661.00087).
- Maandi, Peeter 2009. The silent articulation of private land rights in Soviet Estonia: A geographical perspective. – *Geoforum* 40 (3), lk 454–464 (DOI:10.1016/j.geoforum.2009.03.003).
- Maclaren, Andrew Stewart 2019. Rural geographies in the wake of non-representational theories. – *Geography Compass* 13 (8), lk 1–12 (DOI:10.1111/gec3.12446).
- Massey, Doreen 1994. *Space, Place, and Gender*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Masso, Anu 2007. The Structure of Personal Spatialities In Estonia and Sweden. – *Journal of Baltic Studies* 38 (3), lk 349–372 (DOI:10.1080/01629770701526805).
- Mertelsmann, Olaf 2003a. Introduction. – Mertelsmann, Olaf (toim). *The Sovietization of the Baltic States, 1940–1956*. Tartu: Kleio ajalookirjanduse sihtasutus, lk 9–17.
- Mertelsmann, Olaf 2003b. Was there a Stalinist Industrialization in the Baltic Republics? Estonia – an Example. – Mertelsmann, Olaf (toim). *The Sovietization of the Baltic States, 1940–1956*. Tartu: Kleio ajalookirjanduse sihtasutus, lk 151–169.
- Mertelsmann, Olaf 2012. *Everyday life in Stalinist Estonia*. Frankfurt am Main: Peter Lang.
- Morley, David 2001. Belongings: Place, space and identity in a mediated world. – *European Journal of Cultural Studies* 4 (4), lk 425–448 (DOI:10.1177/136754940100400404).
- Nowicka, Magdalena 2006. Mobility, Space and Social Structuration in the Second Modernity and Beyond. – *Mobilities* 1 (3), lk 411–435 (DOI:10.1080/17450100600902388).
- Nugin, Raili 2019. Space, Place and Capitals in Rural Youth Mobility: Broadening the Focus of rural Studies. – *Sociologia Ruralis* 60 (2), lk 306–328 (DOI:10.1111/soru.12276).
- Palang, Hannes 2010. Time boundaries and landscape change: collective farms 1947–1994. – *European Countryside* 3, lk 169–181 (DOI:10.2478/v10091-010-0012-6).
- Panelli, Ruth 2010. More-than-human social geographies: posthuman and other possibilities. – *Progress in Human Geography* 34 (1), lk 79–87 (DOI:10.1177/0309132509105007).
- Pickering, Michael & Keightley, Emily 2012. Communities or memory and the problem of transmission. – *European Journal of Cultural Studies* 16 (1), lk 115–131 (DOI:10.1177/1367549412457481).
- Pohrib, Codruta 2016. The afterlives of communist things: Archiving feeling in post-communist Romania. – *European Journal of Cultural Studies* 19 (6), lk 724–743 (DOI:10.1177/1367549415597926).
- Pries, Sean Jeffrey 2018. A geographer looks at the landscape: once more: Toward a post-humanist political ecology approach. – *Geography Compass* 12 (10), lk 1–12 (DOI:10.1111/gec3.12401).

- Rahi-Tamm, Aigi 2004. *Teise maailmasõja järgsed massirepressioonid Eestis: allikad ja uurimisseis*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Rahi-Tamm, Aigi & Salēniece, Irena 2016. Re-educating teachers: ways and consequences of Sovietization in Estonia and Latvia (1940–1960) from the biographical perspective. – *Journal of Baltic Studies* 47 (4), lk 451–472 (DOI:10.1080/01629778.2016.1263035).
- Raudsepp, Maaris 2016. A happy old age: individual life trajectories through cultural changes. – Nugin, Raili & Kannike, Anu & Raudsepp, Maaris (toim). *Generations in Estonia: Contemporary perspectives on turbulent times*. Tartu: Tartu University Press, lk 214–255 (DOI:10.26530/OAPEN_606515).
- Sakkeus, Luule & Klesment, Martin & Puur, Allan 2016. Parental home characteristic of the 1924–1983 birth cohorts in Estonia. – Nugin, Raili & Kannike, Anu & Raudsepp, Maaris (toim). *Generations in Estonia: Contemporary perspectives on turbulent times*. Tartu: Tartu University Press, lk 70–102 (DOI:10.26530/OAPEN_606515).
- Soini, Katriina & Palang, Hannes & Semm, Kadri 2006. From places to non-places? Landscape and sense of place in the Finnish and Estonian countryside. – Terkenli, Theano S. & d’Hauteserre, Anne-Marie (toim). *Landscapes of a New Cultural Economy of Space*. Dordrecht: Springer, lk 117–148.
- Stobbelaar, Derk Jan & Pedrolì, Bas 2011. Perspectives on Landscape Identity: A Conceptual Challenge. – *Landscape Research* 36 (3), lk 321–339 (DOI:10.1080/01426397.2011.564860).
- Streikus, Arūnas 2017. Shifts in religiosity in the face of Soviet type urbanization: the case of Lithuania. – *Journal of Baltic Studies* 48 (2), lk 235–249 (DOI:10.1080/01629778.2015.1126755).
- Twigger-Ross, Clare L. & Uzzell, David L. 1996. Place and identity process. – *Journal of Environmental Psychology* 16 (3), lk 205–220 (DOI:10.1006/jevp.1996.0017).
- Vannini, Phillip 2015. Non-representational ethnography: new ways of animating life-worlds. – *Cultural Geographies* 22 (2), lk 317–327 (DOI:10.1177/1474474014555657).
- Waterton, Emma 2013. Landscape and non-representational theories. – Howard, Peter & Thompsson, Ian & Waterton, Emma (toim). *The Routledge Companion to Landscape Studies*. London & New York: Routledge, lk 66–75.
- Wiles, Janine L. & Rosenberg, Mark W. & Kearns, Robin 2005. Narrative analysis as a strategy for understanding interview talk in geographic research. – *Area* 37 (1), lk 89–99 (DOI:10.1111/j.1475-4762.2005.00608.x).
- Wright, Sarah 2015. More-than-human, emergent belongings: A weak theory approach. – *Progress in Human Geography* 39 (4), lk 391–411 (DOI:10.1177/0309132514537132).

Summary

Mobile sense of belonging as a means of coping in the 1950s everyday life: The case of one family

Kadri Kasemets

Research Fellow

Centre for Landscape and Culture

School of Humanities, Tallinn University

kadrisem@tlu.ee

Hannes Palang

Professor of Human Geography

Head of the Centre for Landscape and Culture

School of Humanities, Tallinn University

palang@tlu.ee

Keywords: everyday letters, everyday life, mobility, rurality, sense of belonging, sense of place, Sovietization

This study contributes to the micro-history during the structural reorganization of Estonia in the 1950s by examining everyday letter exchange between the members of a family consisting of a single mother and her two daughters. The study uses a mobilities approach toward the meaning of belonging while investigating everyday places and related practices, the mentalities of individual stages of life, and symbolical relations which are influenced by structural formation. The study indicates mobile characteristics of belonging in a family's subjective attachment to a place.

The letters reflect the developments in self-identity related to the sense of belonging of two different generations influenced by rural and urban everyday life. The sense of belonging of the mother, born before World War II, is moving to the past, where the historically shaped everyday life and personal meaning-making at the rural home farm can offer symbolic and practical safety in this insecure social period. The sense of belonging of the younger daughter, considering her personal life stage and the conditions of the ruling power, is adapting to urban life, as this environment offers better possibilities for self-realization.

The English version of the article: Kasemets, Kadri & Palang, Hannes 2020. The mobile belonging in the historical everyday letters: The case of Estonia in the 1950s. – *Journal of Baltic Studies* 51 (1), pp. 17–33 (DOI:10.1080/01629778.2019.1694048).

Kadri Kasemets (PhD) on oma doktoritöös käsitlenud miljöo tähendust naabruskonna kohaloomes. Tema huvialad lähtuvad kultuurigeograafiast ja maastiku-uuringutest.

Kadri Kasemets (PhD) is Research Fellow at the Centre for Landscape and Culture, Tallinn University. Her doctoral thesis (2012) was dedicated to the meaning of milieus in neighbourhood place-making. Her research interests cover cultural geography and landscape studies.

kadrisem@tlu.ee

Hannes Palang (PhD) on Tallinna Ülikooli humanitaarteaduste instituudi maastiku ja kultuuri keskuse juhataja. Ta on keskendunud Eesti maastike kogemise, planeerimise ja pärandi uurimisele.

Hannes Palang (PhD) is Head of the Centre for Landscape and Culture, Tallinn University. His research focuses on regional studies, with a particular focus on the history, planning and perception of Estonian landscapes.

palang@tlu.ee

Maastikule kleepuv tekst: põrgupärimus

Marju Koivupuu

Tallinna Ülikooli Humanitaarteaduste instituudi
maastiku ja kultuuri keskuse vanemteadur/kaasprofessor
kpuu@tlu.ee

Teesid: Maastikul on põrgutena või põrguhaudadena tuntud looduslikud, näiteks allikavee väljavoolu tulemusena tekkinud ja nii mõnelgi puhul aja jooksul inimkäte poolt laiendatud-süvendatud koopad, samuti liivakivipaljandid, sulglohud ehk sõllid või orud, kus rahvajuttude kohaselt on elanud või elavad mütoloogilised olendid hiid: vanapaganad või kuradid.

Käesolevas artiklis on fookus suunatud põrgule kui pärimuslikule maastikuelemendile ning põrgu-nimelistele paikadele kohapärimuses ja kohaloomes; rahvajuttudel baseeruvad algupärases ilukirjanduses; turismimajanduses jne. Väidan, et aegade jooksul rahvasuust kirja pandud põrgu-teemalised kohalood kleepuvad maastikule erineval moel, olgu selleks tüüpoteemilised põhinevate lugude taas- või uuskasutamine kohaloomes; pärimustekstidesse kinnistunud maastikukuvandi staatiline diskursus turisminduses ka siis, kui maastik ise on muutunud, kohad hävinud jne. Maastikuliselt huviväärsed kohad vajavad teadupoolest ka atraktiivseid (pärimus)lugusid, see on kohaloomes üks võtmeteemasid.

Kohapärimust kui mõistet kasutan katuserminina suulise pärimuse sellele valdkonnale, mida on võimalik siduda mingite paikadega maastikul. Kohapärimuse hulka kuuluvad nii rahvusvaheliste motiivide kui ka lokaalse levikuga (koha)muistendid, mida mõnel puhul on räägitud ka kui tõestisündinud lugusid. Kohapärimust kui inimese ja paiga seotust osundavat pärimusliiki on väärtustatud peamiselt paikkondlikku identiteeti loova ja toetava aspekti tõttu. Kuid kogukonda ümbritsev maastik ei ole staatiline, vaid dünaamiline ruum, milles tekivad või luuakse kogukonna elu peegeldavad uued tähendused, ning need kajastuvad ka maastikuga seotud pärimuses.

Märksõnad: hiis, kohapärimus, koopad, legendid, liivakivi, maastikupärimus, paljandid, vanapagan

Sissejuhatus

Meie maal on mitmed kohad, mida rahvas põrguhaudadeks kutsuvad. Need on jõgede ja mägede kallaste sees olevad maa-alused koopad ehk teed, millest mõned loodud ja mõned inimestest kõva liivakivi sisse uuristatud on. Need olevat ennemuisteesed vanapaganate eluasemed [---]. (H II 42, 331/4 (12) < Halliste khk, 1893)

Vaieldamatult on maastik üks huvitavamaid vahendeid, viise ja võimalusi meid ümbritseva kultuuri mõtestamiseks. Lihtsustatult võime tänapäeval kõnelda kahest maastikudiskursusest: ökoloogilisest¹ ja semiootilisest (Cosgrove 2003). Looduse ja inimtegevuse jäljed ning nende jälgede representatsioon maastikus on omakorda möödunud sajanditesse või koguni aastatuhandetesse tagasi ulatuva sündmusteahela osa. Paljusid lülisid selles ahelas me enam ei näe ega mäleta, kuid toimunu põhjusi ja tagajärgi ühendav minevik peegeldab nii maastiku muudatusi kui ka muudatuste jätkuvust ning osutab otseselt või kaudselt neist muutustest ja muudatustest inspireeritud maastikurepresentatsioonidele (Clark & Darlington *et al.* 2003). Ka maastikuga seotud pärimus ulatub ajas ja ruumis määratult kaugemale või sügavamale (loodus)teadusliku geograafia tuumast ning geograafide poolt süstematiseeritud geograafilistest teadmistest, kui parafraseerida John Wrighti (1947).

Liivakivilademed, mis võimsate paljanditena inimestele looduse vägevust demonstreerivad ja silmailu pakuvad, tekkisid keskdevoni ajastul ehk ligikaudu rohkem kui 400 miljonit aastat tagasi (Põldvere 2003). Paljandeid kattev huumusekiht on üsna õhuke, ja kui see variseb, siis paljastuvadki majesteetlikud liivakivikaljud, mis võivad olla kuni paarisaja meetri paksused. Eestis leidub liivakivipaljandeid peamiselt Lõuna-Eesti jõgedel (Ahja, Võhandu, Piusa), aga neid võib leida ka Pärnu jõe ääres Toris (Tori Põrgu), Tartus Arukülas, Peipsi ääres Kallastel ja Mustvees ning mujalgi. Liivakivipaljandeid leidub vähemal määral ka Põhja-Eesti pankrannikul ehk klindil, kus saame näha ordoviitsiumi liivakivi lademeid. Paljanditel on kohalikus keelekasutuses erinevaid nimetusi: “müür” tähistab Lõuna-Eestis jõeäärseid järske paljandeid (vrd Piusa ülemine ja alumine müür²), samas tähenduses on Ahja jõe paljandite kohta kasutusel sõna “pae” (nt Kongsi pae Ahja jõel).³

Liivakivipaljanditesse uuristunud looduslikud koopad, mis on tekkinud üldjuhul allikavee väljavoolu tulemusena, on rahvapärimeses tuntud kui põrgud või põrguhauad, kus rahvajuttude kohaselt on elanud ammustel aegadel mütoloogilised hiid: vanapaganad või kuradid. Mõnigi algselt looduslikku päritolu koobas on aja jooksul inimkäte poolt laiendatud-süvendatud ning olnud kasutusel pelgupaigana ja/või toiduainete säilitamiseks nagu näiteks Viljandimaal asuv Koodiorg.⁴

Inimtekkeliste koobaste nimetamiseks kasutatakse ka itaalia keelest pärit terminit “grott”. Grotid olid olulised elemendid pargikultuuris ja kõrgklassi aedades. Lisaks esteetilisele ja rekreatiivsele eesmärgile oli neil ka puhtpraktiline otstarve – grotid pakkusid varju ja mõnusat jahedust kõrvetava keskpäevase päikese eest. Baltimaade mõisaparkides, kus paljandub liivakivi, leidub samuti inimeste poolt rajatud grotte (Hein 2006), millest nii mõnedki on tänaseni püsinud huvi- ja/või vaatamisväärsusena nüüdseks juba loodusliku

ilmege mõisaparkides, nagu näiteks Helme, Koorküla, Pokardi, Aruküla jpt koopad (Kleesment 2003).

Võrumaal Ilumetsas on mitu meteoriidse päritoluga lohku, mida rahvasuu tunneb kui Põrguhauda, Sükävhauda (Sügavhauda), Kuradihauda ja Tondihauda. Kui eesti keeles kasutame “haud” üldjuhul matmispaiga, kalmu tähenduses, siis võru keeles tähendab haud auku, koobast, süvendit, lohku või nõgu. Võrukeelne inimene ütleb “matus(s)”, kui ta räägib kellegi hauast ehk kohast, kuhu inimene on maetud. Lohkudest suurim, Põrguhaud meenutab aga hiiglasuurt katelt – see on umbes kaksteist ja pool meetrit sügav ning läbimõõt kraatri harjalt on kuni 80 meetrit. Kraatri põhi on pehme, sest seda katab umbes kahe ja poole meetri paksune turbakiht. Vahel on kraatri põhi vesine, kuivadel suvedel saab seal aga mõnusasti ringi jalutada.⁵ Ilumetsa Põrguhaud on armastatud ja atraktiivne turismisobjekt, kuhu saab minna turvaliselt laudteed mööda. Juba Põrguvärvad on kujundatud uhkelt puidust maokujuliste kaartega, laudteeääri aga palistavad skulptor Elmar Eriku puust välja tahatud lustakate põrguliste kujud ning matkaraja juures asuvas majakeses on huvilistele põhjalik teave selle kohta, kuidas kraater siia tekkis. Esimene matkarada Põrguhaua juurde avati juba 1955. aastal ning toonaste puuskulptuuride autor oli Vladimir Matõlin.

Foto 1. Elmar Eriku puuskulptuur Ilumetsa põrgurajal. Marju Kõivupuu foto 2021.

Mõiste “püha” tunnused hõlmavad maastikul üldjuhul erandlikke loodusmoodustisi, nagu kivihunnikud, kaljud, paljandid, koopad, kivid, allikad, ja nende sümbolväärtusi tähenduslike piiride osutajana (Anttonen 1992). Selleks ajaks, kui rahvapärimust hakati süstemaatiliselt kirja panema, oli “püha” tähendus muutunud ja mõjutatud suuresti kristlikust kultuurist. See võib olla üks põhjusi või seletusi, miks looduslikud, põrgupärimusega seotud koopad ei ole rahvapärimuses üldjuhul seotud pühaduse mõistega. Looduslike pühapaikade hulka on arvatud Matu põrgukoobas (vt ka Talvik 2020, <https://www.hiis.ee/kuva/2020-lisa/2020-lisa/tee-p-rgu-6258>).

Maastikul asuvaid kohti, mis näivad olevat kui sissepääsud teise ilma, allilma, põrgusse, tuntakse ka mitmel pool mujal maailmas. Tänapäeval on need populaarsed turismimagnetid, sest lisaks looduse vägevusele ning ilule ja/või inimeste kätetööle on need paigad pärimusrikkad, kus nii mõnelgi juhul tunneme ära motiivid, mida kohtame ka omamaises ja maalähedases põrgupärimuses.⁶

Käesolevas artiklis on fookus suunatud põrgule kui pärimuslikule maastikuelemendile ning põrgu-nimelistele kohtadele kohapärimuses ja kohaloomes; rahvajuttudel baseerivas algupärasel ilukirjanduses; turismimajanduses jne. Väidan, et aegade jooksul rahvasuust kirja pandud põrgu-teemalised kohalood kleepuvad maastikule või maastikku erineval moel, olgu selleks siis tüüpmotiividel põhinevate lugude taas- või uuskasutamine kohaloomes; pärimustekstidesse talletunud maastikukuvandi kinnistumine turisminduses ka siis, kui maastik ise on ammu juba muutunud jne. Maastikuliselt huviväärsed kohad vajavad ka atraktiivseid lugusid, see on kohaloomes üks võtmeteemasid.

Kohapärimust kui mõistet kasutan katusterminina suulise pärimuse sellele valdkonnale, mida on võimalik siduda mingite paikadega maastikul. Kohapärimuse hulka kuuluvad nii rahvusvaheliste motiivide kui ka lokaalse levikuga (koha)muistendid, mida mõningatel juhtudel on räägitud ka kui tõestisündinud lugusid. Kohapärimust kui inimese ja paiga seotust osundavat pärimusliiki on väärtustatud peamiselt paikkondlikku identiteeti loova ja toetava aspekti tõttu. Kogukonda ümbritsev maastik ei ole staatiline, vaid dünaamiline ruum, milles tekivad või luuakse kogukonna elu peegeldavad uued tähendused ning need kajastuvad ka maastikuga seotud pärimuses.

Põrgu – kas maastiku või usundivaldkonna termin?

Matu põrgu

Sehandlesama urg om sellesama jõe veeren, veel paar versta lõuna poole Matu mäe sehen. Et see urg väega kitsase lääb ja allapoole näitap minevat, nimetadas tedä Matu põrgu. (H III 16, 395 (4) < Tarvastu khk (1889))

Põrgust võib kõnelda õige mitme nurga alt: põrgu kui ürgne maastikuelement (liivakivikaljudesse uuristunud või uuristatud koopad, kaljulõhed, orud jne); põrgu kui mütolooiline arhetüüp, allilm kui surnute ja pahatahtlike vaimolendite asupaik; põrgu kui patuste ja Jumala lähedusest ilma jäänud inimeste igavene karistusseisund, kuid samuti Jumala vastase viha väljendumine maapealses elus.

Etümoloogiasõnastikud seostavad sõnaga “põrgu” (murdeti ka *põrg*, *pergu*, *pirgu*, *pirgo*) kuradinimetused ja vandesõnad, nagu *pergel*, *perkele*, ning peavad neid balti laenuks, lähtudes neis keeltes tuntud äikesejumala nimest. Arvatakse, et sõna “põrgu” on tuletatud sõnast “pergel”, “pärgel” või “põrgel” (vrd soome *perkele* – kurat; leedu *perkunas* – pikne või piksejumal, kes muinasleedu usundis nuhtles pahelisi inimesi) (ETY 2012: pergel).

Teise seletuse kohaselt võiks sõna “põrgu” olla hoopis germaani laen, mille tähendused on seotud maastikuga või tegevusega (vrd näiteks vanaislandi *bjarga* – päästma, varjule viima; rootsi *bärja* – päästma, kindlustama; vanainglise *byrgan* – matma ja *borgian* – kaitsma, laenama; tšehhi *brh* – koobas). Ka on oletatud, et germaanitüvelise sõnaga on omakorda segunenud slaavi maastikuobjekti märkiv tüvi (vrd vene *beregú*) (ETY 2012: põrgu, <http://www.eki.ee/dict/ety/index.cgi?Q=p%C3%B5rgu>). Sellised koopad, varju- ja peidupaigad on paiknenud üldjuhul mäenõlvas või kaldas, kuhu mindi varjule või viidi midagi varjule. Petseri linna, mis tekkis aja jooksul ümber samanimelise, algselt liivakivikoobastesse rajatud kloostri (rajatud 1473) kohanime üks võimalikke seletusi on selle pärinemine vanavene sõnast *нечѣра* ~ *неуѣра* ‘koobas’, mida tõendavat ka seal asuvate koobaste olemasolu (EKNR: Petseri).

Aja jooksul on põrgu hakanud tähistama kristliku maailmapildi kohaselt surmajärgset piinamis- ja karistuskohta või -asutust, mis vajas nime (Viitso 2006). Sellele tähendusmuutusele osutavad ühel või teisel moel ka meie rahvajutud. Tiit-Rein Viitso andmetel leiab “põrgu” esimest korda eesti kirjakeeles kasutamist kujul *porke* 1520. aastal nn Kullamaa käsikirjas.⁷ Wanradti ja Koelli katekismuses⁸ räägitakse juba põrguhauast.

Toponüümina sümboliseerib põrgu kauget, teistest inimestest eraldatud kohta, üksildast paika, kuhu satutakse haruharva. Tartumaal Peipsiääre vallas asub Põrgu-nimeline küla, kus nüüdseks elab vaid mõni inimene. Küla nimi lähtub arvatavalt talu nimest *Põrguavva* (kirjakeeles Põrguhaua), mis omakorda võiks tuleneda loodusobjekti tähistavast nimest. Omaaegses Tammistu vallas on olnud kaks Põrgu talu – *Põrguawwa* (1805) ja *Põrgua* (1834) –, mis 1930. aastatel ühendati Põrgunuka küla Tammistu vallaga (EKNR 2016: 516).

Kitse-, sita- ja pärapõrgu on üpriski populaarsed kohad nii mikrotoponüümikas kui ka rahvapärastes ütluses, kui on tarvis kedagi “pimedasse kohta” saata: *Mine õte kitse põrgusse*;⁹ *Kasi siit kitse põrgu või poe parem kassi saba*

*alla, kui mind seia tüütama tuled!*¹⁰ Mõnes rahvajutus on Kitsepõrgu see kõige viimane ja koledam koht, kus kõik patused keevad katlas ning vanakurat torgib neid seal oma suure vigla ehk hargiga (Loorits 1957). Rahvasuus on olnud Kitsepõrguna tuntud ka Tallinnas Harjumäe ja Toompea maa-alused käigud:

Nüüd juba ammu meheikka jõudnud ja seisukoha saavutanud tegelaste nooruspõlve närvekõditavamate elamuste sarja kuulusid veel retked “Kitsepõrgu” – Harjumäe ja Toompea alustesse võlvkäikudesse, mis tollal avalikkusele veel olid suletud. Kord “Kitsepõrgus” juhtus Kassisaba pois- tega niisugune lugu, et lõppesid küünlad ja poisid kottpimeduses enam ei leidnud keerulisest võlvkäikude rägastikust teed maapinnale. Alles paaripäevalise meelete ja nälgimise järele õnnestunud kassisabalastel tagasi pääseda maapealsesse riiki. (UL 1938)

Rahvapärimumes võib põrgu asuda ka taevapiiri taga – kui päike loojub, siis on ta põrgusuu ees. “Päike on põrgu värava suu,” on teatud öelda Viru-Nigula kandis. Uskumus, et päike ongi sissekäik põrgusse, on pärit ilmselt meie rahvausundi hilisemast kihistusest (vt ka Kuperjanov 2003).

Kes elavad põrgus ja kui vana on Vanapagan

Kariste Vanapagan elanu mäe otsan. Sääl om suur mõts ollu. Karksi vana- pagan ollu ta pääle vihane. Ja sis virutanu koodige, nõndat maa mütsun. Sis löönu suure augu maa sisse. Seda kutsutas Koodiorg. Sii org om kah ku kuut, seda muudu. (Sa tääd ju küll, kus si Koodiorg om. Noh, ku sa Abjast tuled järve man.) (ERA II 124, 615/6 (22) < Halliste khk (1936))

Etnoloog ja kultuuriloolane Ants Viires (1918–2015) on andnud artiklis “Kui vana on vanapagan?” põhjaliku ülevaate vanapagana nime kandva mütoloogilise tegelase kujunemisest. Viirese väitel on sõna “pagan” vanavene keelelaen, mis on tuntud kõigis läänemeresoome keeltes ning pärineb ladina sõnast *paganus*, mis algselt tähendas külaelanikku, maameest ning 2.–3. sajandil omandas sõna mittekristlase tähenduse. Viires peab nimetust “vanapagan” eesti keeles suhteliselt hiliseks ja viitab, et pagan kuradi tähenduses ilmus trükisõnasse alles 1818. aastal Hupeli sõnaraamatu teises trükis ning levis arvukate kuradi-eufemismide asemel 19. sajandi teises pooles avaldatud Kaval-Antsu ja Vanapagana lugude kaudu (Viires 1989). Kavalast ehk Vanapagana Antsust kogus rahvajutte Jakob Kõrv (1849–1916), kes avaldas aastatel 1885–1888 ajalehes Valgus Vanapagana juttude sarja, mis aitas kaasa Kaval-Antsu ja Vanapagana

populariseerimisele Põhja-Eestis. Vanapagana juttude populariseerijaks oli ka folklorist ja teoloog Matthias Johann Eisen, kes asendas rahva-juttudes paljudel juhtudel kuradi vanapaganaga (Laugaste & Liiv 1970).

Viires tõdeb, et selline mütoloogiline tegelane on unikaalne ning kahjuks pole võimalik kindlaks teha, kui kaugele ajas tagasi see nimetus ulatub, kuid kirjalikele allikatele tuginedes on ta olnud tuntud juba 1860. aastatel Põhja-Tartumaal ja Mulgimaal. Krabi Paganamaa muistendid on suures osas kirja pandud 20. sajandi esimeses pooles – 1930.–1960. aastatel.

Kõigis läänemeresoome ja balti keeltes on sõna “pagan” tuntud ja tähendab valdavalt mittekristlast, mitte roojast või ebapuhast, olles neutraalse tähendusega sõna, on veendunud keeleteadlane Tiit-Rein Viitso, kelle väitel on kirjalikes allikates teadaolevalt esimesena liivlasi ja lätlasi paganateks nimetatud Henriku kroonikas. Soome kirjakeeles on olnud sõna *pakana* esmatarvitajaks Mikael Agricola 1543. aastal. Viitso väitel on pagan ja kurat eesti keeles sünonüümidenä harva kasutusel (Viitso 2006; vt ka Kippar 1987).

Rahvaetümoloogiliselt peetakse vanapaganateks ristimata eestlasi, kes elasid teistest eraldatuna ning püüdsid vältida igasuguseid kontakte maailmaga, mis oli nende ümber muutunud. Selline lähenemine on tunnuslik ilmavaatele, mille kohaselt on mingi hulk eestlasi inimpõlvade väitel proovinud eemalduda rohkem või vähem teadlikult kristlikust kultuuriruumist ning elada oma arusaamiste järgi (vt lähemalt <http://maatundmine.estinst.ee/kohad/annemagi/vanapaganad-estni-rahvaluules/>). August Kitzberg on oma palju tsiteeritud kirjas Jakob Hurdale 1889. aastal seda samuti väitnud:

Mina arvan: vanapaganad olivad vanad eestlased, kes risti usku vastu ei võtnud ja üksikutesse kohtadesse ära põgenesivad. Nemad ehk tegivadki seal veidraid tempusi, et neid oma urkades rahule pidi jätama. Siis üteldi esiotsa: “Seal elab üks vana pagan (kes kristlane ei ole), pärast tegi luule ja ebausk vanapaganast kuradi.” (Laugaste & Liiv 1970: 25)

Muistendite ja muinasjuttude Vanapagan on suure jõuga kohtlane hiid, kes võib mõnel juhul olla ka inimeste suhtes vaenulik. Üldjuhul on ta siiski pigem rahumeelne tegelane, kes elab ja toimetab talupoja kombel oma igapäevast paganaelu oma pere keskel ja saab lihtsurelikega kenasti läbi. Rahvapärimuses on Vanapagan olnud nii mõnelgi puhul ka lastehirmutise rollis, et lapsed püsiks kodus ega läheks ohtlikeks peetud kohtadesse või kodust kaugemale omapäi uitama.

Vanapagan elab üksi või koos oma perega looduslikes orgudes, koobastes ja urgastes (põrgutes) ning metsas või soos ning tema arvatavad elukohad on saanud osaks ka kohanimedest:

Põrgu laan ja org

Riidaaja vallas vastu Vooru valda nimetakse üht suurt metsa Põrgulaaneks. Vanal ajal olla sääl metsas vanatonte palju elanud ja säält ka muisse kohtdesse öösisel ajal käinud. Vooru vallas, arvata kolm versta Põrgulaanest, on üks org, mida Põrguoruks hüütakse [---]. (E 55331 < Helme khk (1924))

Vanapagan kui loodushiid on kujundanud meie maastikku, mistõttu on temas nähtud ka triksterit – kavalat vembumeest, kes jätkab poolelijäänud loomistööd. Paraku jäävad ka Vanapagana enda tööd pooleli, olgu selleks siis sildade ehitamine või mõni muu tegevus. Saartel lahutab Vanapagan maad, tekitades väinu ja saari, Rõuge ümbruses lükkab aga maad kokku – nii sünnivad sealsed mäed ja järved.

Kikka järves on saar. Vanapagan tahtis silda üle järve ehitada, viis kivid sinna poolsaare peale. Kui piksevihma hakkas sadama, siis oli järve ära kadunud. Koolilapsed rääkisid nii ja näitasid neid kive. (RKM II 63, 404 (1) < Rõuge khk (1957))

Põrgud ja põrguhauad – kadunud maastikud

Vana-Kariste Koodiorus oli Vanapagane kodu, kus ta elas ja töötas. Siin vahetas ta leivalabidad tõiste oma vaimudega. Ühel päeval, kui ta leiva ahju oli lasknud, siis viskas ta labida Koodiorust Õisu Jõeorgu. Oli see sääl oma töö ära toimetanud, siis viskas ta labida vingudes tagasi. Koodiorus võttis Vanapagan labida jälle vastu ja viskas säält edasi Polli Mäkkistele, sest sääl koopas elas ka üks Vanapagana vaimudest. Nii vahetati leivalabidat edasi ja tagasi. Praegu kannavad need kohad veel muinasnimesid: Koodiorgu kutsutakse kohaks, kus Vanapagan leivalabidat vahetanud; Õisu Jõeorgu kutsutakse Õisu põrguks ja Polli Mäkkiste koobast Mäkkiste põrguks. (E 3863 (5) < Paistu khk (1893))

Kuigi inimestele tundub, et liivakivipaljandid ja neis peituvad koopad-urked on ajas suhteliselt püsivad maastikulemendid, pole see paraku nii – aeg ajalt paljandid puhastuvad ja varisevad, ning kunagised koopad, mis on seotud ka rahvajuttudega, hävivad.¹¹ Paljandite varinguid soodustavad ka inimesed, kes on pidanud vajalikuks kraapida liivakivisse oma nimetähti või midagi muud, tähistamaks oma külastust. Sellised varingud on üldjuhul prognoosimatud (LK 2021). Arhiividesse talletatud ja publitseeritud rahvapärismus aga konserveerib kunagised maastikud, ning need lood elavad oma staatilist elu edasi turismibrošüürides ja piirkonda tutvustavates teatmematerjalides.

Õisu põrguorg on näide tänaseks kadunud maastikust – suurem osa põrgukoobastest hävis 1960. aastal toimunud varingu järel. Saja aasta tagustel fotodel-postkaartidel kujutatud uhked ja suured põrgukoopad on aga muljet avaldavad. Sestap on arusaadav, miks neid tunti omal ajal rahvasuus kui Mulgimaa Taevaskoda.

Tartu kõrgema kunstikooli Pallas üliõpilane Elsa Pöld modelleeris 1938. aastal põrguoru liivakivipaljandisse reljeefse skulptuuri “Veekandja neitsi” (Sander & Helimets 2008). Kuju oli populaarne vaatamisväärsus ja pidas liivakiviseinas vastu aastaid. Skulptuurile sai saatuslikuks arvatavasti varing, mille tagajärjel olevat noore naise kuju kõigepealt peast ilma jäänud. Nüüdseks on sellest kaunist kunstiteosest järele jäänud vaid paljandil aimatavad kontuurid ning täies hiilguses võime seda omal ajal loodud unikaalset liivaskulptuuri näha vaid vanadel fotodel ja postkaartidel. (Loe ka MV.)

Koopad olid osa Õisu mõisa metsapargist, mille kohta on andmeid 18. sajandi lõpust. Parki olid rajatud jalutusteed, paviljonid, sillad, pingid, purded. Metsapargi suurim vaatamisväärsus oli aga põrgukoobas – avar ja uhke grott. Pargis olid avatud vaated nii paljanditele, Vidva ojale kui ka orujärvele. Praeguseks metsistunud pargi rajamist alustati 1770. aastate teisel poolel Georg Kuphaldti projekti järgi nn inglise stiilis ja see laienes kitsast iluaiast ümbritsevasse maastikku, kasutades oskuslikult ära looduse eripära. Õisu oli üks esimesi mõisu, mida ümbritsev haljastus kujundati uut moodi (Sander & Helimets 2008). Õisu mõisa peetakse tänapäeval üheks kaunimaks ja stiilipuhtamaks barokk-kompleksiks Lõuna-Eestis.

Foto 2. Paistu kkk Õisu (Vidva) jõeorg, liivast reljeefne kujutis “Veekandja neitsi”, autor Elsa Pöld u 1938. Foto: Viljandi Muuseum VM VMF 591:250 F.

Foto 3. Öisu põrguorg tänapäeval. Cornelia Kotto foto 2022.

Kui tänapäeval on aktuaalseks teemaks metsade lageraied, mis muudavad maastikke pöördumatult pikaks ajaks, hävitavad looduskeskkonda ja kultuuripärandit, siis tuleb tunnistada: pole midagi uut siin päikese all. 1930. aastatel oli kohalik rahvas mures, et Öisu mõisapark raiutakse samuti lagedaks, nagu see juhtus Loodi põrguoriga. Metsaühing pöördus Viljandi maavalitsuse poole palvega võtta Öisu park ja org kaitse alla (PM 1930). Õnneks võeti palvet kuulda ja praegu hõlmab kogu mitmekesisist kultuurmaastikku Öisu maastikukaitseala (vt ka RT I 2006, 26, 195).

Nähri põrgukoopad on näide maastiku muutumisest inimkäte jõul ja abil. Misesugused nägid välja Jõku jõe liivakivipaljandid enne seda, kui jõgi üles paisutati ning Nähri "päris" põrgukoobas vee alla jäi, mäletavad nüüdisajal vaid üksikud kohalikud (vt ka EG). Juba 1977. aastal, kui tuntud geoloog ja looduskaitse Ülo Heinsalu seal uurimistööd tegi, ulatus koopasuu napilt pool meetrit üle veepinna (Heinsalu 1987). Toona oli koobas päris suur: umbes kaks ja pool meetrit lai, teist samapalju kõrge ja sügav. Koopa tagaseinast läks edasi käik, mille põhjas vulises allikas. Kohalike inimeste mälu toetavad Nähri põrgutest vaid varasemad kirjapanekud ning paljud ei leiagi neid koopaid enam maastikult üles või on nad nende olemasolu ja asukoha sootuks unustanud (vt ka Akimova 2015).

Külarahvas teadis rääkida, et praeguseks on koopad suuremas osas kokku varisenud. Kahjuks ei suutnud minagi koopaid leida, sest Nähri talu lähedal asuvast sillast paarkümmend meetrit ülesvoolu oli näha vaid võsa ning ka jõe vesi oli külastamise hetkel võrdlemisi kõrge. Küll oli näha samas asuvat liivapaljandit. (Loim 2017)

Sellest, missugune nägi Nähri paljand välja nii umbes viiskümmend aastat tagasi, võib lugeda Heinsalu raamatust “Eesti NSV koopad”:

Sellest veidi maad allavoolu on Põrgu-Nähri pere kohal oru parempoolses nõlvas hulk pisikesi koobaskeldreid, mis asuvad üksteisest kohati vaid mõne meetri kaugusel. Jõe teiselt kaldalt vaadatuna näeme nende mustavate avade pikka rida, milline vaade on Eestis vist ainulaadne. Koopad on risttahukakujulised, kuni paar meetrit laiad ja 2–3 m kõrged. Kõigil koobastel on eesseina ülaosas kuni 0,8 m laiune ava. Osa neist on sisse varisenud. Need tehiskoopad on kaevatud peamiselt kartuli panipaikadeks. (Heinsalu 1987: 123)

Suulisele ajaloole tuginedes on Jõku jõe paljandisse uuristatud arvukaid koopaid kasutatud varasemal ajal nii vilja kui kartuli hoidmiseks ning keerulistel aegadel ka toidutagavarade peitmiseks. Need koopad asuvad teisel pool silda, allavoolu. Ka inimesed olla neis koobastes pärast Teist maailmasõda elanud, kui sõjatuli oli nende kodud hävitanud.¹² Pärimuse kohaselt algab sealsetest põrgukoobastest ka pikk maa-alune käik.¹³ Tegemist on tüüpilise rahvajutumotiiviga, mida paljude teistegi koobaste kohta teatakse rääkida. Legendi järgi olnud võimalik Nähri põrgust minna maa-alust käiku mööda Helme lossi ja/või Helme koobastesse.

Koodiorg oli kaitsealune org Mulgimaal Päigiste külas, kus asuvad Koodi-oru liivakivipaljandid. Sealsed kunagised põrgukoopad on aga tänaseks juba rohkem kui sada aastat tagasi kinni varisenud. Omaaegsete põrgukoobaste arvatavaid asukohti tähistavad mõisavaremetest itta kulgeva kaldajärsaku ja maanteest põhja poole jäävates sälkorgudes kaks väiksemat paljandit.¹⁴ Sissepääsu künagisse koobastikku tuleb otsida Vana-Kariste mõisa varemete juurest. Sätkoru seintes on koopateadlaste hinnangul uute koobaste tekkimine küll iseenesest võimalik, kuid seni sellest looduses märke pole (Tõnisson & Vellak 2015: 152).

Algselt loodusliku tekkega, allikate uuristatud, hiljem juba inimeste laiendatud ja korrastatud suur koobas võeti kasutusele Vana-Kariste mõisa õllelaona. Koobast olla aidanud suuremaks kaevata ka suveks mandrile tööle tulnud saarlased. Rahvasuu teab rääkida, et kõnealust koobast on varasematel aegadel, enne kui sellest sai orienteeruvalt 19. sajandi lõpul mõisa õllekelder, kasutatud

paopaigana (Heinsalu 1987: 99, 122). Et teha vahet omaaegsete põrgukoobaste ja mõisa kelderkoopa vahel, on admebaasides kasutusel nimetus Vana-Kariste tehiskoobas. Ürglooduse objektina on Koodiorg ja Vana-Kariste tehiskoobas võetud küll arvele, kuid mitte looduskaitse alla.¹⁵

Vanapaganate eluasemena on Koodiorg olnud väga populaarne ning muistendeid selle paiga kohta on kirja pandud heldelt, üks värvikam kui teine. Põrgukoobaste kohta käivaid muistendeid hakati rääkima ka sealse mõisa õllekeldri kohta – eks seegi ole rahvapärimuses üks põrgu sünonüüme ja Vanapaganal oli sealgi tegemist-toimetamist.

[---] *Kolmas Vanapagan Koodiorus elanud tasahiljukesi. Sagedaste tassinud ta mõisaherraste keldrivõtmed ära, kus ta siis üht ja tõist maiust nosimas käinud. Herraste toapoiss Mats olnud Vanapaganaga sõbramees, kes siis igakord herra palve pääle põrguhauas võtmede järel käinud. Abja metsast kippunud hundid sagedaste Vanapagana naha peale, kus ta siis igakord nende eest Kariste järve peidupaika pugunud.* (H III 28, 97484 (2) < E. Kitzberg (1896))

Kadunud maastike ja hävinud (põrgu)koobaste loendisse arvavad koopauurijad ka populaarse Tori Põrgu (Tõnisson & Vellak 2015), sest oma kunagise hiilguse on ta nüüdseks kaotanud.

Eestis ei ole just palju selliseid kohti, kus lähestikku asuvad nii põrgu, kirik kui ka kalmuaed. Tori kalmistu jääb kenasti kiriku ja põrgu vahele või – kui täpsem olla – põrgu peale. Selline huvitav religiooni- ja kultuurilooline maastik asub Pärnu jõe vasakul kaldal. 1959. aastal loodi sealsete liivakivipaljandite ja koobaste kaitseks kaitseala. Veebisaitide “Eesti geoloog” ning “Eesti 100 aaret” andmetel on paljandi pikkuseks mõõdetud 500 meetrit ning kõrguseks kuni 9 meetrit.¹⁶ Koopaid on kolm, neist suurim, sillapoolsem, kannabki Tori põrgu nime. Selle pikkuseks on mõõdetud 7 meetrit, kõrguseks 3 meetrit ning koopasuu laiuseks 3 meetrit.¹⁷ 1908. aastal langes Tori põrgust sisse 23 meetri pikkune käik ning aegapidi on koobas veelgi varisenud. Rahvasuus on räägitud sedagi, et Tori põrgut on kasutatud sõdade ajal pelgupaigana – sinna on pakku läinud inimesed ise, aga nad on peitnud sinna ka oma varandust (Heinsalu 1987: 108–112).

Seni teadaolevalt on Tori põrgut esimest korda kirjeldanud pastor ja literaat August Wilhlem Hupel (1737–1819) oma 1774. aastal ja 1789. aastal ilmunud ülevaateostes,¹⁸ milles ta muu hulgas kirjutab ka sellest, et inimestel on kombeks kraapida liivakivisse oma nimesid või muid kujutisi.

Vaieldamatult on Tori põrgu olnud üks populaarsemaid vaatamisväärsusi juba ligi sada aastat tagasi. 1936. aastal kirjutatakse ajalehes Postimees, et Tori põrgu ukse ette tuleb panna valvaja:

Tori vallavolikogu otsustas Pärnumaa vaatamisväärsuse – Tori põrgu – anda Tori muuseumi valdusse. Viimase poolt palgati ametisse alaline puhtuse järele valvaja ja juhataja põrgusse. Uus Tori põrgu omanik tahab huvitava paiga ümbruse korraldada ja kaunistada ning mitmeti turistide soovidele ning nõuetele vastu tulla. Ka ehitatakse Tori põrgu ette kiosk. (PM 1936)

Tori põrgu (rahvasuus tuntud ka Kurjama augu või Kuradimäena) on talletunud kohalugudesse, kus tüüpmotiividena korduvad rahvapärased põrgu kujutelmad ning kus ei puudu ka hoiatused, et põrgurahvast ei maksa solvata, sest nad maksavad kurjasti kätte.

Kurjama auk

Tori Kurjama auku ei ole enne tohnd kedagi santi asja viia. Ükskord üks Tori mõisnik lasnd vana hobuse sinna ää kobida. Saand teese homiku: va hobuseroeu suurdes saalis laua pial, nuad-kahvled kõrves, süo ku tahad! (H II 21, 344 (4) < Tori khk (1890))

Põrgud kui pargikujunduselemendid

Helme põrgukoobaste kohta on rahvaluule kogumise käigus viimase saja viie-kümne aasta jooksul kirja pandud terve hulk toredaid kohajutte, mille kohaselt olnud Helme koobastik hiiglasuur ning sealt alguse saavad maa-alused käigud üsnagi pikad, ulatudes Pokardisse¹⁹, Helme kirikusse ja koguni Viljandisse. Ülo Heinsalu arvates pärineb Helme koobastiku põhiosa 18. sajandist ja on inimeste kaevatud. Sama meelt on ka pargiuurija Ants Hein ja teisedki koopauurijad (Tõnisson & Vellak 2015: 136–139).

Helme koobastest

Nee käigud on kaevatud ja peavad jõe alt välja tulema kuhugi. Pokardi orgu, et sealt toitu saadi tuua. Nee olliv vana eestlaste tehtu; sakslased tegid juba suuremad kindlused pääle ja seda rünnati jällegi. (KKI 34, 55 (6) < Tarvastu khk (1962))

Helme koopad olnud Helme mõisapargi ehteks, mille tähelepanuväärne ilu siinsete baltisakslaste mälestustes ja reisikirjades maalivad meie silme ette pilte pöördumatult kadunud kuldajast. Teisisõnu: kellele põrgu, kellele paradiis.

Foto 4. Vaade Helme põrgukoopast 2019. aasta oktoobris. Marju Kõivupuu foto.

Pidime selle lummava vaatepildi siiski jätma, sest suundusime mööda vankuvat purret üle kivide vahel voolava ojakese ja lähenesime kitsast rada pidi portaalivaremele. Sisenenud grotti, olime vaevalt jõudnud seal võbiseva tulukeseni, kui meie ees avanes pikk maa-alune käik, mida heledalt valgustasid kirjud lambid. Oli tunne, nagu viibiksin vanade roomlaste katakombides. Liikusime käigus vaikselt edasi, kõrvus üksnes omaenda sammude kaja. Siis hakkas kuskilt kostma õrna meloodiat, mis pidi tulema flöötidest ja oboedest, ent kui me lõpuks arvasime, et oleme jõudnud nende helide tekitajate lähikonda, katkes hääl äkitselt ja leidsime end hoopis koopa väljapääsu juurest – sealgi oli kõik samaldunud ja varjunud eaka kuusepuu ning selle all oleva lehtla varju. (Rennenkampff 1805)

Ka suur osa Koorküla mõisapargi uhketest grottidest ja käikudest ammu kokku varisenud ning ettekujutuse, mis ja kuidas seal kunagi oli, annavad meile toonaste inimeste kirja pandud mälestused.

Koorküla põrguhauad.

Nee om Põrguhavva, seantse maa-alutse ruumi; nüüd on ta vahepealt kinni lännu. Enne käis Laikaska ala vällä. Oli suur ruum olli, suur ruum iki. Koorkõla põrguhavva. Selle sõja ajal on nad kinni ajanu (sõda 1941–1945). (KKI 34, 151 (10) < Helme khk (1962))

Sõdade ajal on ka Koorküla koopaid tõenäoliselt kasutatud varjupaikadena, kuid oma parimatel päevadel olid need mõisapargi ehteks. Koopasuude ette käisid ukсед ning muist maa-aluseid käike-labürinte oli telliskivimüüri-ga toetatud-vooderdatud. On arvatud, et koobastik hõlmas tubli veerand hektari suuruse maa-ala. Koobastikul on olnud vähemalt kolm sissepääsu: üks Koorküla mõisa juures, teine eemalasuva Sepa talu juures ning kolmas praeguses kohas, ehk see, mis tänaseks on säilinud. Enam-vähem sada aastat tagasi kirjutab Gustav Vilbaste, toona veel Vilberg (1885–1967), tuginedes kohaliku kooliõpetaja Gustav Ruudu mälestustele, et 1870. aastatel olnud koobas veel terve ja ilus, umbes neli meetrit lai ja kolm meetrit kõrge. Kohalik mõisnik hoidnud koopa ja selle ümbruse kenasti korras: sinna viinud hooldatud teerajad, koopa ees olnud istumiseks mõeldud pingid ning liivapaljandisse olla lõigatud inglise pea ja raudrüütli kuju (Vilberg 1921).

Baltisaksa mõisnik Alexander von Rennenkampff on oma mälestustes kirjeldanud, kuidas maa-alused käigud ja saalid olid dekoreeritud ja sisustatud ning kuidas suuremas saalis einet võeti – see iseloomustab 19. sajandi alguse mõisakultuuri ja toonast pargimaastikku:

Seal äratas meie tähelepanu kaljukoopasuu, kust paistis vaid nõrka valguskuma. Sisenesime koopasse, sattudes justkui mingisse erakukongi, mida valgustas vaid tuhm alabasterlamp; selle asuniku kasinuvandele ei viidanud siiski miskit muud, kui üksnes pehme samblaiste, mis näis ka meid manitsevat täielikule rahule ning nautima vaikust, mida eksitas üksnes kaugelt kostev kosekohin; samuti pidi keskendumist, mõtlust ja hingekosutust soodustama sealsamas kõrval leiduv väike raamatukogu. [---] Tore oli leida sealt kõrvalt aga ka üks, mis viis hoopiski värviliste laternatega valgustatud maa-alusesse käiku. See harunes eespool mitmeks haruks, igaiüks omamoodi vaimurikkalt dekoreeritud, kuid ükski neist ei viinud meid kuhugi välja. Et meil polnud selle labürindi plaani, ekslesime seal üpris kaua ikka ja jälle ühte ning samasse kohta välja jõudes. Lõpuks, olles juba proovinud ka igasuguseid abivahendeid, sealhulgas proovinud läbitud teed märgistada, avastasime ühest kõige pimedamast nurgast vanaegiptuse stiilis ukse, mille taga mustas pime käik. Täis põnevust sisenesime sinna ja sattusime selle lõpus veel teiselegi uksele, mis üllatuslikult peaaegu iseenesest lahti läks, lastes meid ilusasse saali, mille seinääri palistas polsterdatud diivan ja mille keskel seisis kenasti mitmesuguste suupistetega kaetud laud, kus ümber kogu ülejäänud seltskond meid juba ootas [---] (Rennenkampff 1827, tsit Hein 2006)

Koobas langenud sisse 1920. aastatel, seega siis enam-vähem täpselt sada aastat tagasi (Vilberg 1921; vt ka Heinsalu 1987). Ka Vilbaste juhhib tähelepanu Koorküla koobastele kui huvitavale vaatamisväärsusele kodumaa looduses:

Tal on kaks suud, üks tuleb parki, teine mõisa juurde välja. Maa-alune käik on umbes ühe vakamaa pikkune ja nii ruumikas, et kaks inimest kõrvuti lähedasti püsti käima mahuvad. Peakäigust lähtuvad kaks kõrvalkäiku. Esimene on juba ammu sisse kukkunud/varisenud, seepärast ei tea, millega ta lõpeb, kuna teine viib suurde ruumikasse saali, mille läbimõõt on umbes 3 sülda igapidi. (Vilberg 1920: 59)

Maastiku konstrueerimine – Paganamaa

Rõuge kihelkonnas Krabi asunduse Läti piiri äärne maa-ala on mägine, mida kohalik rahvas nimetab Paganamaaks. Paganamaa on Lätimaast eraldatud mitme järjestikku asetsevate nn. Kikkajärvedega. Järvedest eemal Paganamaal leidub kolm süvendit, millest üht nimetatakse Vanapagana magamisasemeks, kahte aga tema jälgedeks. Mainitud süvenditega on ühenduses Kuradi-Maiekõsõ²⁰ muistend. (RKM II 12, 541/3 (7) < Rõuge khk (1946))

Paganamaa on esinduslik näide sellest, kuidas maastikuga seotud muistendi- ja hiiupärimus on edukalt rakendatud kohaloome-vankri ette: atraktiivne mütoloogiline tegelane, viimase jääaja järgne “maastikuarhitekt” Vanapagan on andnud oma nime tervele piirkonnale ning tõrjunud omaaegsed vähem atraktiivsed kohanimed kasutusest kõrvale.²¹

Paganamaa nime populariseerijaks on olnud sealsed looduse- ja kultuuriinimesed. Kohalik metsamees, looduskaitseja ning kodu-uuriija Vello-Taivo Denks (1936–2004) andis märkimiväärse panuse Paganamaa tutvustamisel (Denks 1978), hoidmisel ja kaitsmisel ning rajas Paganamaale ühe esimese tähistatud matkaraja Eestis. Tema eestvõttel sai Paganamaast 1962. aastal maastikukaitseala.²² Praegu on Paganamaa üks loodusturistide armastatuid kohti. Iga aasta juulikuu teisel laupäeval toimuvad Krabi külaseltsi ning Paganamaa Arendamise MTÜ korraldatavad Paganamaa päevad,²³ mis on oodatud sündmus nii kohalikele kui ka kõigile huvilistele Eestis ja kaugemalgi.

Paganamaalt on pärit ka Lõuna-Eestis hästi tuntud kooliõpetaja ja kirjanee Julius Ungru (1910–1999), kelle kirjalikes mälestustes on Paganamaa kesksel kohal:

Olen sündinud Paganamaal. See on Võrumaal Krabi vallas Läti piiri ääres. Paganamaa on mägede, orgude, järvede ja legendide maa. Paganalegendidest on ta nimegi saanud. Legende räägiti nii elavalt, et väikese poisina neid uskusin. Ma arvasin paganalapsi meie puuriitade sees elavat. Tahtsin ühte paganapoissi kinni püüda, tuppa tuua, sabapidi laua jala külge siduda, et ta ära joosta ei saaks ja ta karva silitada ning sarvenukke sügada. Ühel hommikul läksin tasakesi puuriitade juurde ja pistsin käe kahe puuriida vahel olevasse õõnde. Sõrmede vahel tundsin midagi pehmet end liigutavat. Krapsasin käega sellest kinni ja tõmbasin välja. Aga, oh õnnetust, see oli meie oma valge kana, kes oli sinna salapesa teinud.²⁴

Geograafiliselt asub Paganamaa Võrumaa lõunaservas Haanja kõrgustiku edelaserval praeguses Rõuge vallas ning jääb Krabi külast edelasse. Paganamaa lõunapiiriks on mööda Eesti-Läti piiri kulgev Piiriorg, mis poolitab Kikkajärve, Sarapuujärve, Liivajärve ja Mudajärve ning lahutab Haanja kõrgustiku Alüksne kõrgustikust. Selle mandrijää sulavee uuristatud 40–45 meetri sügavuse uhtoru põhjas asub Paganamaa järvede ahelik. Kui umbes 12 000 aastat tagasi hakkas praegune Eesti ala mandrijääst vabanema, oli Paganamaa üks esimesi piirkondi, mis jää alt välja sulas. Piklikud sulglohud ehk sõllid, mida rahvasuus tuntakse Vanapagana jäljehaudade või -asemetena, on samuti tekkinud mandrijää taandumisel. Need umbes 10–15 meetri sügavused lohud on praeguseks soostunud ning nende servad võsastunud. Kui püüda maastikku lagedana ette kujutada, võiksid piklikud sõllid kõrgemalt vaadates tõepoolest meenutada kellegi hiiglaslikke jalajälgi.

Esimene Vanapagana jäljehaud on kinnine sulglohk, mille põhjas püsis vesi ja mida kohalikud kasutasid linaleoauguna. Teine jäljehaud on suurem, umbes 50 meetri pikkune ja 30 meetri laiune, kolmas aga teistest veidi väiksem. Metsastuma hakkas Paganamaa nõukogude ajal pärast Teist maailmasõda, põhjuseks kehvad ja keerulised põllundusolud ning ääremaine asupaik, mistõttu inimastustus ajapikku hõrenes ning koos sellega vähenes ka inimtegevus. (Palu 2016)

Mineva-aastal käisin seal [= Krabil] võsa lõikamas, siis näidati Pagana jälgi, oll seal üle mäe läinud. (RKM II 63, 287 (1) < Antsla rajoon (1957))

Kuni 1920. aastateni oli Paganamaa ametlik nimi Trumbipalu. Nii on see kirjas vanadel kaartidel ning nii on see säilinud mikrotoponüümide kombinatsioonides, näiteks Trumbipalu Mudajärv. Trumbipalu kohanimena on käibelt kadunud. Paganamaa nüüdisaegse rööpnimena on levinud Krabi – külanimi, mis on eesti keelde mugandunud saksakeelse karjamõisa *Grabbenhoff* nimest.²⁵

Kuna Paganamaa paikneb Eesti-Läti piirialal, on seda paika ja selle piirkonna nime seostatud lisaks Vanapagana tegevusele inimestega, kes pole olnud kuigi seadusekuulekad ning on tsaariajal ja hiljemgi tegelnud puskariajamise, hobusevarguse ja muude kahtlaste asjadega ning leidnud siinsetest suurtest metsadest seadusesilma eest varju. Viimased olla aga omakorda kirunud, et on alles üks pagana maa! Sellised rahvaetümoloogilised kohanimeseletused on samuti osa kohaloomest.

Paganamaal on palju aunimesid. Mõni ütleb, et Paganamaa sellepärast, et seal Vanapagana jäljed. Mõni, et sellepärast, et seal elas palju lolle ja vargaid. Veel nimetatakse Arnoldi riik. Õige nimi on Trumbipalu. (RKM II 63, 403 (1) < Rõuge khk (1957))

Arnoldi riik – kõik, kes vargad või valitsuse eest kõrvale hoidsid, elasid Pagana-maal. Mis varastati, see sinna viidi, otsima minna ei tohtinud, siis sai tappa või varastati sind ennast paljaks. Kiriku liikmed nad ei olnud, kirikus ei käinud, mõisale ega vallale maksu ei maksnud, nagu omaette riik. (RKM II 63, 444/445 (18))

Paganamaaga seotud muistendipärimuses on Vanapagan sillaehitaja, kes püüab üle Kikkajärve silda ehitada, et oleks mugavam ja otssem sugulastel Lätis külas käia – muidu mine ringiga ümber järve või uju otse üle:

Seesama Vanapagan, kes Abrukal pähklid otsimas käis, tahtis Krabi vallas üle Kikka järve ehitada kivist silda, kuid see ei õnnestunud. Silda tahtis ehitada selleks, et ümber järve oli tülikas Lätist Eestisse tulla (selal olid veel kubermangud). Vanapagan hakkas tööle keskööl, et teda ei tülitataks. Korjates kive nurmedelt, läks kaua aega. Jõudes Kikka järve lähedusse ühe mäe ligidale (Voročka), kuulis ta kukelaulu. Vanapagan kiirustab ja tal lõhkeb püksiharu, kuhu kivid kogutud, ja kivid kukuvad kõik välja Voročka mäele. Ka praegu on veel kivid sääl. (ERA II 244, 251/2 (5) < Rõuge khk (1939))

Krabin Kikka järve man on lõpmata kivi' riidan. Juudas ol' tahtnu järvest silda üle tetä, ol' püksiharuga vidänu noit kivve, ommaki katte riita pükstest puistatu. Ol' tulnu viimane kord, tulnu hiiglasuur pikse, ol' põrutanu taad Vannapoissi, oll' jäänü sild tegemata, ol' lännü är põrgu. Sääl omma kõrge mäe'. Ma ole sääl karjan käinü, ma kai, siis seletiva. (RKM II 63, 281 (2) < Rõuge khk (1957))

Paganamaa inspireerib kohalikke inimesi jätkuvalt looma ka uusfolkloori, üheks lähtepunktiks ikka võrukeste-lätlaste suhted ehk kes kellele ära teeb, kes on nutikam ja teisest kavalam. Ostnud Eesti ja Läti vanapaganad kahe peale ühe kitse, kuid ei suutnud teda kuidagi omavahel ära jagada. Otsustasid siis, et pool kitse peab jääma Eesti ja teine pool Läti poolele. Läti vanapagan küsinud Eesti vanapaganalt, kumba poolt too tahab. Eesti vanapagan tahtis esimest poolt, sest siis ei pea pabulaid koristama. Mis sai Läti vanapaganal selle vastu olla – naaber toidab kitse, tema saab aga piima ja sõnnikugi väetiseks.

Põrgupärimus aja- ja ilukirjanduses

*Pühalepas Hiiumaaila
Leidub panka paekivine,
Kallas kõrge kaagu poolla.
Pangas on kolusid palju,
Voo uhutud urka'ida,
Kitsekamberid kivisid.
Üksi neist kivikolusta.
Koopa'ista kaljusista,
Kõrge kalda kamberista,
Uuristatud urka'ista.
Hüütakse kojaksi Hiiu,
Kuratite kamberiksi,
Pajaksi Vana Pagana.
(Grünthal-Ridala 1930: 45–46)*

Hiiumaa Kallaste panga Vanapagana on “laulu sisse” pannud poet ja rahvaluule uurija Villem Grünthal-Ridala (1885–1942)²⁶ ballaadis “Kurati paja”, mis ilmus 1930. aastal Noor-Eesti Kirjastuse väljaandena kogus “Sinine kari. Kogu ballaada ja legenda”. Kogumiku kõik ballaadid on rohkem või vähem inspiratsiooni ammutanud Eesti rahvapärimusest.

Vahtrepa maastikukaitsealal metsa peitunud umbes 400 meetri pikkune ja kuni kümne meetri kõrgune paekallas kerkis merest umbes paar tuhat aastat tagasi. Paekalda sees on näha murrutuskoopaid ehk kulpaid²⁷, millest suurim asub keskmises paekalda lõigus ja selle kõrgus on pisut üle meetri, laius veidi üle kolme meetri ja sügavus umbes poolteist meetrit. Just nendes kulbastes on asunud rahvapärimuse kohaselt Vanapagana sepikoda – vähemalt on sellekohast pärimust nimelt siitkandist üles kirjutatud, mitte Peipsi ääres asuvast Kallastest või selle ümbrusest.

Muistendipärimuse põhjal tundub, et Hiiumaa on olnud Vanapaganale üsna meelepärane elukoht, igatahes leidub siin palju tema tegevuse jälgi.

Hiiumaa Kallaste pank: Kallaste pangas on mäekülje sees suur koobas. See olevat Vanapagana sepakoda. Mitmed inimesed, kes säält pimedas läbi on käinud, on sealt koopast raua kõlksumist kuulnud ja praegugi ei julge ebausklikud inimesed sealt pimedas ega üksinda mööda minna. (ERA II 229, 379 (11) < Käina khk (1939))

Eestis asub mitu Kallaste pank, neist enimtuntud Peipsi-äärses Kallastes, kus paljandub Eestis kõige pikemalt ja mõnes kohas koguni kaheksa meetri kõrguselt keskdevoni Aruküla lademe punane liivakivi. Tänapäev Peipsi veeres asuvat Kallastet tutvustavad reisijuhid annavad teada, et koobastes olevat muistendite järgi asunud Vanapagana sepikoda (vt <https://www.puhkaeestis.ee/et/kallaste-pank-1> – 24.11.2022). Kallaste piirkonna kohapärimusest sellist muistendimotiivi paraku ei leia.

Maimu koobas ehk Mäkiste (Mägiste)²⁸ põrguhaud asub praeguses Viljandi maakonnas Mulgi vallas Allaste külas Mäkiste talu maadel. Koobas ja selle seinte paljandid on võetud ürglooduse objektidena looduskaitse alla.²⁹ Esimesed kirjalikud teated Mäkiste põrguhaua kohta pärinevad 19. sajandi lõpust, kui Jakob Hurda (1839–1907) eestvõttel käis Eestis hoogne rahvaluule kogumine. Loodusteadlased uurisid koobast põhjalikumalt pärast Teist maailmasõda, 1950. aastate lõpus. Esimestena kirjeldasid koobast Elga Mark-Kurik (1928–2016) ja Anne-Liis Kleesment 1958. aastal (https://infoleht.keskkonnainfo.ee/default.aspx?comp=objresult=yrg&obj_id=947396438). Muistendipärimuses on Karksi kant tervikuna ning Maimu koobas sealhulgas olnud üks vanapaganate armastatud elupaiku, nagu ka sealsed teised ümberkaudsed põrgud.

Põrgupärimusega seotud rahvajutumotiivid kajastuvad ka August Kitzbergi suuresti rahvapärimusel ning rahvusromantilisel ajalookäsitlusel põhinevas jutustuses “Maimu”, mis oli teadupoolest kirjaniku esimene trükkis ilmunud teos. Kitzberg tundis suurt huvi kohaliku pärimuse vastu ning ka tema lähisugulased olid üpris usinad rahvaluule kirjanikud. Nii on tema venna Jaani poeg Ernst Kitzberg (1865–1942) saatnud Matthias Johann Eisenile kohalikku vanapagana-pärimust (vt EE: Kitzberg, Jaan).

Vanapagana-juttude Karksi-kandi motiivid on oma raamatus “Muinasaja teadus eestlaste maalt” kokku võtnud muinasteadlane Jaan Jung:

Selle oru kaldad on kaunis kõrged, aga pealt tasased põllumaad. Nende kallaste sees on ka suured koopad olnud, millede sees vanapaganad ööldakse olla elanud. Üks niisugune koobas on oru kalda sees lõuna pool

lossi ja kirikut, ja teine 5 versta lossist põhja pool. Polli Mäkkiste talu piiri sees. Nende kumbagite sees olla vanapaganad elanud. Kui nende naised leiba olevat teinud, siis olla need leiva labidat ikka üksteisele kätte visanud, sest et neil kahe perekonna peale üks leiva labidas olla olnud. (Jung 1898: 26)

Jungi üleskirjutustele osutab ka meie koobaste uurija Ülo Heinsalu, tõdedes, et ilmselt on sealkandis põrgukoopaid või põrguauke olnud kunagi mõnevõrra rohkem, kui meie maastik ja mälu tänaseks mäletab:

“Halliste jõe oru kaldal kahe penikoorma maa pääl, s.o. Karksist kuni Vana-Karisteni on neli põrguauku mäge. Esimene on teiselpool Karksi vana lossi ja kirikut, teine Polli mõisa all Mäkiste talu kohal, kolmas Abja mõisa ligidal kõrtsi taga ja neljas Vana-Kariste koduorus. Nende mägede sees olevat ennemuiste vanapaganad elanud. Kui nende naised leiba olevat teinud, siis olevat Abja põrguhaua vanamoor leivalabida üle jõe Kariste koodiorgu, sealse vanapagana moori kätte visanud ja see säält jälle tagasi, kui teisel tarvis; samamoodi olevat ka Karksi ja Mäkiste vanapagana moorid üksteisele leivalabidat visanud, kui leivategu käsil, sest kahe pere peale olnud üks labidas. Nimetatud koobastest on nüüd alles vaid Mäkiste põrguhaud.” Sokaoru koobast Jaan Jung ei nimeta. Arvatavasti ei olnud seda enam eluajal. (Heinsalu 1987: 95)

Foto 5. Maimu koobas Polli Mäkkiste talu maa peal. Karksi “põrgutare”. ERMi fotokogu 362-96-1.

August Kitzbergi (1855–1927) draama “Kauka jumal”, mis esietendus 1912. aastal Vanemuise teatris ja ilmus raamatuna 1915. aastal, on ajatu. Kitzbergil seisis Mogri Märdi tegelaskuju luues silme ees Pöögle Lopa³⁰ talu peremees Lopa Märt Erg (1853–1936), kelle maadel toimuvad nii näidendi sündmused kui asub ka Lopa põrgu.³¹ Lopa naabertalu on aga Everti, kus elas Kitzbergi vennatütar, ning just Everti talus kirjutas Kitzberg ka näidendi esimese variandi. Esimene teadaolev kirjeldus Lopa paljandist ja koopast on suhteliselt hiline – see pärineb aastast 1984 ning selle tegi Ülo Heinsalu (1987). Koobas on kantud Eesti ürglooduse andmebaasi ning on looduskaitse all. Geoloogiahuvilised võivad kohapeal imetleda Aruküla lademe Tarvastu kihtide punakaspruuni liivakivi. Paljand on umbes 5 meetrit kõrge ning koopa käigud suhteliselt pikad.

Kord juhtunud Vanapagan Ahja jõe äärde. Ilusad kõrged kaldad meeldinud talle väga ja ta otsustanud sinna elama jääda. Kuid peavari puudus. Jõe ääres metsa kasvamas küll, aga Vanapagan ei tahtnud maa peale ehitada – inimesed näeksid ta maja, tuleksid tülitama. Siis hakanud ta kaldast väikest urgast kaevama ja järjest sügavamale jõudes teinud ta endale maa alla hulga tube, ühe kaunima kui teise. Uus kodu meeldinud Vanapaganale nii, et ta selle Taevaskojaks nimetanud. Ilusates tubades võis rahulikult elada, siia ei tulnud tülitama ei pajuvasikas ega Kaval-Ants. Leivasaamisega olnud Vanapagan Taevaskojas natuke kimbub. Jõe kaldale rajatud põld andis küll vilja, aga jahvatada polnud kusagil. Siis otsustanud Vanapagan veski ehitada – ja kohe ka parajat paika otsima. Kõige paremini meeldinud veskikohaks Lääniste, kuhu ta kandud kokku hulga materjali, toonud lodjaga kive ning hakanud ehitama. Tuulispask, nähes Vanapagana toimetusi, otsustanud talle vingerpussi mängida. Tuulispask võtnud jõu kokku, tormanud poolelioleva veski kallale, raputanud kõigest jõust. Palgid lennanud kus seda ja teist. Keset jõge jäänud veskist järgi vaid suur nurgakivi. Rahvas nimetab kivi Tondi- ehk Juudakiviks. Vanapagan aga jätnud veski ehitamise pooleli ja lahkunud Taevaskoja koobastest. (Raieste 1981: 37–39)

Liivakivipaljandid ja nende sees asuvad koopad on inspireerinud mitmeid inimesi looma rahvapärimusele toetuvaid kirjanduslikke lühilugusid vanapaganate elust nii nagu seda on teinud Kagu-Eestist pärit kodu-uuri ja ajakirjanik Heino Raieste (kuni aastani 1936 Tsakko/Tsäkko; 1928–2018) siintsiteeritud tekstis. Nõukogude ajal oli selline viis rahvapärimust populariseerida üsnagi levinud. Rahvapärimusele tuginevaid kirjanduslikke lühipalasisid või rahvasuust kogutud tekste avaldati kohalikes ajalehtedes ning üht või teist paika tuvustavates raamatukestes.

Kokkuvõtteks

Mäkiste mäe sees on üks koht, üks koobas, üteldi, et Vanakuradi koobas. Seal on ta kivisid kandnud ja teed teinud ja. Aga ma ei ole selle sisse enam uskunud pärast seda Maimu-raamatu lugemist. (RKM II, 169/70 (2) < Karkski khk (1961))

Maastik on alati olnud dünaamiline, muutlik ja kaduv ning ta jääb selliseks nii kujutlustes kui ka materiaalse keskkonna poolest. Muutumise üle elanud tunnismärgid ja nende mõistmine on mineviku- või maastiku-uurimise sügavaim huvi ja eesmärk (Clark & Darlington *et al.* 2003). Looduslike tingimuste ja ümbruse muutumine võib kaasa tuua (ja sageli toobki) uute pärimuspaikade tekke ja vanade unustamise. See kehtib täiel määral ka põrgupärimusega seotud koobaste kohta.

Eesti, iseäranis Lõuna-Eesti maastikku ilmestavad nii mõnedki kaunid ja vaatamisväärsed paigad, kus paljandub liiva- või paekivi ning mille nimes leidub sõna “põrgu”. Nende kohta on rahvasuust üles kirjutatud toredaid teke- ja seletusmuistendeid ning kohalugusid. Paraku on aeg ja emake Loodus muutnud üksjagu paljude põrgu-nimeliste kohtade väljanägemist. Nii mõnedki liivakividesse uuristunud või inimeste uuristatud põrgukoopad on aja jooksul sisse langenud ning nende omaaegsest toredusest, mis on virgutanud ammustel aegadel elanud inimeste vaimu, saab aimu vanu fotosid vaadates – muidugi juhul, kui neid leidub – või rahvapärimusel põhinevaid tekste lugedes.

Rahvapärimest põrgukoobaste ja -haudade kohta on kirja pandud suhteliselt ebaühtlaselt. Palju teemakohaseid muistendeid pärineb suuresti võrdlemisi hilisest ajast – 1950. aastate lõpust, 1960. aastate algusest, kui folklorist Ellen Liiv ja tema kolleegid valmistasid ette Vanapagana-muistendite köidet ning kogusid selle tarvis ka Vanapaganaga seotud rahvapärimest (Laugaste & Liiv 1970).

Loodusteaduslikus võtmes on Eesti koobastest kirjutanud põhjaliku ülevaate geoloog ja looduskaitaja Ülo Heinsalu (1928–1994). 1987. aastal ilmunud raamat “Eesti NSV koopad” sisaldab andmeid aastatest 1961–1984, mil autor uuris ja mõõdistas devoni ajastu liivakivikoopaid. 2015. aastal ilmus kirjastuse Varrak sarjas “Roheline Eesti” Andres Tõnissoni ja Ain Vellaku koostatud “Eesti koopad”, mis on huviväärne lugemisvara kõikidele koopahuvilistele.

Mida lähemale meie ajale, seda enam põimuvad kohapärimuses kirjalik ja suuline. Kirjalikeks allikateks võivad olla nii ilukirjanduslikud kui (populaar) teaduslikud trükised. Kirjalik mälu säilitab ja toetab, kuid samal ajal ka korigeerib suulist mälu. Olgu selle ilmekaks näiteks folklorist Ellen Liivi (1930–2010) üleskirjutused välitöödelt, kui ta kogus muistendid Vanapaganast:³²

[Küsisin Mäkiste põrguhauda. Juhatab. Küsin, mis sellest räägitakse.]

Üteldakse, et see on Maimu koobas.

[Küsin, miks nimeks põrguhaud?]

Vanarahvas rääkis, kas tõsi on, ei tea:

Kaks Kuradit olid elanud, üks seal, teine siin Karksi põrguhauas ja olid üksteist levapätsidega pildund.

[13-aastane poeg vahele:] *Leivalabidaga ikka. Ma lehest lugessin.* (RKM II 104, 212/3 (1) < Abja rajoon (1961))

Liivakivipaljandid ja nende sees asuvad koopad inspireerinud looma rahvapärimusele toetuvaid kirjanduslikke lühilugusid vanapaganate elust. Rahvapärimusele tuginevaid kirjanduslikke lühipalasisid või rahvasuust kogutud tekste on avaldatud ka kohalikes ajalehtedes ning üht või teist paika tuvustavates raamatukestes. See viimane oli tunnuslik nõukogude lähiminevikule, kuid ka 19. ja 20 sajandi vahetusel ja hiljemgi oli rahvapärimuse publitseerimine ajalehtedes üsna tavaline.

Teisalt pakub suuline pärimus ja/või suuline ajalugu meile jätkuvat mõtteainet inimeste maailmamõistmise, loovuse ja ajaloolise tõe skaalal. Veel 1960. aastatel rääkisid vanemad inimesed sageli, et põrguhaudades ehk liivakoobastes on sõdade ajal sinna pakku läinud inimesi surnuks gaasitatud.

Räägitakse mingisugustest sõdatest, mis olevat olnud sääl kandis, sest sääl olevat ka tarvitusel olnud mingisugused gaasid. Kes elanud koobastes, neist jäänud kõik järele, aga kes hakanud koobastes vanduma ehk kaklema, see saadetud kohe koobast välja.

Koopad on algus otstest kaunis mahud, otsa kõrgus 1–1,5 m ja laius umbes kuni 1 m. Mõne koopa auk on veel praegugi ilusti säilinud, auk on ka mõne otsa päält kividega välja ehitatud ja on ka ennemini olnud ukсед ees.

Koopad on arvata pärit rauaaajalt. Koopas on olnud ka erilisi allikaid, mis on praegu ummistunud ja ei anna vett, allikad olid olnud ka veel ilusasti välja ehitatud kaevu sarnaseks, neljast puust kõrvuti asetatud, et vett ei jookses maha siis oli ka selle jaoks väike punn peale asetatud. Et vett oleks tarvituse korral kätte saada, siis võeti punn pealt ja vett tuli niipalju kui sooviti, praegu ei ole koopast leida enam rahva jutu järele kirjeldatud kaevukesti leida, kui siiski on ka koopas rahva jutu järgi võimalik leida saale, mis on laiemad kui koopa m[uu] osa. Praegu elavad koopas nahkhiired.

Märkus: koobad on pärit juba vanemalt ajalt, neid on tarvitatud ka veel raua-ajal kus on ehitatud avaus kividega ja pandud rauast hinged külgi ja uks ette. (ERA II 242, 615 (1) < Helme khk (1939))

Nüüdisaegses globaliseerivas maailmas muutub üha tähtsamaks maastike mitmekesisuse säilitamine, kohavaimu ja -tähenduste otsimine ning kohaliku ja omapärase rõhutamine, mis on otseselt või kaudselt seotud tänapäevase kohaturunduse ja turismiga ning rahvusliku identiteedi (re)konstrueerimisega. Maastikul asuvate pärimismälestiste ja mälupaikade kaudu peegelduvad otseselt või kaudselt ka inimese ja looduse suhted ning väärtushinnangud (Rønnow 2011). Nii on ka maastiku ja pärimuse suhete uurimine on 21. sajandil Eestis üks trenditeemasid, selle uurimise ja kirjeldamisega tegelevad erinevad huvigrupid, väärtustades ja publitseerides suulise ajaloo, kohapärimuse kogumise, kohapärimust kajastavaid tekste, kodanikuühenduste, omausu (taas) elustamise jpt. tegurite kaudu.

Põrgukoopad kui pärimismälestised pole maastikupärimuse-diskursuses 21. sajandi Eestis nii-öelda eeslaval, vaid selle on hõivanud looduslikud püha-paigad. Kuigi ka põrgukoopad on topograafiliselt liminaalsed või anomaalsed paigad, ei kuulu nad pärimuspõhiselt “püha” mõistealasse. Seega võib väita, et paikade religioosne, sümboolne ja sotsiaalne tähtsus ja tähendus maastikul avaneb maastiku kui idee diskursuse kaudu, mille kohaselt maastikul leiduvate paikade või objektide iseloomustamine ja väärtustamine on esmajoones tõlgendamise ning ettekujutus(t)e küsimus.

Tänuõnad

Artikkel on valminud Eesti Teadusagentuuri grandid PRG398 raames.

Lühendid

EELIS – Eesti looduse infosüsteem. Keskkonnaministeerium (<https://infoleht.keskkonnainfo.ee/>)

Rahvaluulekogud Eesti Rahvaluule Arhiivis

E – Matthias Johann Eiseni käsikirjad

ERA – Eesti Rahvaluule Arhiivi käsikirjad

H – Jakob Hurda käsikirjad

RKM – Riikliku Kirjandusmuuseumi aegsed käsikirjad

KKI – Keele ja Kirjanduse Instituudi käsikirjad

Kommentaariid

¹ Termin “ökoloogia” (s.o teadus, mis uurib suhteid ja protsesse ökosüsteemides) võttis 1866. aastal kasutusele Ernst Haeckel. Maastiku-uuringutega tegeleb

maastikuökoloogia. Alates 1960.–1970. aastatest sai ökoloogia maailmavaateliseks aluseks nn rohelisele ideoloogiale, ning sõna “ökoloogiline” omandas lisatähenduse “keskkonnasõbralik, säästlik ja teiste liikidega arvestav”.

- ² Vt Härma alumine müür: https://infoleht.keskkonnainfo.ee/default.aspx?state=7;-228847599;eng;eelisand;;&comp=objresult=yrg&obj_id=270180927 (22.11.2022).
- ³ Vt Kongsi pae Ahja jõel: https://infoleht.keskkonnainfo.ee/default.aspx?state=4;68547593;est;eelisand;;&comp=objresult=yrg&obj_id=316010125 (22.11.2022).
- ⁴ Algselt loodusliku tekkega, allikate uuristatud, hiljem juba inimeste laiendatud ja korrastatud suur koobas võeti kasutusele Vana-Kariste möisa õllelaona. Koobast olla aidanud suuremaks kaevata ka suveks mandrile tööle tulnud saarlased. Rahvasuu teab rääkida, et kõnealust koobast on varasematel aegadel, enne kui sellest sai orienteeruvalt 19. sajandi lõpul möisa õllekelder, kasutatud paopaigana (vt Heinsalu 1987; Kõivupuu 2021).
- ⁵ Vt ka EELIS: https://infoleht.keskkonnainfo.ee/default.aspx?comp=objresult=yrg&obj_id=-1650824993 (23.11.2022).
- ⁶ Vt näiteks Tšehhis asuv Houska loss; Masaya vulkaan Nicaraguas; Soome Põrgujärve ja Koli rahvuspark. Viimases asub kaljulõhe nimega Kuradikirik.
- ⁷ Kullamaa käsikiri (ka Kullamaa katekismus) on teadaolevalt vanim suhteliselt pikemat eestikeelset teksti (ligi 150 sõna) sisaldav allikas, mille 1923. aastal avastas taani päritolu Eesti-Saksa ajaloolane Paul Johansen.
- ⁸ Wanratti ja Koelli katekismus on 1535. aastal Wittenbergis välja antud eesti- ja alam-saksakeelne luterlik katekismus, kõige vanem osaliselt säilinud trükis, mis sisaldab eestikeelset teksti.
- ⁹ Eesti fraseologismide elektrooniline alussõnastik (EFS): <http://www.folklore.ee/justkui/sonastik/index.php?f=2&f1=7&f2=1&m=11607&id=11607> (22.11.2022).
- ¹⁰ <http://www.folklore.ee/pubte/muina/antoloogia/79.html> (22.11.2022).
- ¹¹ 2022. aastal arvati kaitsealuste objektide hulgast välja Viljandimaal asuv Koodiorg, mis võeti kaitse alla 1960. aastal, sest nüüdseks on see maastikuliselt väärtuselt tagasihoidlik, näha pole paljandeid ja koopaid, mida võiks huväärsete külastusobjektidena määratleda.
- ¹² EELIS: Nähri paljand, uurded ja koobas: https://infoleht.keskkonnainfo.ee/default.aspx?comp=objresult=yrg&obj_id=-333016065 (23.11.2022).
- ¹³ Vt Kohapärimuse andmebaas Koobas: <http://galerii.kirmus.ee/koobas/index.php?module=300&op=2&id=33069&jrk=1490> (23.11.2022)
- ¹⁴ Vt EELIS: https://infoleht.keskkonnainfo.ee/default.aspx?comp=objresult=yrg&obj_id=1116646999 (23.11.2022).
- ¹⁵ Vt EELIS: https://infoleht.keskkonnainfo.ee/default.aspx?state=4;68547596;est;eelisand;;&comp=objresult=ala&obj_id=3501; https://infoleht.keskkonnainfo.ee/default.aspx?comp=objresult=yrg&obj_id=1116646999 (mõlemad 23.11.2022).
- ¹⁶ Vt lähemalt: <https://eestigeoloog.ee/kategooriad/loodusgeoloogia/tori-porgu-maakera-keskpunkt> (23.11.2022).
- ¹⁷ Vt lähemalt: https://infoleht.keskkonnainfo.ee/default.aspx?state=4;68547596;est;eelisand;;&comp=objresult=ala&obj_id=1209; <https://reisijuht.delfi.ee/artikkel/82924043/eesti-100-aaret-kus-elab-vanapagan> (mõlemad vaadatud 23.11.2022).
- ¹⁸ Vt ka: https://books.google.ee/books?id=Z6dKAAAACAAJ&printsec=frontcover&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=true; <https://books.google.ee/books?i>

d=TKpKAAAaAAJ&printsec=frontcover&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=true (23.11.2022).

- ¹⁹ Pokardi mõis asub Helme lähedal. Praegune mõisa peahoone ehitati 1870. aastal. Traa-
gilise saatusega kindralmajor Aleksander Jaaksonile (1892–1942) kuulunud hoone
leidis Nõukogude ajal kasutust lastekodu ja kunagise Helme sanatoorse internaatkooli
abihoonena. Praegu eravalduses.
- ²⁰ Kuradi- või Juuda-Maiekene on olnud Lõuna-Eesti Hargla ja Rõuge kihelkonna rahva-
pärimuses üsna populaarne muistenditegelane, kellest kohalikud vanemad inimesed
oskasid lugusid rääkida veel 1990. aastatelgi. Loo “õpetuslik iva” on lihtne ja selge:
kui sa vahetpidamata vannud, et kurat sind võtku, siis lõpuks kurat tuleb ja võtabki
su endaga kaasa. Ema või kasuema oli niimoodi Maie-nimelisele tüdrukule korduvalt
südametäiega öelnud ja lõpuks kurat võtnudki tüdruku, kes talle oli lubatud, endaga
ühes ning vedanud teda kättpidi igale poole kaasa. Ajapikku veninud tüdruku kura-
ehk vasaku käe keskmised sõrmed oluliselt pikemaks ning selle järgi tuntakse ka
tänapäeval ära inimesed, kes kuradiga kuidagipidi ühenduses on olnud.
- ²¹ Marju Kõivupuu. “Öölikool” Paganamaa paganatest: [https://vikerraadio.err.
ee/967550/oolikool-marju-koivupuu-paganlusest](https://vikerraadio.err.ee/967550/oolikool-marju-koivupuu-paganlusest) (24.11.2022).
- ²² Vt lähemalt: [https://infoleht.keskkonnainfo.ee/default.aspx?state=5;-754447606;est;
eelisand;;&comp=objresult=yrg&obj_id=-1659223147](https://infoleht.keskkonnainfo.ee/default.aspx?state=5;-754447606;est;eelisand;;&comp=objresult=yrg&obj_id=-1659223147) (24.11.2022).
- ²³ Loe lähemalt: <http://krabikyla.planet.ee/ueritused/paganamaa-paeevad> (24.11.2022).
- ²⁴ Vt ka: <https://lib.werroo.ee/julius-ungru> (24.11.2022). Julius Ungru sulest on ilmunud
autobiograafiliste sugemetega raamatud “Minu lapsepõlve Paganamaa” (1987) ja
“Paganamaa mehe mälestusi” (1996).
- ²⁵ Loe lähemalt: <http://www.eki.ee/dict/knr/index.cgi?Q=Krabi> (24.11.2022).
- ²⁶ Villem Grünthal-Ridala, eesti luuletaja, keele ja rahvaluule uurija. Suri Helsingis ja
on maetud Hietaniemi kalmistule.
- ²⁷ Kulbas (käändub: kulpa-kulbast) – kaldaõõnsus, õonestatud kaldaalune.
- ²⁸ Mägiste või Mäkiste? Maimu koopaga seonduvalt on kasutuses mõlemad kirjutusviisid.
Lõunaeeestlane hääldab sõna “mägiste” tõepoolest veidi kangemalt, rõhutatult. Kuid
kohanimeuurijate seisukoht on, et Mäkiste ei tule sõnast “mägi”, vaid kohanime
Mäkiste aluseks on olnud muistne isikunimi Meka, Mecke või Meko (vt [http://www.
eki.ee/dict/knr/index.cgi?Q=m%C3%A4kiste&F=M&C06=et](http://www.eki.ee/dict/knr/index.cgi?Q=m%C3%A4kiste&F=M&C06=et) – 24.11.2022).
- ²⁹ Vt lähemalt EELIS: [https://infoleht.keskkonnainfo.ee/default.aspx?comp=objresult=yrg&obj_
id=947396438](https://infoleht.keskkonnainfo.ee/default.aspx?comp=objresult=yrg&obj_id=947396438) (24.11.2022).
- ³⁰ Vanemas kirjaviisis ka Loppa.
- ³¹ Vt ka Mulgi Kultuuri Instituudi koduleht: [https://www.mulgimaa.ee/mulgi-keel-ja-
meel/ajalugu/](https://www.mulgimaa.ee/mulgi-keel-ja-meel/ajalugu/) (24.11.2022).
- ³² Vt ka: <http://www.folklore.ee/rl/folkte/myte/pagan/Tekstid/Kodu/leivalab.htm> (24.11.2022).

Kirjandus

Akimova, Ilona (toim) 2015. *Valgamaa keskkonnaaabits*. Valga: Valgamaa Omavalitsuste Liit
([https://keskkonnaharidus.ee/sites/default/files/uploads/2015/10/Valgamaa_Keskkonnaaabits.
pdf](https://keskkonnaharidus.ee/sites/default/files/uploads/2015/10/Valgamaa_Keskkonnaaabits.pdf) – 23.11.2022).

- Anttonen, Veiko 1992. "Püha" mõiste rahvausundi uurimises. – *Akadeemia* 12, lk 2524–2535.
- Clark, Jo & Darlington, John & Fairclough, Graham (toim) 2003. *Kultuurirajad Euroopa maastikul: kultuurirajad Euroopa muinasmaastikel 2000–2003*. [Toim. Helle Solnask, Ants Kraut.] [Saksamaa]: PCL.
- Cosgrove, Denis 2003. Landscape: Ecology and Semiosis. – Hannes Palang & Fry, Gary (toim). *Landscape Interfaces: Cultural Heritage in Changing Landscapes*. Dordrecht: Kluwer Academic Publishers, lk 15–20 (DOI:10.1007/978-94-017-0189-1_2).
- Denks, Vello 1978. *Paganamaa*. Tallinn: Eesti Raamat.
- EE: Kitzberg, Jaan = Kitzberg, Jaan (õpetaja). – *Eesti Entsüklopeedia* ([http://etbl.teatriliit.ee/artikkel/kitzberg_jaan_\(%C3%B5petaja\)1](http://etbl.teatriliit.ee/artikkel/kitzberg_jaan_(%C3%B5petaja)1) – 24.11.2022).
- Einer, Väino & Heinsalu, Ülo 1978. Põrgu-Nähri koopad. – *Eesti Loodus* XXI, 8, lk 490–491 (<https://www.digar.ee/viewer/et/nlib-digar:340724/298087/page/12> – 23.11.2022).
- EG = Loodusmälestised. Koopad. Nähri Põrgu – *eestigiid.ee* (<http://www.eestigiid.ee/?SCat=42&CatID=0&ItemID=1321> – 23.11.2022).
- EKNR 2016 = Kallasmaa, Marja & Saar, Evar & Päll, Peeter & Joalaid, Marje & Kiristaja, Arvis & Ernits, Enn & Faster, Mariko & Puss, Fred & Laansalu, Tiina & Paales, Liina (koost) 2016. *Eesti kohanimeraamat*. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus (<http://www.eki.ee/dict/knr/> – 22.11.2022).
- ETY 2012 = Metsmägi, Iris & Sedrik, Meeli & Soosaar, Sven-Erik (koost ja toim) 2012. *Eesti etümoloogiasõnaraamat*. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus (<https://www.eki.ee/dict/ety/index.cgi?Q=pergel&F=M&C06=et> – 22.11.2022).
- Grünthal-Ridala, Villem 1903. Kurati paja. – *Sinine kari*. Kogu ballaada ja legenda. Tartu: Noor-Eesti, lk 45–46.
- Hein, Ants 2006. Grott ja koobas. – *Eesti Loodus* 9, lk 12–16 (http://eestiloodus.horisont.ee/artikkel1650_1645.html – 22.11.2022).
- Heinsalu, Ülo 1987. *Eesti NSV koopad*. Tallinn: Valgus.
- Hupel, August Wilhelm 1774. *Topographische Nachrichten von Lief- und Ehistland*. Erster Band. Riga: Hartknoch.
- Hupel, August Wilhelm 1789. *Die gegenwärtige Verfassung der Rigischen und der Revalschen Statthalterschaft*. Riga: Hartknoch.
- Jung, Jaan 1898. *Muinasaja teadus eestlaste maalt II. Kohalised muinasaja kirjeldused Liivimaalt, Pernu ja Viljandi maakonnast*. Väljaandja Jaan Jung.
- Kippar, Pille (koost) 1987. *Antsu torupill*. Lugusid rumalast Vanapaganast. Muinaslugusid kogu maailmast. Tallinn: Kunst.
- Kleesment, Anne 2003. Lõhest liivakivis saab koobas. – *Eesti Loodus* 7–8, lk 50–53 (http://vana.loodusajakiri.ee/eesti_loodus/artikkel437_415.html – 22.11.2022).
- Kuperjanov, Andres 2003. *Eesti taevas*. Tartu: Eesti Folkloori Instituut.
- Kõivupuu, Marju 2021. *Eesti põrgute lood. Põrgu pärimuses ja maastikul*. Tallinn: Varrak.
- Laugaste, Eduard & Liiv, Ellen (koost) 1970. *Muistendeid Vanapaganast*. Eesti muistendid. Hiiu- ja vägilasmuistendid III. Monumenta Estoniae Antiquae 2. Tallinn: Eesti Raamat.

- LK 2021 = Liivakivipaljandite kraapimine kahjustab loodust. – *Looduskalender* 21.07. (<https://www.looduskalender.ee/n/node/5846> – 23.11.2022).
- Loim, Tiit 2017. Uus aeg tõi Kalme küla taludele uued nimed. Korterimajad ja aiamaad. Põrgukoopad on peitu vajunud. – *Valgamaalane* 113, 23.09 (<https://dea.digar.ee/cgi-bin/dea?a=d&d=valgamaalane20170923.2.13.1> – 23.11.2022).
- Loorits, Oskar 1957. *Grundzüge des Estnischne Volksglaubens* III. Heft 1. Lund, lk 164.
- MV = Mulgi valla vaatamisväärsused. – *Kodulehekülg Mulgi Vald* (<https://mulgivald.ee/vaatamisvaarsused> – 23.11.2022).
- Palu, Timo 2016. Pagana tore maa. – *Eesti Loodus* 11, lk 52–57 (http://www.eestiloodus.ee/arhiiv/Eesti_Loodus11_2016.pdf – 24.11.2022).
- PM 1930 = Ringi ümber kodumaa. Õisu park tervishoiu kaitse alla. – *Postimees*, 26.11., lk 3 (<https://dea.digar.ee/?a=d&d=postimeesew19301126.2.54&e=-----et-25--1--txt-txIN%7ctxTI%7ctxAU%7ctxTA-----> – 23.11.2022).
- PM 1936 = Valvaja Tori põrgu ette – *Postimees* 199, 27.07., lk 3.
- Pöldvere, Ain 2003. Kagu-Eesti rikas põu. – *Eesti Loodus* 7–8 (<http://www.eestiloodus.ee/index.php?artikkel=417> – 27. 11. 2022).
- Raieste, Heino 1981. *Taevaskoja*. Tallinn: Eesti Raamat.
- Rennenkampff, Karl Jakob Alexander von 1805. *Fragmente aus den Briefen eines Reisenden aus Liefland*. [Göttingen?]
- Rennenkampff, Karl Jakob Alexander von 1827. *Umriss aus meinem Skizzenbuche. Erster Theil*. Hannover: Hahn'sche Hofbuchhandlung.
- Rønnow, Tarjei 2011. *Saving Nature. Religion as Environmentalism, Environmentalism as Religion*. Studies in Religion and the Environment 4. Berlin: LIT Verlag.
- RT I 2006, 26, 195 = Õisu maastikukaitseala kaitse-eeskiri. – *Riigi Teataja* I, 26.195 (<https://www.riigiteataja.ee/akt/1035272> – 23.11.2022).
- Sander, Heldur & Helimets, Tiiu 2008. Õisu mõis ja park. – *Eesti Loodus* 4 (http://vana.loodusajakiri.ee/eesti_loodus/artikkel2336_2312.html – 23.11.2022).
- Talvik, Joonas 2020. Tee põrgu. – *Hiite Maja Sihtasutus* (<https://www.hiis.ee/kuva/2020-lisa/2020-lisa/tee-p-rgu-6258> – 22.11.2022).
- Tammekann, August & Luha, Artur & Kant, Edgar (toim) 1932. *Valgamaa*. Maadeteaduslik, tulunduslik ja ajalooline kirjeldus 5. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts.
- Tõnisson, Andres & Vellak, Ain 2015. *Eesti koopad*. Tallinn: Varrak.
- UL 1938 = Kassisaba. Millest tuleb selle Tallinna aguli kummaline nimi? Kassisaba ja Poriküla poiste omavahelised löömingud. Soomusrongide sangarite sünniaugul. – *Uudisleht* 62, 24.04. (<https://dea.digar.ee/cgi-bin/dea?a=d&d=uudisleht19380424.1> – 22.11.2022).
- Viires, Ants 1989. Kui vana on vanapagan. – *Keel ja Kirjandus* 9, lk 542–551.
- Viitso, Tiit-Rein 2006. Pagan, põrgu ja papp: kolm kristlikku terminit. – *Keel ja kirjandus* 11, lk 894–902 (vt ka: <http://www.eki.ee/dict/sys/index.cgi?Q=manga> – 28.11.2022).
- Vilberg, Gustav 1921. Salajõed ja maa-alused koopad Eestis. – *Sirvilaudade XXV-da juubeli-aasta lisa*. Tartu: Noor-Eesti Kirjastus.
- Wright, John K. 1947. *Terrae Incognitae: The Place of Imagination*. – *Geography Annals of the Association of American Geographers* 37, lk 1–15.

Summary

Text stuck to landscape: Hell lore

Marju Kõivupuu

Senior Research Fellow / Associate Professor
Centre for Landscape and Culture
School of Humanities, Tallinn University
kpuu@tlu.ee

Keywords: grottos, hell(s), *hiis* legends, landscape lore, Old Nick, outcrops, place lore, sandstone

On the landscape, there are natural caves known as hells or hell graves, formed, for example, as a result of the outflow of spring water and in some cases expanded and deepened by human hands over time, as well as sandstone outcrops, feather holes or *sõlls* or valleys, where, according to folk tales, mythological creatures-giants have lived or live: old pagans or devils.

In this article, the focus is on “hell” as a traditional landscape element and places named “hell” in place lore and place creation, in original fiction based on folk tales, in tourism economy, etc.

I claim that hell-themed place stories written down by folk over the ages stick to the landscape in different ways, whether it is the reuse of stories based on standard motifs in place creation, the consolidation of the landscape image embedded in traditional texts in tourism, even when the landscape itself has long since changed, etc.

Scenically interesting places need attractive stories; this is one of the key themes of placemaking.

As a concept, I use local place lore as an umbrella term for oral tradition in the field that can be linked to certain places in the landscape. Local place lore includes both international motifs and local legends, which in some cases have also been told as true stories.

Local lore, as a type of lore that shows the connection between a person and a place, has been valued mainly because of the aspect that creates and supports local identity. However, the landscape surrounding the community is not a static but a dynamic space, in which new meanings that reflect the life of the community arise or are created, and these are also reflected in the lore related to the landscape.

Marju Kõivupuu (PhD) on Tallinna Ülikooli Humanitaarteaduste instituudi maastiku ja kultuuri keskuse vanemteadur/kaasprofessor, kes tegeleb inimese ja looduse suhtete, kultuuripärandi, surmakultuuri ning rahvamedistiini uurimisega.

Marju Kõivupuu (PhD) is Senior Research Fellow and Associate Professor at the Centre for Landscape and Culture, School of Humanities, Tallinn University. Her fields of research interests cover relationships between human and nature, cultural heritage, death culture, and folk medicine.

Maastik kui mänguväljak

Hannes Palang

Tallinna Ülikooli humanitaarteaduste instituudi
maastiku ja kultuuri keskuse juhataja, inimgeograafia professor
palang@tlu.ee

Teesid: Linnastumine ja ligipääsetavuse muutused on paljude arvates need kaks asjaolu, mis muudavad oluliselt meie suhet maastikusse ja meie käitumist/tegutsemist seal. Senine traditsiooniline maaharimine on asendunud mitmesuguste rekreatsiooniliste tegevustega – töö tegemise asemel matkatakse, käiakse kalal, tegeldakse kettagolfi, geopeituse, kõiksugu spordialadega jms. Kuidas see kõik maastikku muudab?

Esiteks, kohad, kuhu varem ligipääs puudus, pakuvad meile nüüd hariduslikku, teaduslikku ja isegi rekreatsioonilist väärtust/teenust. Teiseks, kõikvõimalikud rekreatsioonilised aktiviteedid kutsuvad esile teistsugust taristut. Artiklis vaatame täpsemalt geopeituse mõju maastikule kolmest aspektist: geopeitus kui looduse hüvede kasutamine; geopeitus ja selle keskkonnamõju, geopeitus kui kohaloom. Järeldan, et maastik tõepoolest toimib mänguväljakuna ja laseb endale peale kirjutada erinevaid tähenduskihte, mida mõistavad ainult asjassepühendatud. Kümnekonna aasta tagune lootus, et geopeituse ja teiste mängude abil saab aimu maastikueelistustest ja -väärtustest, ilmselt ei täitu, sest mängijatele on oluline eelkõige mäng ise; samas, mängijatekogukondade eelistustest saab aimu küll. Samuti on mängude abil võimalik jutustada lugusid ja mäle(s)tada kohti.

Märksõnad: geopeitus, keskkonnamõju, kohaloom, loodushüvede kasutamine

Septembris 2021 avaldas ERR uudisteportaal loo sellest, et orienteerujad-tervisesportlased ei mahu enam metsa ära (Rudi 2021). Orienteerujad tahaksid kasutada neile sobivaimat maastikku – mis on reljeefirohke ja teedevaene – aga see asub valdavalt kaitsealadel, kuhu keskkonnaamet ei tahaks tallajaid lubada, on lühidalt probleemi olemus. Maastikukasutus on muutunud ja see esitab terve hulga uusi nõudmisi.

Paul Claval (2005) märkas, et üks linnastumise ja tehnoloogiarevolutsiooniga kaasaskäinud olulisi muutusi oli maastiku muutumine mänguväljakuks. Varem tehti seal tööd; maaharimine oli talumehe jaoks õndsust tagav tegevus. Linnastumine muutis seda arusaama. Tööd tegid masinad, maale hakkas kolima linnast igasugu uut rahvast. Maatöö oli nende jaoks raske, füüsiline ja must; nad hindasid hoopis rohkem väikest rahvastikutihedust ja ruumi; “ehe” loodus ja uued kogukonnad on nende eelistustes sekundaarsed. Aga ruumi on vaja eelkõige rekreatsiooniks: matkamiseks, jooksmiseks, parvesõiduks, või siis

hoopis selleks, et mängida golfi või tennist viimse libleni korrastatud väljakul. Maa ja maastik pakuvad selleks parimaid võimalusi.

Mis selleni viinud on? Marc Antrop (2005) toob maastikum muutuste põhjuseks neli asjaolu: linnastumise, globaliseerumise, ligipääsetavuse ja looduslikud kataastroofid. Neist viimase jätame praegu arutelust kõrvale. Linnastumine ei väljendu sugugi üksnes linnalise maastikumustri levikus – valglinnastumises jms – vaid eelkõige linnalise elustiili ja väärtushinnangute levikus. Palju jõudeaega, suurenenud vajadused rekreatsiooni järgi, samas võõrandumine loodusest on mõned olulisemad märksõnad. Globaliseerumine tähendab eelkõige ühtlustumist, jällegi nii elustiilide, kultuuri kui ka maastikumustrite mõttes. Kätesaadavus toimib turismimajanduse ja taristu arengu koostöuna. On väljendatud arvamust, et linnalise elustiiliga inimest ei suudeta enam meelitada parklast kaugemale kui sadakond meetrit (NB muuseumid jm turismiobjektid!), samas annavad näiteks laudteed ja ettevalmistatud matkarajad soovijaile ligipääsu rabadesse ja kõrgmägedesse, mida seni loeti tavainimesele (üksikute eranditega loomulikult) kättesaamatuks (vt nt Laviolette 2011; Eiter 2006).

Maastike multifunktsionaalsuse teemal peeti sajandivahetuse paiku hulk konverentse ja anti välja raamatuid (nt Brandt & Vejre 2004; Mander & Antrop 2004 jpt). Multifunktsionaalsetena mõisteti mitmekesise kasutuse ning keeruka struktuuriga maastikke, mis seetõttu kutsuvad konkureerima erinevaid huvirühmi. Multifunktsionaalsus tugines arusaamale, et mida mitmekesisemaid (nii rahalisi kui mitterahalisi) võimalusi maastik pakub, seda suuremad on keskkonna-, sotsiaalsed ja majanduslikud tulud. Hinnati maastike väärtusi ja/või funktsioone. Tänapäevaks on see diskussioon suubunud suuremasse ökosüsteemiteenuste või looduse hüvede hindamisse (vt Kadykalo & López-Rodriguez *et al.* 2019). Poliitilisel tasemel korraldab seda protsessi IPBES,¹ kelle looduse hüvede (*nature's contribution to people ehk NCP*) nomenklatuuris on rekreatsioonile (õigupoolest loodusest saadavale kogemusele) ette nähtud omaette rubriik, NCP 16. Kate Brauman, Lucas Garibaldi koos kaasautoritega (2020) näevad siin kahesugust tendentsi – ühest küljest suureneb nende inimeste hulk, kes on võimelised loodust nautima (nii rahalise kui ajalise ressursi mõttes), samal ajal kaugeneb loodus meist aina enam.

Maastike rekreatsiooniväärtust ongi seni uuritud eelkõige puhkemajanduse, maaturismi, ka matkamise / looduses viibimise mätta otsast. Aga maastikul mängitakse ka teisi mängu – sport (eelviidatud orienteerumine, murdmaasuusatamine, jalgratta- ja mootorisport jpt) ning ka kohapõhised mängud (nagu geopeitus, Pokemon Go, MoBo, Ingress jne). Kas neil võiks ka olla mingi mõju maastikule?

Tegelikult küsis nii juba Ian Bishop (2011) oma artiklis maastiku-planeerimisest. Põhjuseid, miks selliseid mängu kasutada, loetleb Bishop kolm: saada teada inimeste keskkonnaelistusi; uurida inimeste otsusetegemise protsessi ning toetada avalikku multidistsiplinaarset otsusetegemist. Konkreetse näitena mängust, mille abil seda kõike teha saaks, nimetab Bishop geopeitust.

Geopeitus on oma algusest 2000. aasta mais arenenud maailmamänguks, mis toimib pea kõigis riikides. Aastal 2021 logis vähemalt ühe leiu geocaching.com veebilehel 2 031 250 mängijat (Geocaching HQ). Sellest mängust on uurija pilgu läbi kirjutatud omajagu (Neustaedter & Tang *et al.* 2010, 2019; Hawley 2010; Cord & Roeßiger *et al.* 2015, mitmed Pirita Ihamäki artiklid jpt). Eesti keeles on geopeituse kohta seni kirjutatud vähemalt kolm korralikumat uurimistööd. Maire Link (2018) vaatles võimalusi, kuidas kasutada geopeitust turismi arendamiseks Saaremaal. Mare Kalda (2014, 2019) tõestab, et geopeitus on mäng ka Huizinga mõttes ning jälgis, kuidas see mäng loob oma traditsioone ning jäädvustab vaatamisväärsusi. Gerli Einala (2021) uuris mängijate teadlikkust oma mängu mõjust loodusele ja ühiskonnale, aga samuti turismi arendamise võimalusi geopeituse abil.

Kuna mängijate motivatsiooni ja mängu olemust on siinkirjutaja arvates juba niigi piisavalt lahatud, tasuks geopeituse ja maastiku suhet vaadata kolmest aspektist:

- Geopeitus kui looduse hüvede kasutamine
- Geopeitus ja selle keskkonnamõju
- Geopeitus kui kohaloome

Vaatame neid aspekte nüüd natukene lähemalt.

Geopeitus ja looduse hüved

IPBESi definitsioonis (vt Brauman & Garibaldi *et al.* 2020) käsitletakse ühe looduse hüvena (NCP 16) looduse poolt pakutavat võimalust saada kogemusi füüsiliste ja psühholoogiliste tegevuste, lõdvestumise, rekreatsiooni, esteetilise naudingu kaudu. Ja kui me tegeleme nende hüvede kaardistamisega, siis peaks ilmselt olema võimalik ka näiteks planeerimise (maastiku üld- ja detailplaneeringud, maa sihtotstarbe määramine, servituutide seadmine jpm) abil hüvesid ja nende kasutamist suunata. Kas ja kuidas mängudega arvestada?

Ian Bishop (2011) arvas oma varasemas artiklis, et lisaks loodusesse jäetud objektide leidmisele peaks mängus olema võimalus vastata küsimustele või anda (kellele?) tagasisidet maastiku seisundist. Õigupoolest huvitab Bishopit

(2015) rohkem küsimus sellest, mis maastikust edasi saab ja kas mängudest saadavast tagasisidest võiks ka planeerimisele rohkem sisendit tulla.

Tagasisidet geopeitus kindlasti annab, aga see on ühe konkreetse kogukonna väärtushinnang, mitte universaalne. Ja kriteeriumiks saaks siin olla just aarete² asukohad – nende kaudu saaks justkui tagasisidet selle kohta, mida kogukond väärtustab. Näiteid justkui jagub. Anna Cord, Franz Roeßiger jt (2015) järeldasid Leipzigi andmete põhjal, et aarete tihedus on suurim pigem kesklinna lähedal ja et geopeitust võib tõepoolest käsitleda kui ökosüsteemiteenuse kasutamist, kuna rohealadel ja loodusest saadaval emotsioonil on mängus suur roll. Samas autorid möönavad, et kui võrrelda intervjuudest saadud maastikueelistusi aarete tegeliku külastatavusega, on erinevused suured. Kolmandana tuuakse välja, et geopeitusega tegelevad enamasti nooremad ja kõrgemini haritud inimesed, mistõttu järeldused kehtivad ainult sellele ühiskonnagrupile. Portugalis järeldasid Teresa Santos ja Ricardo Mendes koos kaasautoritega (2012), et kuigi peiturid eelistavad oluliste loodus- või kultuuriväärtusega kohti, on enamik aardeid peidetud siiski linnadesse.

Siin tasuks tähele panna tegelikult paari aspekti. Esiteks, milline on aarete peitmise motivatsioon? On see näidata peitja arvates mingis mõttes huviväärset kohta või lihtsalt peita peitmise enda pärast. Kolm näidet viimasel ajal Eestis peidetud aarete kirjeldustest:

EST: 1945 aasta oli keeruline meie rahvale, nii üldises kui ka isiklikus plaanis.

Metsa pagenud eesti meeste pered kannatasid ja vahel ka kannatused katkesid.

Saueaugu talu lähistel varjasid ennast punkris Mart Adamson, Jaan Puiestik, Alfred Tõnisson ja Mihkel Sooveer. Viimane oli selle metsavendade grupi liider. Juba mõnda aega teadis ta, et tema naine semmis NKVD meestega ja vaid teiste metsavendade veenmine päästis naist abikaasa omakohtust.

See maksis aga kätte kuuendal oktoobril samal aastal, kui Mihkli abikaasa juhatas NKVD haarangu punkri juurde. Hukkusid nii truu abikaasa, kui ka Mart Adamson. (<https://coord.info/GC9Y49J>)

Igal teisipäeval kella kümne paiku käib selle pingi juures ka autokauplus (ratastel pood). Selliseid autokaupluseid pole enam palju liikvel kuid kui on kavas sinna minna siis arvestada et hinna on natuke krõbedamad kui tavalistes poodides.

Sellest pingist on mööda sõitnud paljud rallikuulsused, näiteks on seal toimunud Rally Estonia ning seal harjutavad rallisõitjad tihti enne

rallile minekut. Kui on plaanis harjutamist vaatama minna siis kevade poole on pingil harjutamiskava (mitte küll iga aasta).

Lõbusat otsimist 📍 (<https://coord.info/GC9Y34E>)

Geocache on täpsetel kordinaatidel

(english)

geocache is in its exact coordinates

(<https://coord.info/GC9WVJP>)

Kahest esimesest näitest on võtta vähemalt seda, et näidatud koht on kellelegi väärtuslik. Kui Carmen Neustaedter ja Anthony Tang ning nende kaasautorid (2019) uurisid sarnast probleemi eelkõige USAs, oli järelduseks see, et mängijatele on olulisem keskenduda mängu enda sisule ja rääkida lugusid teistele mängijatele ning pöörata vähem tähelepanu mänguväljastele asjaoludele. Planeerimissisendi asemel saab siitkaudu minna hoopis mikrogeograafiasse, uurida ja kirjeldada maastike ja kohtade väärtustamist üksikisiku tasemel, ehk isegi kohaloomet (vt Lorimer 2003; Saar & Palang 2009).

Teiseks, maastik kui ressurss pole lõputu. Peitmisel tuleb arvestada, et suur osa maastikust võib olla kättesaamatu. Põhjuseks võib olla näiteks see, et mõni varasemalt peidetud aare “võtab ruumi ära”³ või hoopis maaomaniku keeld. Eestis oleme harjunud igapäevasega, samas on osa USA rahvusparke keelanud geoaarete paigutamise (v.a ilma karbita aarded) oma territooriumile. Ka Eestis tekib selliseid alasid pigem juurde – karmistuvad looduskaitsetud piirangud, mängu tulevad julgeolekuteemad (mitte peita oluliste taristuobjektide külge, samuti koolide ja lasteaedade lähedale). Ingliskeelsetes sotsiaalmeediagruppides käib pidev arutelu, kuidas saaks leida tühja koha peitmiseks – kuidas teha nii, et kehvast korras aare võimalikult kiiresti arhiveeritaks, ja siis poetada selle asemele imekähku oma tops. Andre Gilburn (2019) võttis suisa modelleerida aarete arvu kasvu ja väidab, et kui praeguseks on kogu maailmas peidus üle kolme miljoni geoaarde,⁴ siis neli miljonit jääb saavutamata. Maastiku külastamine on siin vaid üks põhjus, olulisemaks peab ta aga asjaolu, et peitmise jätkumiseks on tarvis uute mängijate pidevat sissevoolu. (Peitmis)reeglite lõdvendamine ei ole tema arvates lahendus, vaid pigem uute aardetüüpide (vt kommentaar 3) võimaldamine, olemasolevate kvaliteedi parandamine ja asukohtade leidmise hõlbustamine.

Kuskil siin tuleb teemaks geopeituse kui mängu kogukondlikkus, aga sellest hiljem.

Kolmandaks, mingit tagasisidet eelistuste kohta on proovitud saada aarete külastatavusest. Intervjuudes näikse eelistatavat loodus- või kultuuriväärtusi

(nt Santos & Mendes *et al.* 2012; Einala 2021), tegelikkuse määravad ära teised kriteeriumid – kättesaadavus, aarde enda kvaliteet, kas otsija on kohalik, kellel on enamik selle kandi aardeid juba leitud või turist, kel kõik on uus. Eelistusi ja hüvede kasutamist saaks ehk ekstraheerida turistide andmetest (kohalik otsib niikuinii kõike), aga küsimuseks jääb siin motivatsioonitegurite eristamine.

Geopeitus ja selle keskkonnamõju

Looduse hüvede kasutamisega seostub otseselt küsimus mängu(de) keskkonnamõjust ja selle teadvustamisest. Gerli Einala (2021: 50) kirjutab oma uurimistulemuste põhjal, et “88 (59%) vastajat arvasid, et geopeitus ei suurenda nende ökoloogilist jalajälge ja 61 (41%) vastanu sõnul geopeitus suurendab nende ökoloogilist jalajälge. Vastajatel, kellel kulub internetis rohkem aega kui looduses, hindavad oma ökoloogilist jalajälge suuremaks kui need vastajad, kes veedavad rohkem aega looduses.”

Keskkonnamõjud jagunevad laias joones kaheks: konkreetse aarde otsimisega seonduvaiks (looduse häirimine ja tallamine) ning hobist kui sellisest tekkiv lisandunud liikuvus koos kõige kaasnevaga. Anna Cord & Franz Roefliger *et al.* (2013) leidsid Leipizigi andmete põhjal, et ainult 3% peituritest vaatab, kas aardele saab ligi ka ühistranspordiga. Järelikult suurem osa tegevusest toimub kas linnades (tuletan meelde, peiturid eelistavad loodust linnale, aga enamik aardeid asub endiselt linnades) jalgsi või jalgratta/tõuksiga või siis sõidetakse autoga kuskile kaugemale. Kui seda teha pidevalt (nt mitu päeva järjest kuni aasta – igapäevast leidu nõudvad väljakutsearded (st aarded, mille logimiseks on tarvis täita mingi tingimus)), hakkab see mõju avaldama nii rahakotile kui ka keskkonnale:

Olgem ausad, ammu oleks mõistlik olnud see asi lõpetada... Kui mitte ajakulu, siis kasvõi kütusehindade või keskkonna säästmise pärast. Jõudu ja jaksu, kellel see maniakaalne seiklus veel pooleli!

(<https://www.geopeitus.ee/index.php?p=350&c=7541#794324>)

Visuaalsete vaatluste põhjal julgen võrrelda geopeituse mõju tallamisele eelviidatud orienteerumisega. Enamkülastatavate aarete juurde tekivad jalgrajad (mida võivad edaspidi kasutada juba ka tavamatkajad). Kehvasti peidetud aarete juures – ebatäpsed koordinaadid, kehv GPS levi, ebamäärane vihjega kirjeldus, kus palju sarnaseid objekte – kipuvad kergemeelsemad otsijad jätma omajagu tuhnimisjalgi. Just seetõttu keelati omal ajal ära selliste aarete peitmine, mille leidmine eeldab pinnase teisaldamist. Paar aastat pärast aarde

peitmist Saaremaal Paul Saagpaku sünnikohas maaomanikega vesteldes⁵ kuulsin lugusid sellest, kuidas otsijad on aaret kandvat suurt kuuske igal võimalikul moel räsitud ja pooleteise meetri kõrgusel asuvat konteinerit püüdnud ka puu ladvast leida. Samas, küsimuse peale, kas ma peaksin aarde sealt ära viima, mainisid needsamad maaomanikud, et kindlasti mitte, et see aare aitab kohta väärtustada. Ja veel ühe samalaadse näitena tuleks tuua Pedja jõe algusesse peidetud aardeseeria,⁶ mida on kõige lihtsam otsida veesõidukilt ja mis lisaks muule on innustanud kohalikku kanuurentijat kord aastas jõelõiku mootorsaega läbi käima ja seda kanuudele jms läbitavana hoidma.

Vastukaaluks – keskkonnaökonoomikast või looduse hüvede paradigmat lähtudes – tuleks nüüd arvutada looduses käimisest saadav majanduslik või mittemajanduslik kasu. Lisaks aktiivsele kasutamisele turismi promomisel, millest kirjutavad näiteks ülalviidatud Einala ja Lingi tööd, leiab geopeitus rakendust kõikvõimaliku õppevahendina nii loodushariduses kui ka näiteks võõrkeele õppimises (Hubackova 2018) või aktiivse vananemise toetamises (Fornasini & Dianti *et al.* 2020), rääkimata siis juba eeskätt maateaduse tutvustamiseks ja õpetamiseks loodud eraldi aardetüübist – maa-aardest. Samuti väidab Joanna Kosmaczewska (2022), et koroonapiirangute ajal pakkus just geopeitus (koos teiste sarnaste vabaõhutegevustega) inimestele võimalust oma kookonist välja tulla, ja käidigi esmajoones otsimas neid aardeid, kus tõenäosus kaaspeiturit kohata oli väiksem. Aga tuleb tunnistada, et selles osas on suur hulk uurimistööd veel ees.

Geopeitus, kohaloomed ja kogukondlikkus

Maastikud (ja ka kohad) kestavad seni, kuni kestab viimane lugu, olen ise korduvalt kirjutanud ja loengutes tudengitele rääkinud. Väga suur osa maastikul toimuvatest mängudest, sh geopeitusest, ongi lugude rääkimine ja ümberjutustamine. Mare Kalda (2019: 187) on kirjutanud sellest, kuidas “geopeitus on muistendeid uuesti aktualiseerinud ja tekitanud suunatud küllastuste voo. Sellise praktika käigus pöörduakse uuesti ka muistendi teksti poole, jutt tuleb otsekuu uuesti käibe”. Geopeitus tõepoolest räägib lugusid – leiab üles ja jutustab ümber vanu lugusid ja tekitab uusi. “Juba on näiteid sellest, et geopeitus vahendab uut kohapärimust, isegi sellist, mis mujal ei tarvitse veel dokumenteeritud olla. Mõnel juhul on tegu väljamõeldud looga, kuid teisel on aarde leheküljele kirjutatud suhteliselt hiljuti kohapealses või mingil muul moel organiseerunud kogukonnas levinud jutt” (Kalda 2019: 188). Tänapäeval toimub suur osa sellistest loorääkimistest internetikeskkondades (nt <http://geopeitus.ee> või www.geocaching.com, millede põhjal on kirjutatud eelviidatud

eestikeelsed artiklid, aga on olemas ka nt venekeelne ja seni uurimata www.geocaching.su ning veel mõned sarnased keskkonnad), varasemalt jäeti lugusid füüsilisel kujul aardesse asuvasse logiraamatusse, kus siis järgmised leidjad seda lugemas käisid. Lugu seostus kohaga ka selles mõttes, et selle lugemiseks pidi sinna kohale minema. Ehk, nagu folkloristid räägivad – tekkis dialoog inimeste vahel, kes omavahel ei kohtu ja kes ei pruugi üksteist tegelikult tundagi.

Nii tekivadki juhtumid, kus peitja pakutud loo korjab keegi mängija üles ja siis täpsustab või arendab seda edasi. Näiteks juhtum siinkirjutaja peidetud aardega Virumaal:

Kohad kestavad seni, kuni kestab viimane lugu.

Veel üks vana talukoht siin Metsakülas. Jahimehed väitsid, et siin olla kunagi kõrts olnud. Ei oska sellest miskit arvata. Ema mäletab, et siin olla elanud mingid usklikud, aga ka ei rohkem. Kui keegi teab, pange kirja.

30ndate kaardil olev talutee on looduses selgelt nähtav, aga kangesti rägane, tee kõrval on vast paremgi liikuda. Autoga – kobedama linnakagi ehk – saab nii 600 meetri peale, siis tuleb vana taluteed pidi edasi murda.

Kohapeal, kui koordinaat jamab, otsi üles majaase ja seal ahjukest.

Ja kui teid piisavalt palju on, proovige ära mõõta aida vundamendi juures oleva suure vahtra ümbermõõt – kolmest mehest ei pruugi piisata.

EDIT: 12 november 2021 kommenteeris Tarmo [tarmokolli]

Üks selle talu elanik oli ka minu vanaisa tädi Maali Sildoja (Schneider) sündinud 08 august 1893 ja surnud 16 veebruar 1957. Maalitädi elas seal koos usuõdedega ja plaanis veel enne surma sinna lastele pühapäeva kooli rajada. Käisin viimati seal sellel kevadel, siis kui lumikellukesed õitsesid, sai sealt lilli Maalitädi hauale viidud. Käin seal esimesel võimalusel ja vaatan aarde üle. Tänud peitjale!

(<https://coord.info/GC9HCY8>)

Lisaks Mare Kalda poolt pakutud muistenditele tulevad siin käibesse misiganes lood – kellegagi juhtunud lood, väljamõeldised, kohalik suuline pärand. Lood hoitakse alles ja räägitakse kogukonnale edasi. Samamoodi tuuakse mängu uued kohad, mis sageli ei ole äramärkimist leidnud mingis ametlikumas formaadis – olgu see siis pärandkultuuri andmebaas (<https://xgis.maaamet.ee/xgis2/page/app/parandkultuur>), kellegi trükitud mälestused vms. Mõnede vanade aarete juures võivad veel alles olla algsed logiraamatud ajast, mil olulisem oligi kohapeal olevasse raamatusse oma emotsioon kirja panna, mitte internetti. Ja siit jõuame tagasi geopeituse kogukondlikkuse juurde.

Austraalia antropoloog Diane Bell (1998) on jutustanud loo Austraalia aborigeeni naiste dilemmast. Aborigeenide maailm jaguneb laias laastus kolmeks – laste (ja initsieerimata valgete) maailm, naiste maailm ja meeste maailm. Iga maailma kohta on oma reeglid, mille alusel ja kellele jagatakse infot seal toimuva kohta. Kui info satub valedesse kõrvadesse, kaotab koht oma väe. Ja selleks, et teenida ära usaldus, tuleb läbi teha vastavad riitused, saada initsieeritud naiseks või initsieeritud meheks. Naised ei tohi teada meeste kohtade kohta, mehed naiste kohtade kohta, initsieerimata rahvas ei meeste ega naiste kohtade kohta.

Belli loos planeeritakse kiirteeristmiku rajamist aborigeeni naiste pühakohta. Ja naistel on kohe probleem. Kui objekt rajatakse, on nende koht hävinud. Protsessi peatamiseks tuleks planeerijatele öelda, et see objekt lõhub naiste pühakoha – aga kui seda teha, st avaldada infot neile, kes ei tohi seda infot saada, kaotab koht oma väe. Mis teha? Kuidas tagada oma pühakoha kestmine?

Geopeitus on mingis mõttes sarnases rollis. Vähemalt alguses oli geopeitus suur saladus, seda mängiti asjassepuutumate – mugude – eest salaja: nii säilisid aarded paremini ja põnevam oli ka. Initsiatsiooniriituseks oli kasutajakonto tegemine vastavasse keskkonda, mispeale avanes täiesti uus maailm oma reeglite, saladuste ja kokkulepetega. Eesti keeles on sellest pikemalt kirjutanud Mare Kalda (2014). Tänapäevaks on sellest paljudes kohtades – USAs, eriti Saksamaal ja mujal Lääne-Euroopas - saanud poolavalik harrastus, millega on kursis nii politseinikud kui poepidajad, kes sageli aitavad otsijatele kaasa ja kasutavad oskuste piires ära – juhatavad otsijatele teed, annavad vihjeid või suisa küsivad, mida märkamisväärset otsijad piirkonnas tähele on pannud.

Järeldused

Mida siit järeldada? Esiteks, maastik tõepoolest toimib mänguväljakuna ja laseb endale peale kirjutada erinevaid tähenduskihte, mida mõistavad ainult asjassepühendatud. Tundub, et siingi on mingi järjepidevus. Lapsepõlves on maastikumänge harrastanud ilmselt kõik senised põlvkonnad, ja ikka sarnaste reeglite järgi – mingid asjad pidid jääma saladuseks ja võõraid ei tahetud kuigi meelsasti oma mängudesse pühendada. Täiskasvanuks saades jätkati neid mängu ikka, aga rüütati need mingi õilsama nime taha – golfi ja orienteerumist näiteks tunneme ju spordina, mitte maastikumänguna – ja kontvõõraid ei taheta eriti näha ei golfi- ega orienteerumisklubides. Geopeitus ja tema analoogid on seni siiski (veel?) ausalt mängud, kuigi võistlusmoment on olemas ja hasart lööb aegajalt üle pea.

Teiseks, kümnekonna aasta tagune lootus, et geopeituse ja teiste mängude abil saab aimu maastikueelistustest ja -väärtustest, ilmselt ei täitu, sest mängijatele on oluline eelkõige mäng ise; samas, mängijatekogukondade eelistustest saab aimu küll. Koos muu rekreatsioonitegevusega tõstavad sellised mängud aina rohkem esile ligipääsetavuse küsimused, seda nii füüsilise juurdepääsu kui õigusliku juurdepääsuloo mõttes. Ja mida rohkem mängitakse, seda suurem on konfliktioht ja seda enam peab sellise mänguväljakuliku lähenemisega hakkama arvestama (maakasutuse) planeerimises. Kas maastiku multifunktsionaalsus tuleb tagasi?

Kolmandaks, mängude abil on võimalik jutustada lugusid ja mäle(s)tada kohti. Suur osa meie maastikumõistmisest ja -mõtestamisest on tekstiline, ja mängude abil on võimalik neid tekste säilitada ja (taas)luua (vt ka Kõivupuu 2022). Rohkem saaks kasutada geopeituselaadsete mängude hariduslikku potentsiaali, nii looduse mõistmise kui kultuuriloo tunnetamise jms mõttes – eelviidatud kirjanduses näiteid justkui on.

Kultuurigeograafia isa Carl Ortwin Sauer (1925) kirjutas omal ajal sellest, et maastikel on ajaline ulatus – nad on kultuuri tekitatud ja ilmselt siis hääbuvad koos neid tekitanud kultuuri hääbumisega. Mis saab siis, kui geopeituse tekitatud maastikukiht küllastub?

Tänuavaldus

Artikkel on valminud PRG398 RURBANITY raames. Autor tänab Anu, Marjut ja Helget artikli varasemate versioonide kommenteerimise eest.

Kommentaariid

¹ IPBES – Intergovernmental Science-Policy Platform on Biodiversity and Ecosystem Services. Vt www.ipbes.net (vaadatud 26.10.2022).

² Geopeituse mõte on teatavasti antud koordinaatide järgi sinna peidetud “aarde” leidmine. Täpsemalt on tegevuse olemus lahti kirjutatud aadressil <https://www.geopeitus.ee/wiki/> ning tekstis viidatud Lingi, Kalda ja Einala artiklites. Ruumi kokkuhoiu mõttes hoidun algtõdede üleseletamisest.

³ Mängu sisemine reegel sätestab kahe aarde minimaalseks vahekauguseks 0.1 miili ehk 161 meetrit.

⁴ Eestis kirjutamise ajal augustis 2022 www.project-gc.com andmetel ca 4900 aktiivset.

⁵ <https://www.geopeitus.ee/aare/3073#469331>.

⁶ <https://coord.info/GC8XNZV>.

Kirjandus

- Antrop, Marc 2005. Why landscapes of the past are important for the future. – *Landscape and Urban Planning* 70 (1–2), lk 21–34 (DOI:10.1016/j.landurbplan.2003.10.002).
- Bell, Diane 1998. *Ngarrindjeri Wurruwarin: a world that is, was, and will be*. Melbourne: Spinifex.
- Bishop, Ian 2011. Landscape planning is not a game: Should it be? – *Landscape and Urban Planning* 100 (4), lk 390–392 (DOI:10.1016/j.landurbplan.2011.01.003).
- Bishop, Ian 2015. Location based information to support understanding of landscape futures. – *Landscape and Urban Planning* 142, lk 120–131 (DOI:10.1016/j.landurbplan.2014.06.001)
- Brandt, Jesper & Vejre, Henrik (toim) 2004. *Multifunctional Landscapes 1. Theory, Values and History; 2. Monitoring, Diversity and Management*. WIT Press
- Brauman, Kate A. & Garibaldi, Lucas A & Polasky, Stephen & Aumeeruddy-Thomas, Yildiz & Brancalion, Pedro H. S. & Mastrangelo, Matias Enrique & Palang, Hannes & Pérez-Méndez, Néstor & Shannon, Lynne J. & Shrestha, Uttam Babu & Strombom, Evelyn & DeClerck, Fabrice & Verma, Madhu 2020. Global trends in nature's contributions to people. – *Proceedings of the National Academy of Sciences* 117 (51) (DOI:10.1073/pnas.2010473117).
- Claval, Paul 2005. Reading the rural landscapes. – *Landscape and Urban Planning* 70, lk 9–19 (DOI:10.1016/j.landurbplan.2003.10.014).
- Cord, Anna F. & Roeßiger, Franz & Schwarz, Nina 2015. Geocaching data as an indicator for recreational ecosystem services in urban areas: Exploring spatial gradients, preferences and motivations. – *Landscape and Urban Planning* 144, lk 151–162 (DOI:10.1016/j.landurbplan.2015.08.015).
- Einala, Gerli 2021. *Asukohapõhine mäng ja loodusturism geopeituse kogukonna näitel*. Magistritöö. Tartu: EMÜ Põllumajandus- ja Keskkonnainstituut (<http://hdl.handle.net/10492/6698> – 27.10.2022).
- Eiter, Sebastian 2006. Transport Infrastructure in the Mountains: Why and How to Protect Landscape with Human Activity as Part of its Heritage. – *International Journal of Heritage Studies* 13 (1), lk 56–80 (DOI:10.1080/13527250601010877).
- Fornasini, Silvia & Dianti, Marco & Bacchiega, Alessandro & Forti, Stefano & Conforti, Diego 2020. Using geocaching to promote active aging: Qualitative study. – *Journal of Medical Internet Research Open Access* 22 (6) June, article number e15339 (DOI:10.2196/15339).
- Geocaching HQ = Geocaching in 2021: A year in review. – *Geocaching. Official Blog* (<https://www.geocaching.com/blog/2022/01/geocaching-in-2021-a-year-in-review> – 26.10.2022).
- Gilburn Andre S. 2019. Factors driving the decline in the publication of geocaches. – *Journal of Outdoor Recreation and Tourism* 27, article number 100222 (DOI:10.1016/j.jort.2019.05.001).

Hawley, Francis Frederick 2010. Agon and Ecstasy: Transgression, Transformation, and Transcendence in Competitive Geocaching. – *Deviant Behavior* 31 (3), article: PII 919523077, lk 225–250 (DOI:10.1080/01639620902855024).

Hubackova Sarka 2018. Geocaching as unconventional method for foreign language teaching. – *Lecture Notes in Computer Science* (including subseries Lecture Notes in Artificial Intelligence and Lecture Notes in Bioinformatics) 11284 LNCS, lk 87–94.

Kadykalo Andrew N. & López-Rodríguez, María D. & Ainscough, Jacob & Droste, Nils & Ryu, Hyeonju & Ávila-Flores, Giovanni & Le Clech, Solen & Muñoz, Marcia C. & Nilsson, Lovisa & Rana, Sakshi & Sarkar, Priyanka & Sevecke, Katharina J. & Harmáčková, Zuzana V. 2019. Disentangling 'ecosystem services' and 'nature's contributions to people'. – *Ecosystems and People* 15 (1), lk 269–287 (DOI:10.1080/26395916.2019.1669713).

Kalda, Mare 2014. Geopeitus – 21. sajandi harrastus mängu žanriraamis ja väljaspool. – Kõiva, Mare (koost & toim). *Maailm ja multitasking*. Tänapäeva folkloorist 10. Tartu: EKM Teaduskirjastus, lk 221–254 (<http://www.folklore.ee/rl/pubte/ee/cf/multi-multitasking2.pdf> – 13.11.2022).

Kalda, Mare 2019. Kogukonna kodulehekülge geopeitus.ee kui traditsiooni varamu. – Kalmre, Eda (koost & toim). *Pildi sisse minek*. Tänapäeva folkloorist 11. Tartu: EKM Teaduskirjastus, lk 171–220 (<http://www.folklore.ee/rl/pubte/ee/cf/pildisisse/kalda.pdf> – 13.11.2022, DOI:10.7592/TF11.kalda).

Kõivupuu, Marju 2022. Maastikule kleepuv tekst: põrgupärimus. – *Mäetagused* 84, lk 133–162. Tartu: EKM Teaduskirjastus (DOI: 10.7592/MT2022.84.koivupuu).

Kosmaczewska, Joanna 2022. Should I stay or should I go out? Leisure and tourism consumption of geocachers under the existence of COVID restrictions and economic uncertainty in Poland. – *Annals of Leisure Research* 25 (DOI:10.1080/11745398.2022.2070515).

Laviolette, Patrick 2011. *Extreme Landscapes of Leisure: Not a Hap-Hazardous Sport*. Ashgate.

Link, Maire 2018. *Geopeitus kui turismiliik Saare maakonna 30 enimleitud aarde põhjal*. Lõputöö TTÜ Eesti Mereakadeemia Meremajanduse keskus.

Lorimer, Hayden 2003: Telling small stories: spaces of knowledge and the practice of geography. – *Transactions of the Institute of British Geographers* 28 (2), lk 197–217 (DOI:10.1111/1475-5661.00087).

Mander, Ülo ja Antrop, Marc (toim) 2004. *Multifunctional landscapes 3. Continuity and Change*. WIT Press

Neustaedter, Carman & Tang, Anthony & Judge, Tejinder K. 2010. The role of community and groupware in geocache creation and maintenance. – *Proceedings of the SIGCHI Conference on Human Factors in Computing Systems*. CHI 2010, lk 1757–1766 (DOI:10.1145/1753326.1753590).

Neustaedter, Carman & Tang, Anthony & Judge, Tejinder K. 2019. Creating scalable location-based games: lessons from Geocaching. – *Personal and Ubiquit Computing* 17 (2), lk 335–349 (DOI:10.1007/s00779-011-0497-7).

Rudi, Hanneli 2021. Tervisesportlased ei mahu riigimetsa ära. – *ERR.ee* 30.09.2021 (<https://www.err.ee/1608355178/tervisesportlased-ei-mahu-riigimetsa-ara> – 11.11.2022).

Saar, Maarja & Palang, Hannes 2009. The dimensions of place meanings. – *Living Reviews in Landscape Research* 3 (<http://www.livingreviews.org/lrlr-2009-3> – 11.11.2022, DOI:10.12942/lrlr-2009-3).

Santos, Teresa & Mendes, Ricardo N. & Rodrigues, A. M. & Freire, Sergio 2012. Treasure Hunting in the 21th century: A Decade of Geocaching in Portugal. – *6th European Conference on Information Management and Evaluation – ECIME2012*, 13-14 September. Cork, Ireland.

Sauer, Carl Ortwin 1925. *The Morphology of landscape*. Berkeley: University Press.

Summary

Landscape playground

Hannes Palang

Professor of Human Geography
Head of the Centre for Landscape and Culture
School of Humanities, Tallinn University
palang@tlu.ee

Keywords: geocaching as consumption of nature's contribution, geocaching as place making, influence of geocaching on the environment

This paper studies further the idea expressed by Paul Claval about landscape as a playground. For a decade, scholars have wondered whether games such as geocaching could be used if not in planning, then at least in getting feedback about people's landscape preferences. This paper studies the role of geocaching in landscape changes through three lenses: geocaching as consumption of nature's contribution to people, as influence on the environment, and as place making. The author concludes that, first, landscape can indeed serve as a playground and let the players inscribe on its layers of meaning understandable only for the dedicated (initiated). Second, the hope for getting feedback about preferences will probably fail, as the players care more about the contents of the game, but at the same time we could get insights into the preferences of the player communities. Finally, the game allows for recreating and remembering places and telling stories.

Hannes Palang

Hannes Palang (PhD) on Tallinna Ülikooli humanitaarteaduste instituudi maastiku ja kultuuri keskuse juhataja. Ta tegeleb regionaaluuringutega, keskendudes eelkõige Eesti maastike ajaloole, planeerimisele ja tajumisele.

Hannes Palang (PhD) is Head of the Centre for Landscape and Culture, Tallinn University. His research focuses on regional studies, with a particular focus on the history, planning and perception of Estonian landscapes.

palang@tlu.ee

Sööme, joome, lükkame, sõidame... Sotsiaalmeediakasutajate mäng Facebooki sündmuse formaadis

Mare Kalda

Eesti Kirjandusmuuseumi folkloristika osakonna vanemteadur
mare.kalda@folklore.ee

Teesid: 2018. aasta novembrikuus algatati eestikeelses Facebookis (FB) vastukaaluks platvormi võimalusele luua ürituste *online*-kohtumispaiku terve rida “sündmusi”, mis pealtnäha vastasid FB sündmuse formaadile, kuid tegelikkuses polnud mõeldud täideviimiseks. “Sündmuste” algatajad ja kaasategijad ise nimetasid oma üritusi *libaeventideks*. Kuna tegu on digitaalse folklooriprotsessi järjekordsete näidetega, selgitan uurimuses ettevõtmiste žanritunnuseid, seeriaviisilisust ning osalejate loominguilise ühistegevuse aspekte. “Sündmuste” lehekülgedele postitatud sõnalise ja pildilise sisu põhjal jälgin kvalitatiivse tõlgendava digietnograafia meetodil ürituste potentsiaalseid kohti ja kujuteldavaid muutusi, mis sündmuste teostegemise korral oleks toimunud. Sellel taustal avan esiletulevaid seoseid traditsioonilise folklooriga, näiteks juttudega veekogudest, aga ka proportsioonifantaasiaid – kujutlusmängu suure ja väikese, võimaliku ja võimatuga. Vaatlusraamistiku valikul katsetan sündmuse-uuringute (*event studies*) kirjeldusviisi. See lubab järeldada, et ka iga libasündmuse ümber ajutiselt koondunud kasutajates tekib ühistunne, eristumine grupivälisest inimestest, keskendumine oma tegevusele, sarnane meelestatus, sündmusest rääkimise viis, saavutuskogemus.

Nimetan käsitluses *libaevento* naljasündmusteks. Uurimisallikateks oleva 41 “ürituse” leheküljed sisaldavad vahvaid postitusi, vaimukust ja huumorit. Sellest hoolimata pole käsitluse fookuses huumoriloome, sest nalja tekitamise võtete esile toomine pakub “sündmuste” mõistmiseks vähe abi. Asetades sellised sotsiaalmeedia kasutajakogukondade poolt initsieeritud ettevõtmised laiemasse konteksti, märkan sarnasust renessansi karnevaliga avalikul linnaväljakul, aga ka mängu järjekordset avaldumisvormi digikultuuris.

Märksõnad: digitaalne folkloor, Facebooki sündmus, meem, *online*-performatiivsus, sündmuskogukond, sündmuseuuringud

Oludes, mil igapäevane suhtlus toimub läbipõimunult nii digitaalsete keskkondade kaudu kui ka silmast silma, saab võrreldes varasemate väljendumisvõimalustega üha rohkem kajastusi nähtavaks laiemale vaatajaskonnale. Virtuaalsetes esitustes voolab ja pulbitseb aines, milles folkloristid tunnevad ära rahvaliku loovuse saadused. Digitaalse rahvalikkuse ilmingute senisest

suurem tulv algab umbes 20. ja 21. sajandi vahetusest (Howard & Cocq 2017: 2–3) ega ilmuta tänini vaibumise märke. Meedia- ja kommunikatsiooni asjatundjad ning kultuuriuurijad rõhutavad siinjuures Interneti arengu ning kasutajate oskuste kiire edenemise rolli. Märksõnadeks on niisugustes kirjeldustes Web 2.0 ja osaluskuultuur (*participatory culture*), areng, mis võimaldas kasutajal muutuda sisu tarbijast sisu loojaks, arvamuste jälgijast arvamuste esitajaks (Jenkins 2006). Sotsiaalmeedia võrgustikud, blogosfäär, kommentaariumid, videote üleslaadimise platvormid kihavad elust, kus, nagu Gabriella Coleman (2012: 109) kirjeldab, tegutsevad nii arvutifriigid kui tavakasutajad, kes ajavad juttu, postitavad sõnumeid ja videoklippe, jagavad pilte ja meeme ehk siis elavad igapäevast elu. Institutsionaalsete lehekülgede, ametliku infoedastuse ja peavoolumeedia lehekülgede kõrval ning neid omatahtsi ära kasutades toimib rahvalik veeb kui osalusvõrgustik (Howard 2008; 2012), mida sisustavad kõikvõimalikud rohujuure tasandi reageeringud, eneseesitlus, ühisaktsioonid, loomingu näited – nii individuaalsed sooritused kui ka kollektiivsed ettevõtmised on nähtaval.

Internetis areneva folklooriprotsessi kohta tehtud tähelepanekute põhjal on rahvusvahelises erialateaduses 21. sajandi teise kümnendi lõpuks jõutud enam-vähem üksmeelele ning uurimisobjekti määratletakse kui digitaalset folkloori (põhjalik ülevaade nt de Seta 2020: 172–174).¹ Digitaalne folkloor ei ole lihtsalt seniste väljendusvormide – kujutelmade, laulude, juttude, tegevuste – üleslaadimine ja publitseerimine *online* platvormidel, vaid märgib rahvaliku loovuse uusi saadusi, mis on loodud ja levivad digitaalselt. Paarikümne aasta jooksul moodustunud sümboolseid ainekureservuaare olen nimetanud kujundlikult meemimeredeks ja viraliväljadeks, mille puhul tõusevad esile meemid (ja virolid) kui tänapäevased kesksed (digitaalsed) žanrid (Kalda 2017).

Nüüdisfolkloori nähtused kujutavad endast suuresti põiminguid meedia-paladest ja populaarkultuuri teostest ning seal ringlevate tegelaste kuvanditest; nende koostamisvõteteks on valdavalt ironia (isegi sarkasm), paroodia, igasugune ja kõigea põimuv intertekstuaalsus; väljendustehnikaks on multimeedia ja remiks – teksti, pildi ja video lõputult varieeruvad kombinatsioonid, aktualiseeruvad korduvad sümbolid ning mudelid. Kui klassikalist folkloori defineeriti traditsiooni kategooria abil, siis tänapäeval interneti kaudu leviv aines ei jõua paljudel juhtudel kujuneda traditsiooniks, nii palju tuleb uusi näiteid peale. Trevor Blank (2018: 1) rõhutab digitaalse rahvakultuuri üksuste efemeersust, lühiajalisust: folkloorižanrid, sealhulgas isegi mitmed traditsioonilised vormid (Blank mainib laule, lugusid, sõnasepitsusi, visuaalset ja sõnalist huumorit) vohavad, kuid palasid pigem ei viimistleta ega kujundata kuuluvaks kellegi individuaalsesse repertuaari. Ta toob muuhulgas esile uurija raskused niisuguste protsesside jälgimisel ning jäädvustamisel. Oleme folkloristideks õppides

taotlenud koguda uuritava ainese kõiki ilmutuskujusid, kõiki variante. Trevor Blank on seisukohal, et iga konkreetset meemi, iga kusagil käima läinud hetkehulluse (*fad*) näidet pole kuidagi võimalik talletada.² Valikuliselt ning üldistusele pretendeerides tuleks folkloristidel dokumenteerida silmatorkavaid mudeleid, motiive ja sümboolseid tegevusi; samuti seda, kuidas massimeedia ja populaarkultuuri mõjud suhestuvad loomult hübriidse folklooriga (Blank 2018: 4).

Facebooki kui ühismeedia platvormi võimaluste hulka kuulub avaliku või piiratud ligipääsuga sündmuse algatamine. Ürituste korraldajad kasutavad seda sageli, sest sotsiaalvõrgustik toimib hästi informatsiooni jagamiseks, saab kutsuda osalejaid, ürituse lehele postitada operatiivset lisateavet. Sündmusega liitunud osalejad annavad tagasisidet ning väljendavad soovi korral nii sõnades kui visuaalselt (videoklipid, lingid, .gif -reaktsioonid) oma hinnanguid ja emotsioone. On ootuspärane, et sotsiaalmeedias osalejad leiutavad viise rakendada FB sündmust kui formaati teistmoodi, nagu interaktiivsete, kasutajatele etteantud võimaluste puhul sageli juhtub. Näiteks Trevor Blank (2015) on vaadelnud iroonilisi ja pilkavaid postitusi tootelehekülgedel, kus asjahuvilised on leidnud isemoodi arvamusalvuste võimaluse kliendi hinnangu (*customer review*) formaadi ülevõtmise teel.³

2018. aasta oktoobrist 2019. aasta veebruarini postitati eestikeelses Facebookis korduvalt veidrate ürituste kuulutusi. Ürituste "organisaatorid" ise nimetasid neid *libaeventideks* – st näiliselt tõelisteks sündmusteks. Kuulutati välja üha uusi sündmusi, tekkis lausa taoliste algatuste seeria, kusjuures need olid avatud ligipääsuga. Tänu sellele jõudsid aktsioonid muuhulgas ka minu vaatevälja (ja meediaväljaannetesse; vt edaspidi), köitsid minu kui folkloristi tähelepanu ja tekitasid küsimusi: kuidas nähtust dokumenteerida, kuidas kategoriseerida, missugusesse vaateraamistikku toimuv paigutada? Kaasahaaratud internetikasutajate seisukohalt oli tegu vahva algatusega, mis leidis vastukaja, osavõtjad reageerisid kaasaelamisega nii, nagu üks või teine sündmus hakkaks päriselt toimuma. Loovalt, mängulustist kantuna postitati justkui eesseisvate tegevuste kirjeldusi, toodi sisse ja seoti peaaegu igasuguseid, muidu sündmusega vähe haakuvaid detaile. Niisiis näeme, kuidas naljasündmuste puhul kaaperdasid teatud kasutajarühmad FB sündmuse: sündmus loodi ja kuulutati välja ka vaatsemata seda teoks teha. Huvitaval kombel FB sündmuse formaati otseselt ei pilgatud, vaid kasutati ära. Pärisündmuse organiseerimise ja läbiviimise abivahendist sai mängusündmuse organiseerimise ja läbiviimise keskkond, mida täideti ühiselt huvitava ja asjakohaseks peetava sisuga.

Digitaalse folklooriprotsessi ilminguid on iseloomustatud kui *online*-performatiivsust (Buccitelli 2012; Blank 2015) ja naljasündmuste algatamine ning osalejate mõnda aega kestev elevus üritusega seoses on selle ilmeks näiteks. Postituste sisus kohtame ootuspäraselt nalja mitmesuguseid astmeid alates väi-

kestest vaimukustest ironilises võtmes kommentaarideni. Nii naljasündmuste algatajad kui ka sündmusesse kaasatud noored olid aktiivsed – märgiti ennast kas sündmusest osavõtjaks või huvitatuks, kommenteeriti, anti tagasisidet teiste osalejate kommentaaridele ja vastati üksteise küsimustele. Kuigi naljasündmused kujutasid endast pärisündmuste imitatsiooni, oli organiseerimistegevus põhimõtteliselt samasugune nagu tegelikult aset leidma kavandatud ürituse puhul. Sündmustele määrati toimumise aeg ja koht, sõnastati reegleid, valiti transpordivahendeid kohalejõudmiseks, koondati asjakohast taustainformatsiooni, ennustati võimalikke probleeme, kutsuti osalejaid liituma. Kaasa haaratud kasutajad reageerisid üksteise postitustele sotsiaalmeedias tavapärase emotikonidega – laigiti, naerdi, imestati. Viha emotsiooni kasutati harva.

Sotsiaalmeedia leidlikku ärakasutamist naljasündmuste tekitamiseks võib tõlgendada kui järjekordset rahvaliku digitaalse loovuse ilmingut. Osalejate ühises organiseerimismängus kujuneb sündmusest huvitatute ajutine, nõrgalt seotud kogukond. Sündmuseuuringute (*event studies*) raames on üritusega seotud asjaosalisi defineeritud kui sündmuskogukonda (*event community*, vt Collins 2004; Simons 2019) ja seda nii tavaliste kui hübriidvormis või ka ainult *online*-keskkondades toimuvate ürituste puhul. Kuid kas sündmuskogukonna raamistik on asjakohane, kui sündmust ennast ei toimugi, kuigi sündmust pealtnäha organiseeritakse, nagu see hakkaks toimuma? Lisaks katsele iseloomustada naljasündmusega tekkivat gruppi kui sündmuskogukonda, on käesoleva artikli eesmärgiks arutleda libasündmuse žanri üle. Missugustes seostes on naljasündmuse vorm ja sisu seniste folkloorikategoriatega? Kui naljasündmused on meelelahutus, vahva kujutlusmäng või lihtsalt *online*-lõbutsemine, siis kuidas tõlgendada selle käigus loodavat sisu? Kuidas haakub naljasündmusega kaasnev tegutsemishoog *online*-performatiivsusega üldisemalt? Digitaalse folklooriprotsessi saaduste külluses täidab artikkel ühtlasi järjekordset puhangut jäädvustavat rolli.

Materjali kogumine ja ülevaade naljasündmustest kui uurimisallikast

Internetifolkloori kogudes ja protsesse jälgides asun uuritavas keskkonnas kaasategeva uurija (*participative researcher*) positsioonil. Seetõttu näitasin üles isiklikku huvi nii mõnegi naljasündmuse vastu ja märkisin ennast osalejaks. Minu kolleegid ja tuttavad, kes märkasid või kellega oli jagatud naljasündmusi, “kutsusid” mind “osalejaks”. Nii sain teadlikuks rohkematest sündmustest, kui oleksin omaette tegutsedes avastanud. Digitaalse osalusvaatluse avalikuks tegemine viis aga selleni, et üks ammune tuttav imestas minu seotuse üle

selliste algatustega. Põlvkonnakaaslasest sõbras tekitas minu huvi segadust, ta oli valmis arvama, et tegu on küll veidrate, ent ikkagi tõeliste sündmustega.

Registreerisin ja salvestasin andmeid 41 sündmuse kohta. Täiusliku kogumismetoodika saavutamiseks oleksin pidanud laadima alla kõik, mis sündmuste lehekülgedele postitati: looma kuvatõmmised sündmuste lehekülgedest ning seejärel regulaarselt kopeerima kasutajate kommentaarid, mis vahetult sündmuse avaldamise järel mõne nädala jooksul uuenesid. Sealjuures oleks pidanud jääma edaspidi taasleitavaks nii verbaalsed kui visuaalsed sissekanded, videod, lisatud reaktsioonid ja nende hulk.⁴ Arvesse tuli võtta ka teiste meediaväljaannete vastukaja. Sotsiaalmeedia algatust märgati, ja mõned, tõi küll vähesed, uudisteplatvormid pidasid vajalikuks teemat kajastada. Sündmuste lehekülgede väljaspoolsed ülevaated tekitasid omakorda kommentaare, mis andsid märku sündmustega mitte seotud internetikasutajate suhtumisest. Kõigi sündmuste kohta loodud sisust ja mujal avaldatud materjalidest oleks tekkinud täiuslik andmekorpus. See oleks ühtlasi vältinud olukorda, et ühe või teise sündmuse kohta ei osutunud võimalikuks teatud aja möödudes enam algallikat leida.⁵ Minu käsutuses oli siiski piisavalt allikaid, et kirjeldada 2018. aasta sügistalvist naljasündmuste voogu ning iseloomustada protsessi arengut.

Tervikuna dokumenteeritud on algatus “Tripime Rimi kärudega Elva”. See fiktiivne rännak oli sündmuste puhangu esimene ning osalejate või huvitundjate arvu järgi kõige rohkem vastukaja leidnud aktsioon. Sündmuse leheküljele tekkis rikkalik kommentaaride voog (salvestatud 140 postitust).⁶ Hästi on jäädvustatud ka “Joome kõik kooli piima ära” (40 postitust). Andmekogus on 36 sündmuse kuvatõmmis, kommentaare on alla laaditud valikuliselt (ekraanipildid on näiteks: “Puhume hästi kõvasti, et lätlastel oleks homme tuuline ilm”, “Mängime Jalkat Lõunakeskuse Palliga”). Sündmusest “Lükkame Raekoja platsi jõulukuuse ümber” on üksnes viiteid (lisaks sõnum digiuudiste portaalil, vt Sibold 2018), sest lehekülg kustutati moderaatorite poolt, kahtlustades üleskutset reaalsele korrarikkumisele.⁷ Samuti nähti autsaideri perspektiivist ohtlikuna “üritust” “Redemption Lükkame Tallinna Teletorni ümber”.

Koostasini loendi kõigi ürituse kohta. Registreerisin sündmuse nimetuse, algataja(d), algpostituse aja, toimumiskoha ja -aja ning osavõtjate ja huvitavate arvu andmekogumise hetkel 2018. aasta lõpus (väljavõtte kuue näitega leidub tabelis 1). Täiendava internetiotsinguga libasündmuste loetelu täienes, lisaandmeid pakkus näiteks ülevaade “8 kõige veidramat libaüritust” (Liivand 2018).⁸ Heaks allikaks on ka Kolga kooli toonase huvijuhi Ene Liivandi noorsoouurimise alane ainetöö veebruarist 2019. Tema koondatud 50 sündmuse hulgas olid populaarseimad “Võtame Homer Simpsonilt lastekaitsega lapsed ära” (500/3200 osalejat-huvitunut) ning “Kaitseme Üksinda kodus Kevinini maja pättide eest” (2400/6000; Liivand 2019).

FB postitustest selgub, et naljasündmuste algatajateks olid valdavalt kooliealised noored, sageli esinesid nad oma õigete nimede all nii üritusi luues kui ka kommenteerides. Tekkis otseselt koolielust tõukuvaid sündmusi, näiteks “Joome kõik kooli piima ära” novembris 2018 tegevuskohaga Miina Härma Gümnaasiumis või siis “Lükkame Võnnu koolimaja tagurpidi!” novembri lõpus 2018. Võnnu koolimaja kavatsetav lükkamine tõi muudel juhtudel esile tõstetud tuntud kohtade kõrvale ka väikese maakeskkooli. Oli ka rühma-algatusi, näiteks kuulutasid naljasündmusi välja spetsiaalsed meemileheküljed “Rasvased Meemid”, “Katoliiklikud Memed”, “Eesti Memed” ja “Magedad Meemid”.

Naljasündmuste lainega mindi aktiivselt kaasa, potentsiaalsete osalejate ja huvitatute arvud olid Eesti oludes võrdlemisi suured. Näiteks kõige populaarsema, 2018. aasta jõuludeks planeeritud naljasündmuse “Tripime Rimi kärudega Elva” osaliseks oli ennast märkinud 2400 kasutajat (lisaks 6400 huvitundjat; kajastub näidete tabelis, vt tabel 1).

Tabel 1. Naljasündmuste näiteid.

Sündmus	Initsiaatori nimetähed või pseudonüüm ja algpostituse aeg	Sündmuse “toimumis-aeg”	Seotud kohad	Osalejate/huvitatute arv
1. Tripime Rimi kärudega Elva	M. P. ja O. R., 23. X	24. XII	Balti jaam, Tallinn – Elva linn	2400/6400
2. Joome läänemere tühjaks	M. V. jt 16. XI	1. VI 2019	Tallinna laht	Info puudub
3. Lähme kõik koos Vabaduse Väljakule ja laulame Läti hünni	FB lehekülj <i>Magedad Meemid</i> 23. XII	3. XII	“Freedom Square, Tallinn”	191/1600
4. Otsime KäsnaKalle Rimi ananasside seest üles	FB lehekülj <i>Rasvased Meemid</i> 5. XII	22. XII	Rimi poekett	226/1900
5. Lükkame ümberlükatud asjad tagasi püsti	<i>Memeleiutaja</i> 5. XII	1. I 2019	ümberlükatud asjade komitee	103/1000
6. Laseme Kristine keskusesse ainult Kristiine	A. M. 26. XI	2. XII	Kristiine Keskus	58/521

Üldisemad ning suuremate keskuste kui potentsiaalsete tegevuskohtadega seotud naljasündmused osutusid selgelt populaarsemateks. Nendest huvitatud kasutajate arv oli suurem, samuti oli elavam kaasategijate vastukaja sündmuse

FB lehekülje kommentaarides. Väikses kohas toimuma pidanud üritused nii populaarseks ei saanud, mis on ka ootuspärane (vrd “Lükkame Võnnu koolimaja tagurpidi!” 74 “osaleja” ning 550 huvilisega). Hästi populaarsed olid nii mõnedki absurdile orienteeritud sündmused, näiteks “Puhume hästi kõvasti, et lätlastel oleks homme tuuline ilm” (planeeritud 28. novembriks 2018) 730 + 3300 potentsiaalse osalejaga.

Naljasündmuste puhang vaibus juba 2018. aasta lõpuks, kuigi mõned üritused loodi veel 2019. aasta alguskuudel.

Joonis 1. Näide verbaalsete ja visuaalsete kommentaaridega ning emotikonide kasutusega sündmuse “Jooime läänemere tühjaks” postitustes (kuvatõmmis).

2021. aasta sügisel naljasündmuste lehekülgi üle vaadates selgusid andmetega toimunud muutused. Mõned leheküljed polnud enam leitavad, teistel juhtudel puudusid kommentaarid. Niisiis ainestiku sünkroonne allalaadimine ja salvestamine oli ennast õigustanud. Huvitav areng oli toimunud sündmusega “Jooime läänemere tühjaks”. Kui 1. juunil 2019 jõudis kätte planeeritud toimumisaeg, käivitas üks “osaleja” uue kommentaaride voo, küsides, miks kedagi kokkulepitud kohas kokkulepitud ajal näha ei ole. Mäng jätkus, sündmusele pandi uus kuupäev ning järgnes veel 73 kommentaari samasuguse õhinaga nagu varasemas voos ja nagu naljasündmuste puhul juba oli tavaks saanud.

Kuigi mitme ürituse toimumisaeg jõudis 2019. aasta jooksul kätte, ei pöördunud nende juurde tagasi.

Oli teiste sündmustega otsedialoogilisi metasündmusi, näiteks “Lükkame Kõik Facebooki Libaeventid Kinni”, millele omakorda tekkis sulgev sündmus toimumisajaga alles 100 aasta pärast.

Ümberpaigutuste mäng: hüpoteetilised sooritused ja hüperboolsed muutused

Kuigi üritusi polnud mõeldud läbi viia füüsilises reaalsuses, vaatame järgnevalt, missuguste muutuste ideedega naljasündmustes mängiti. Liikumise ruumiline ulatus ning muutuste iseloom varieerusid aktsiooniti. Ühed “sündmused” püsisid samas toimumiskohas, näiteks “Joome kõik kooli piima ära” ja “Mängime Riigikogu ees Keksu”. Teiste sündmuste plaan nägi ette liikumist ühest punktist teise või siis ulatuslikku maastiku ümberkujundamist.

“Tripime ostukärudega Elva” oleks tähendanud rohkem kui 200 kilomeetri pikkust reisi. Pole üllatav, et niisuguse vahemaa läbimise plaanidesse kuulus arutelu liikumisvahendite üle. Muuhulgas tekkis postitustes omamoodi kaubandusdiskursus, kujunes kaubanduskeskuste hierarhia. Teemaks oli, missuguse poeketi käru sobib, missuguse eest “saab peksa”, kui keegi julgeks sellega tulla. Kommentaarides leiame nii originaalseid kui töödeldud pilte tuunitud sõiduriistadest. Arutelu võttis suuna, nagu räägitaks hoopis autodega sõitmisest ja kaaslaste sõidutamist: otsiti ja pakuti vabu kohti, teemaks oli risk ja turvalisus. Omapäraselt tuli ilmsiks pealinna Tallinna ja Tartu vastandus (ürituse algatajad olid pealinlased). Kasutaja Otto iroonilisele küsimusele, kus asub Elva, vastati sama irooniliselt: “Elva asub Tartus.” Huvitava paralleeli eesti noorte *libaeventile* moodustab “nõidade kogunemine” Rootsis, kus huviliste FB grupis peeti plaani Blåkulla saarele⁹ lendamiseks (Cocq & Skott 2017). Erinevuseks on tõsiasi, et kui Tallinn, Tartu ja Elva on olemas ning linnast linna on võimalik liikuda, siis Blåkulla on üksnes muistendikoht. See-eest “kõngetakse” sinna regulaarselt, poekärude reis oleks olnud ühekordne sooritus.

Maastikku muutvad üritused puudutasid suuremaid veekogusid ning Eesti mandriosa ja saarte seniseid piire, näiteks “Tõmbame Saaremaa mandri külge”. Vetega oli tegu veel mitme sündmuse puhul, näiteks “Lükkame Emajõe teistpidi voolama” või “Betoneerime pool Peipsi järve ja teeme sinna parkla”. Mõned veekogud pidi naljasündmuse käigus kas tühjaks joodama või muul viisil kuivaks tehtama. Järve- või merevee ärajoomine osutus inspireerivaks ideeks. Laialdast vastukaja leidis “Joome läänemere tühjaks” (näide 2 tabe-

lis 1), väiksemas mastaabis oli sama plaanis Türi tehisjärve ja Põlva järvega. Nagu Tallinnas päriselt ümberkukkunud jõulukuuse puhul (vt märkus 6), on ka Põlvas veider seos tegeliku elu ja naljasündmuse vahel: Põlva paisjärv lasti 2021. aasta suvel kuivaks, et veekogu põhja puhastada. Anne kanalit Tartus ootas tühjaks pumpamine (“Pumpame Anne kanali tühjaks”).

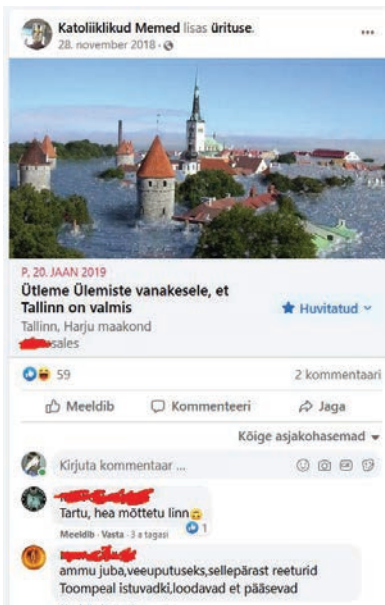
Näeme ootamatus seoses aktualiseerumas rahvajutumotiivi järvevee ärajoomisest, mis kuulub muinasjuttu ATU 313 “Maagiline põgenemine”. Ühes selle jutu episoodis võidab inimtegelane aega, kuni tema vaenulik jälitaja järve tühjendab. Eestis on see tuntud ka muistendimotiivina: hiid, vanapagan või müütiline härg joob vee. ATU 313 põgenemismotiiv naljasündmuste kontekstis tähendab, et sümboliseeritakse endale üleloomulike võimetega tegelase ülesanne.

Tekkis naljasündmusi, mis muutnuks hoonete ja sildade asetust ning proportsioone nagu Photoshop-töötlus päris objektidega: “Lükkame kaarsilla teistpidi” ja “Paneme Ahhaa kerale propelleri otsa ja lendame tigutorni otsa”. Esindatud on absurdsed “Teeme Pronksseast Peekonit” ja “Otsime KäsnaKalle Rimi ananasside seest üles” (näide 4 tabelis 1). Nõrk seos muinasjutudes ja müütides võimalike tegudega on sündmustel “Puhume hästi kõvasti, et lätlastel oleks homme tuuline ilm”, samuti “Teeme Pronksseast Peekonit”, kui pidada silmas taustakujutlust teha söömiskõlbmatu söödavaks. Lätlastele tuule puhumise kõrval algatati ka teine naabrihuumori valdkonda suunduv üritus “Lähme kõik koos Vabaduse Väljakule ja laulame Läti hümnit” (näide 3 tabelis 1).

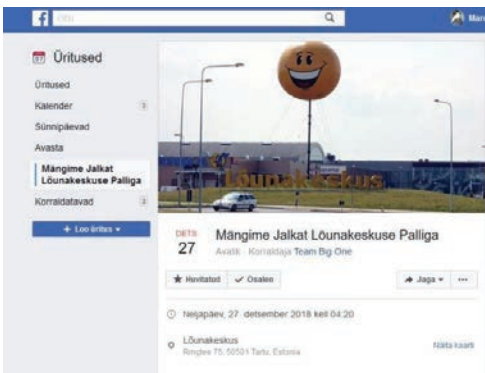
Traditsioonilisele rahvajutule viitab “Ütleme Ülemiste vanakesele, et Tallinn on valmis”. Koolikursusse kuuluv legend “Miks Tallinn iial valmis ei tohi saada” linnavahist, kes valmisaanud linnale järvevee peale laseks, kui talle ehituse lõppemisest teatatakse, on kultuuris tugevalt juurdunud. Seetõttu väljendub lugu väga paljudes intrakultuurilistes seostes. Jutu põhimotiivi kasutades tehakse nalja, seostatakse tänapäeva linnaehituse probleemidega, on loodud visuaalseid töötusi. Huvitava detailina kujutab sündmuse FB lehekülje visuaal üleujutatud Tallinna vanalinna –järvevaimule oleks justkui öeldudki, et Tallinn on valmis (joonis 2).

Mõned naljasündmused oleks olnud isegi teostatavad, vähemalt poleks selleks tehnilisi ega inimfüsioloogiast lähtuvaid takistusi erinevalt muinasjututegelaste suutlikkust nõudvatest ettevõtmistest. Lõunakeskuse palliga võinuks jalgpalli mängida (“Mängime Jalkat Lõunakeskuse Palliga”, joonis 3), kuigi kommentaarides leidub grupisisene kimbatust teesklev küsimus, kuidas kera posti otsast alla saada. Koolisööklas saadaoleva piima oleks kindlasti saanud ära juua (võib-olla juuaksegi ilma sündmust välja kuulutamata?). Nii Riigikogu ees keksu mängimine kui Vabaduse väljakul Läti hümnit laulmine kujutaksid endast teokstegemise korral *flashmobi* kui tegevusmeemi.¹⁰ Kui insaiderite

jaoks olid kõik sündmused *libaeventid* ja küsimus sündmuse teostatavusest on kahtlemata kohatu, siis grupivälisele maailmale kõlasid mõned sündmused ikkagi kahtlaselt. Seda kinnitab kasvõi Raekoja platsi jõulupuu ümberlukkamise ürituse väljakuulutamisele järgnenud meediakajastus (vt Sibold 2018). Meenutagem selles seoses ka Eesti FB kasutajate naljasündmuste puhangust aasta hiljem, 2019 puhkenud ülemaailmset meedia- jm ärevust Ala 51 “ründamise” ümber (nt Sheets 2019 huumori kategooriat kasutamata; Spektor 2019 siiski nalja võtmes; ilmingust kui niisugusest vt <https://knowyourmeme.com/memes/storm-area-51>).

Joonis 2. Sündmuse “Ütleme Ülemiste vanakesele, et Tallinn on valmis” lehekülj FBs (kuvatõmmis).

Joonis 3. Sündmuse “Mängimine Jalkat Lõunakeskuse Palliga” lehekülj FBs (kuvatõmmis).

Naljasündmused pretendeerisid märgatavate muutuste toimumisele – asjad, linnad, maastik oleksid hakanud välja nägema teisiti. Suured ümberpaigutused ning segaduse tekitamine maailma asjade korras on jõukohane triksterile ja loodushiidudele, sündmuste algatajad ja osalejad tegid sümboolselt otsekui triksteri tegusid. Trikster tembutab, sündmuskogukonnad tembutasid. Mitmed internetiuurijad on virtuaalset käitumist interpreteerinud triksteri kuju abil, klassifitseerinud digitaalse triksteri tegusid trolli tembutamiseks (Coleman 2012: 115–116, 2014: 19–52; Valentova 2015: 46–55, 66). Ometi ei saa igasugust digitaalset vallatust kuulutada triksteri tembuks. Gabriella Coleman (2014: 35) arutleb interneti-triksteri üle: internetitrolli ja Anonymoust¹¹ on kerge pidada tänapäevasteks triksteriteks, sest nad tegutsevad piiri peal, nad provotseerivad ja saboteerivad, lõhkudes konventsioone. Naljasündmus kui mittetoimiva sündmuse väljakuulutamise ja organiseerimismäng ei ole triksteritemp, isegi kui sündmusega ettekujutatav tegu (tavalisele inimesele mittejõukohane akt) seda oleks. Erinevus tekib kavatsuslikkusest – naljasündmust korraldatakse teadlikult ja mingis mõttes sihikindlalt, trikster tegutseb teadvustamatult (vt Jung 2013: 197–199). Just tegude teadvustamatuse tõttu ei ole õige internetitrolli pidada triksteriks, sest internetitrolli tegevus on vastupidi, väga teadvustatud ja sihilik. Gabriella Colemani sõnul ei tohiks triksterit seada kaitsevarjuks või vabanduseks internetitrolli ühele või teisele rassistlikule, naistevihkajalikule või lapsikule teole (Coleman 2012: 115–116). Niisiis: naljasündmuste “kaasategijad” ei ole triksterid ega trollid. Ent triksterlikust ajendist, C. G. Jungi sõnadega psühholoogemist või arhetüüpselt psüühilisest struktuurist, mis ilmub kord äratuntavate, kord ebamääraste kujudena kõikide kohtade ja aegade mütoloogias (Jung 2013: 194), võib rääkida ka naljasündmuste puhul, mitte ainult mütoloogia kontekstis.

Naljasündmustega muudetud maailma vaates on tähenduslik, et olulisi muutusi kuulutatavatele üritustele loodi korda taastavad vastusündmused, sealhulgas kogu aktsioonide rea suhtes – üleskutsele lükata kinni kõik FB libasündmused, järgnes omakorda “kinnilükkamise pikali lükkamine” (viidatud ka Liivand 2018). Selliste metasündmuste loomine näitab muuhulgas väga otseselt, et sündmuskogukonnad olid teadlikud üksteise algatustest ja dialoogi peeti ka sündmuse luues. Näiteks paralleelselt olid aktuaalsed mõned paarissündmused – mis ühes sündmuses oleks ümber lükatud, see lubati teises sündmuses püsti tagasi tõsta (novembris 2018 päevase vahega väljakuulutatud ja samaks kuupäevaks, 24. veebruariks 2019 planeeritud üritused “Lükkame Toompeal Jüri ratta ümber” ja “Tõstame Toompeal Jüri ratta püsti”). Niisiis maailma segamini ajamise mängu raames oldi valmis korda taastama.

Libasündmuse ja teiste digitaalse performatiivsuse väljenduste žanrist

Kui olin avastanud eesti noorte sotsiaalmeediakasutajate järjekordse lainetuse, tekkis küsimus analoogilistest võimalikest puhangutest teistes kultuurides või isegi globaalselt. Ülemaailmselt levisid – tõsi küll, naljasündmustest mitmes mõttes erinevad ettevõtmised (nimelt eeldasid füüsilist sooritust) mannekeeni väljakutse (The Mannequin Challenge 2016, vt <https://knowyourmeme.com/memes/mannequin-challenge>) ja jää-ämbri väljakutse (Ice Bucket Challenge 2014, vt <https://knowyourmeme.com/memes/ice-bucket-challenge>),¹² millel oli vastukaja ka Eestis. Jäise vee kallamise aktsioon polnud rohujuuretasandi algatus, aga rahvas tuli sellega kaasa. Naljasündmustel on muidugi analooge teistes kultuurides. Põgus guugeldamine andis tulemuseks kasvõi 2016. aasta uusaastaööks planeeritud ingliskeelse kasutajaskonna sündmuse “Kuula me vanu Drake’i laule ja nutame” (“Listening to old drake songs and cry” <https://www.facebook.com/events/1058167927574935/>). Globaalset vastukaja ja meediakajastust sai USAsse ‘Area 51’ “ründamiseks” kavandatud “üritus” (vt <https://knowyourmeme.com/memes/storm-area-51>). Sellest oli juttu kogu maailma uudistesaitidel, kaasa arvatud maakeelses meedias. Käesolevas kontekstis on ehk oluline, et Ala 51 “ründamine” kui FB sündmus pidi aset leidma Eesti noorte naljasündmustest hiljem, 2019 septembris. Texase juhtumi puhul olid muidugi mastaabid teised, osalejateks märkis ennast üle miljoni kasutaja ning tuhatkond ilmus isegi reaalselt kohale (erinevalt Eesti libasündmustest). Sündmuse looja ise pidas seda siiski algusest peale naljaks, nagu ta intervjuudes ka ütles. See-eest uusaastaöö veetmine üksinduses, ent siiski ühiselt välja kuulutatud üritusest “osa võttes”, samal ajal sama muusikat kuulates, osutus potentsiaalselt ühendavaks.¹³

Eespool juba viidatud Blåkulla-kogunemisel ja eesti noorte naljasündmustel on ühiseid jooni. Nii nagu Rootsi sotsiaalmeediakasutajate iga-aastaselt “nõidade retkel” osalemiseks piisas ürituse leheküljel nupule vajutamisest (Cocq & Skott 2017: 67), võis ka Eesti naljasündmustel hakkama saada sama vähe panustades. Kirglikumad huvilised siiski aitasid ühist aktsiooni huvitavaks muuta omapoolsete kommentaaridega ning reageerimisega kaasosaliste postitustele. Coppélie Cocq ja Fredrik Skott panevad samamoodi tähele, et mängulist sündmust organiseeritakse nagu reaalselt toimuma hakkavat üritust. Seda näitavad nii Eesti kui Rootsi näidetes kommentaarid, kus arutletakse kohalejõudmise võimaluste üle, loetletakse üritusel vajalikke esemeid, luuakse seoseid ümbritseva elu seikadega, sealhulgas folkloori ja populaarkultuuriga. Tõsi, eesti libasündmused olid mõeldud ühekordse ettevõttena. Blåkulla nõiasabat “toimus” regulaarselt lihavõttenädalal ning oli ka sisu poolest rohkem

keskendatud: ühises postituste ja kommentaaride voos taasaktualiseeriti traditsioonilisi nõiduskujutelmi ja legende (Cocq & Skott 2017: 64–66).

Koos *online*-performatiivsuse vaatlemisega – mida inimesed teevad sotsiaalmeedias – vajab määratlemist niisuguste aktsioonide žanr, aga ühtlasi digitaalse folkloori žanrilisus üldisemalt. Internetis sooritatakse väga palju tegevusi, mille järele puudub eluline vajadus ja mida justkui ei peaks võtma tõsiselt, ent teatud juhtudel siiski võetakse. Sealjuures erinevad kogukonnas seesolijate arusaamad väljaspoolsete vaatajate omadest. Nii tekitavad puhtalt meelelahutuslikuna kavatsetud ettevõtmised või väljaütlemise soovist ajendatud seisukohad konflikte ja arusaamatusi. On kahjuks tõsi, et vaimukate ja süütute väljenduste kõrval levib pahatahtlikkus ja internetikius.

Naljasündmuse võib liigitada meemide hulka, toetudes meemi mõistmisele laias tähenduses. Nii Merrill Kaplan (2013) kui ka Limor Shifman (2014: 99–118) loetlevad meemide alaliikidena mitmesuguseid digitaalse loomingu saadusi, samuti hübriidse *online* ja *offline* aktiivsuse ilminguid.¹⁴ Merrill Kaplani sõnul tähistab meem peaaegu igasugust viirusliku, kiire ja laialdase levikuga loomesaadust või praktikat, mida edastatakse, muudetakse ja taasedastatakse internetis jt uutes meediaväljaannetes, mis omandab kultuuris äratuntava sõnumi staatuse; meem on tänapäevafolkloori põhižanr (Kaplan 2013: 136). Internetimeemide näideteks on tema definitsioonis lööklaused, töödeldud fotod, pildimakrod (digipilt koos lisatud tekstiga) ja **vembud** (*pranks*).

Kas libasündmus on vemp, folkloorne žanr, mida ingliskeelses kasutuses tähistab *prank*? Moira Marsh samastab lollitamise (*practical joke*) ja vembu, kui defineerib naljategemist tähistavad mõisted koos (võttes defineerimiseks appi triksteri): “Lollitamine või vemp on mänguline sooritus, mille käigus trikster pettuse teel tõmbab naljategemise sihtmärgi mängu ilma viimase teadmata ja/või temalt luba küsimata, või üllatab nalja objekti” (Marsh 2019: 224).¹⁵ Naljasündmus tähendaks siis *online*-vempu, “võimalust loovalt rakendada teatud oskusi, isiklikku stiili ja tekitada grupisisest solidaarsust” (Marsh 2019: 224). Kas virtuaalne vemp on žanriliselt pärisvembu ekvivalent – justkui hakkaks midagi toimuma, aga tegelikult ei hakka? Keda tahetakse pilgata, kelle arvel lõbutsetakse? Naljasündmus luuakse justkui huvitatute rühma endi jaoks ja esmapilgul võiks arvata, et seotud kogukonnal on ükskõik, kuidas kõrvaltvaatajad reageerivad. Ometi kuulutatakse sündmused välja avalikuna – ühelt poolt laieneb nii võimalike “kaasategijate” ring ja üritus saavutab suuremat tähelepanu; teiselt poolt aga peitub just siin võimalus tabada tembutamise sihtmärki. Kes saab pahaseks või väljendab kuidagi oma häiritust, on reetnud oma asjatundmatuse. Sündmusega seotud grupil läks sel juhul korda provotseerida naljategemise sihtmärki reageerima, mis tähendab, et vemp õnnestus ja žanrimõistatus on lahendatud positiivselt: jah, ka virtuaalne ehk *online*-

vemp on samaväärne nagu senised, peaaegu igapäevased, kuid kord tehtud ja unustatud, mingisugust kehalist sooritust nõudnud vembud. Tegelikult kubiseb internet virtuaalsetest vempudest, naljasündmused on vaid üks suundumus kirjus virtuaalsete eneseväljenduste ja soorituste galeriis. Siinses seoses jääb süvenemata küsimusse, millal on virtuaalne vemp trollimine ja millal lihtsalt nali. Naljatajate potentsiaalseid seoseid triksteri olemusega käsitletakse lähemalt allpool.

Naljasündmuste lainega paralleelselt ilmus näiteid, kuidas üritusi kalduti tõlgendama päriselt sooritatavate tegudena. Meediaartikleid raamistati hoiatavate ja tegelikkust rõhutavate juhtlõikudega; leidus lugejaid, kes pidasid vajalikuks kirjutada pahaseid kommentaare. Kuid kui nali laieneb naljatava grupi piiridest välja, siis tekibki paratamatult mõistmatuid, solvujaid ja neid, kes väljendavad oma pahameelt. Digiüüdiste portaal andis naljaüritustest ülevaate, milles liigitatakse sündmused humoorikateks ja “nendeks, millega peab tegelema politsei” (Sibold 2018). Ajakirjanik oli intervjuueerinud kogenud veebipolitseinikku, kes ei pidanud nähtust iseenesest kriminaalseks. Ametnik väljendas seisukohta, et kui üleskutses viidatakse vigastamisele või hävitamisele või kooskõlastamata avalikule kogunemisele, siis ilmutab politsei valmidust toimuvasse sekkuda. Artiklist selgub, et politsei oli ühte, veel enne 2018. aasta hilissügise libasündmuste lainet kuulutatud üleskutset koha peal kontrollinud. Selle tulemusena kasvas osalejate virtuaalne elevus tunduvalt ja tänu korraldajate tähelepanu alla sattumisele saadi rohkem *feimi*.¹⁶

Virtuaalse vembu kui žanri seisukohalt iseloomustab ka naljasündmusi Villy Tsakona poolt kasutatud termin ühine fiktsioonimäng või fiktsionaliseerimine (*online joint fictionalization*; Tsakona 2018: 229, 235) – see on protsess, mille käigus vabalt kujunev rühm kasutajaid konstrueerib üheskoos kujutluslikku stsenaariumi (*imaginary scenario*). Selle käigus arendatakse vastavatel kogukonnasaitidel ühise tähelepanu objektiks saanud protsessi edasi, seostatakse stsenaariumiga peaaegu suvalisi detaile ja osasündmusi ning seda tehakse, kuniks osalejatel jätkub lusti.¹⁷ Villy Tsakona uurimisnäite kogukonnad elasid kaasa Kreetale sattunud krokodillile. Stsenaariumi arendati mitmel spetsiaalselt loodud leheküljel juulist 2014 kuni aprillini 2015 (Tsakona 2018: 230–231). Nii Rootsi Blåkulla rännakuid, Kreeta krokodillifännide tegevust kui ka Eesti naljasündmusi kajastavad leheküljed sisaldavad erinevates formaatides postitusi (vt joonis 1): lihtsalt kommentaare, võõrkeelseid tsitaate, värsse, videolinke, meeme, GIF-animatsioone, tutvumissoove. Seega on väljendusvormid ja tekkivad struktuurid kultuuriti sarnased, isegi fiktsioonimängu sisus esineb konkreetsete lugude ja detailide kõrval sarnasusi, nagu selgus eriti nõidade väljalennu ja ostukäruodega linnadevahelise sõidu võrdlusest.

Laiemas ja traditsioonilisemas žanriraamis on naljaüritused tõlgendatavad mänguna, kuigi osalejad oma aktiivsust nii ei määratle. Sündmuste nimetused, mille sõnastamiseks on läbivalt kasutatud mitmuse esimest pööret, kujutavad endast kõige ehedamat kutset siirduda mängu maailma (vrd mängu idee tekkides muudes olukordades lausunud väljendeid “hakkame kodu mängima”, “hakkame sõda mängima” või “teeme nii, et...” jne).¹⁸

Kuigi FB naljaüritusi ei kavatsetud reaalselt täide viia, käis organiseerimistöo hoogsalt nagu pärisündmuse eel, mil korraldajatel on palju arutlemist ja kooskõlastamist. Ühine fiktsioonimäng on ilmne digitaalse performatiivsuse avaldus ning sellest osavõtjad kasutasid võimalust virtuaalseks tembutamiseks. Järgnevalt vaatlen naljasündmusega liitunud osalejaid kui sündmuskogukonda. Seejärel arutlen, kas ja kuivõrd võtavad virtuaalses naljasündmuses kaasategijad triksteri rolli ehk kas virtuaalseks tembutamiseks on vaja just triksteri omadusi.

Naljasündmus sündmuseuringute (*event studies*) raamistikus

Piret Voolaid analüüsis Eesti spordis 2011. aasta kevadel puhkenud dopinguskandaali ümber tekkinud folkloori (seni rahvuskangelase staatuses olnud sportlane oli andnud positiivse dopinguproovi). Voolaid kasutab paroodiakogukonna mõistet (Voolaid 2014: 74, 79), iseloomustamaks ühiskondlikku nähtust pilkava FB lehekülje ümber koondunud aktiivseid kasutajaid. Sellega seoses viitas ta ühele varasemale *online*-tegevusele aastast 2010, absurdi harrastavale paroodiakogukonnale, mis kujunes käimasolevate valimiste perioodil tavalisele kurgile toetajate kogumiseks. Kuigi irooniat ja absurdi kui võtteid ja meeleseisundit leidub ka naljasündmuste algatustes ja diskussioonides, pole sündmuste olemus siin tingimata otseselt paroodia, või kui on, siis paroodia teiste (st mitte-meie) poolt korraldatud ürituste pihta üleüldse. Parodeerija ei saa oma tegevuse objektist eemalduda liiga kaugele, aga naljasündmuste puhul saab. Ilmne on taotlus läheneda uudselt, paigutada valmis-maailmas objekte ümber.

Kõigi eespool viidatud näidete puhul on uurijad (Radchenko 2013; Voolaid 2014; Cocq & Skott 2017; Tsakona 2018) kasutanud uuritavate lehekülgedega seotud sotsiaalmeedia kasutajaid ühendavana kogukonna mõistet. Naljaürituste puhul näeme moodustumas sündmuskogukondi. Niisuguseid sündmusega seotud vahetutest korraldajatest, potentsiaalsetest osalejatest ja huvitatutest tekkivaid ajutisi ja tavaliselt nõrgalt seotud rühmi (*event communities*)

vaadeldakse sündmuseuuringute raames. Tegu on korraldustöö ja vabaaja uuringute valdkonnaga, mille keskmes on sündmus kui selline; jälgitakse sündmuskogukonna kujunemist, ühise tegutsemisega tekkivaid emotsioone, entusiasmi, suhteid autsaideritega, kuid ka sündmusega saavutatavat mõju nii osalejatele kui ümbruskonnale (Simons 2019: 148). Üritusest osavõtjad ja huvilised suhtlevad üksteisega nii sündmuse ettevalmistamise käigus, toimumise ajal kui ka järel (*ibid.*). On toodud esile omadusi, mis lubavad seostada sündmuse rituaaliga – need on eristumine tavarutiinist ja (olguigi et ajutine) koos tegutsemise tunne (Simons 2019: 146; rituaali ja mängu lähedusest Huizinga 2003: 18–19). Libasündmus on justkui organiseerimise etapis pooleli jäänud ja täide viimata sündmus. Kuid organiseerimismängu käigus moodustub virtuaalne sündmuskogukond.¹⁹ Toetudes Greg Richardsi (2014: 18–19) ja Ilja Simonsi (2019: 147) käsitlusele toon järgnevalt esile, kuidas aktualiseeruvad sündmuse kui ühise rituaali aspektid.

1. Üheskoos tegutsemise tunne – naljasündmuste puhul tähendab see virtuaalset koosolemist. Postitustest selgub, et mõned osalejad on üksteisega tuttavad ja kohtuvad ka mujal (näiteks mõnel teisel internetiplatvormil, käivad samas koolis vm).
2. Piiritletakse suhe autsaideritega – naljasündmused on avalikud, sageli on isegi kutsutud igauhte liituma. Kui sündmuse organiseerimismäng toimib nagu tembutamine, siis sündmuskogukond vajab pealtvaatajaid, keda üllatada (vt tungaefektist Marsh 2019: 224).
3. Ühine tähelepanu fookus saavutatakse nii reaalse kui fiktiivse sündmuse puhul.
4. Ühetaoline meelestatus.

Nimetatud asjaolude koostoides tekib osalejates kollektiivse entusiasmi tunne.

Pärisündmuste puhul on esile toodud sündmusega saavutatud muutusi jm tulemusi. Rõhutame, et naljasündmust “organiseeriti” ühiste jõupingutustega, lisades sündmuse lehele sisu, kuid sellist hetke, mil oleks saanud sündmuse lõppenuks kuulutada, ei tulnud. Sellegi poolest ei saa väita, nagu poleks naljasündmusel tulemusi, kuid need on ambivalentssed ning mitte nii nähtaval:

1. Tekib meie-tunne – nauditakse osalejate algatusi ja vaimukust; seda, et tegevus on vahva rühma enda jaoks.
2. Naljasündmuse lehe külastamist ja sellele sisu postitamist saadab emotsionaalse energia puhang, saavutuse tunne, hoogsalt lisatakse tundeväljendusi emotikonide abil (internetisuhtluses iseenesest tavaline ja ootuspärane). Sündmuse hüpoteetilised tulemused ja ühistegevuses tekkivad emotsioonid saavad omakorda postituste üheks teemaks, mida tahetakse väljendada. Mängu kuulub korda-

mineku tunne, mis on peaaegu samasugune nagu realselt toimunud sündmuse puhul.²⁰

3. Sündmuskogukond loob kollektiivseid sümboleid. Virtuaalse aktsiooniga kinnitatakse ja demonstreeritakse kuuluvust digitaalsesse subkultuuri ning oskust sellesse asjakohast sisu luua.
4. Ilmnevad teatud vastastikused mõjutused sündmuskogukonnaga seotute ja autsaiderite vahel. Näiteks naljasündmuste kriitiline, kontekstist välja tõstetud kajastus ürituste lehekülgedest väljaspool. Mõistmatu tõlgendus ei häirinud sündmuskogukonda, pigem andis jutuainet kommenteerimiseks ja mängule hoogu juurde. Samal ajal said naljatajad loodetud tähelepanu.

Kui sündmuseks on mitte selle läbiviimine, vaid ühine organiseerimismäng, siis kuidas iseloomustada sündmuse järgset etappi? Tavalise sündmuse puhul lõpevad organiseerimistööd ürituse toimumisega, sündmuse järel tänatatakse (näiteks korraldajad osalisi ja osalejad korraldajaid), postitatakse pilte jm kajastusi toimunust, jutustatakse muljeid, tuuakse esile eredamaid momente jne. Kui naljasündmus sattus ajakirjanduse huvi objektiks, siis naljasündmuse sõnastamine uudislooks või isegi katsed luua reportaaži (näiteks globaalse Area 51 juhtumi kajastused) paljastasid, et väljastpoolt oodati mingit tagajärge. Vemp läks järelikult korda, osa avalikkust õnnestus tõmmata aktsiooni ootamise mängu – seda eriti näivalt teokstehtavate sündmuste puhul. Ilmselgelt võimatud sündmused tekitasid segadust teistmoodi, sest puudus “õige” tõlgendus selliste “sündmuste” vastuvõtmiseks.

Renessansi karneval 21. sajandi rahvalikus internetis

Sündmuseuuringute üks põhitõdesid on pöörata tähelepanu vaadeldava aktsiooni kontekstile (Richards 2014). Teadupärast on see ka folkloorsete protsesside uurimise eelduseks (Bascom 1954: 334; Hiiemäe 2004: 8). Mis moodustab naljasündmuste konteksti? Naljasündmused on tavakasutajate sisuloome ilming, tegevuspaigaks rahvalik veeb (Howard 2008; 2012). Internet kui koht rohujuuretasandi ettevõtmiste näitamiseks ja teostamiseks on võrreldav keskaegse avaliku platsiga, millele olid Mihhail Bahtini sõnul iseloomulikud “karnevali tüüpi väljakupidustused, naerurituaalid ja -kultused, narrid ja lollid, hiiglased, kääbused ja värdjad, iga liiki ja järku kometitegijad, mahukas ja mitmekesine parodiakirjandus ning palju muud; kõigil neil vormidel on ühine stiil ning nad on ühtse ja tervikliku rahvaliku naerukultuuri, karnevalikultuuri osadeks” (Bakhtin 1984: 4). Naljasündmused meenutavad nurgakest internetis, *online-*

karnevali, kuigi internet tegevusruumina on hoopis avaram kui kujutluslik linnaväljak – siin on esindatud ja kajastatud rohkem inimtegevuse sfääre ja nendega seotud informatsiooni kui kuhugi hariliku platsi peale mahuks. Kui Bahtini kirjeldatud renessanslikus kontekstis vastandus naeru vormide ja ilmingute maailm ametliku ja tõsise keskaegse kirikliku ja feodaalse kultuuriga (*ibid.*), siis 21. sajandi internetirahva (naeru)kultuur võtab ametlikku ja tõsist oma tahtmist mööda üle ja töötleb seda omal viisil kõigi digitaalsete vahenditega, mis kasutajatel on. Nii nagu karneval oli tõeline pidustus, millekski saamise, muutumise ja uuenemise pidustus (Bakhtin 1984: 10), on naljasündmused virtuaalne muutmise, väljavahetamise ja teistmoodi tegemise mäng.

Sündmuskogukonna uurijad arutlesid sündmuse transformatsioonilise potentsiaali üle, sündmusega avanevate uute võimaluste üle (Richards 2014: 21). Naljasündmuse loojad ja “osalejad” tahtsid toimida uutmoodi. Vastukaaluks igapäevastele tegelikele festivalidele, aktsioonidele, esitustele ja uudistele algatati oma “sündmused” ja organiseeriti neid noorusliku kirega. Kui muud meemižanrid on tihedas intertekstuaalses seoses ümbritsevate sotsiaalkultuuriliste tingimustega, siis naljasündmused on samuti, ent otsitakse justkui midagi uut ja teistsugust väljendusviisi. Väljakuulutatud sündmuse alustekst ei mängi järgneva stsenaariumi kujundamises nii suurt rolli kui teiste intertekstuaalsetest vihjetest pulbitsevate meemižanride puhul (ka Ülemiste vanakese muistend kui alustekst jääb pigem tahaplaanile). Naljasündmustega loodi virtuaalses ühistegevuses uudne elementide vaheline paigutus: muudeti väike suureks, vertikaalne horisontaalseks (või keerati ümber), liideti kokkusobimatuid asju, vahetati suurte kinnisobjektide asukohti. Digikultuur on siin sündmuskogukonna kultuuriliseks ja kommunikatiivseks kontekstiks ning samal ajal saab selgelt nähtavaks, kuidas rohujuuretasandi sündmuskogukonnad ise oma aktiivsusega loovad seda kultuuri, mille osaks nad on.

Kokkuvõtteks

Eesti noorte internetikasutajate naljasündmuste voog 2018. aasta hilissügisest 2019. aasta alguseni näitab osalemist virtuaalses fantaasiamängus puhtalt lusti pärast, olemata kahjustav ega ohtlik. Ülevaatel võiks olla üldistavat jõudu, aitamaks folkloristliku lähenemise abil mõista, et iga sisukild sotsiaalmeedias, ka siis, kui väljendatu tundub mitmeti tõlgendatav, ei kujuta endast taunimisväärset valeuudist ega vaigistamist nõudvat informatsioonimüra.

Naljasündmused võivad tunduda tühised ja ajutised. Sellest hoolimata pakuvad niisugused näited tuge rahvalikes internetinähtustes orienteerumiseks

ja veelgi laiemalt – tänapäevakultuuri mõistmiseks. Ühelt poolt on sotsiaalmeedias algatatud naljasündmused nagu ikka internetisuhtlus – rohkem või vähem aktiivsed kasutajad loovad sisu ja/või reageerivad teiste postitustele kommentaaride, emotsiooniväljenduste ning meemidega. Teiselt poolt oli libasündmuste puhangul mõningaid esitamismustulenevaid eripärasid. 41 näite põhjal võib öelda, et naljasündmus on uus žanr selles mõttes, et kujutab endast mitme esitusvormi hübriidi. *Online*-performatiivsus kehastub tegevusmeemina, olles ühtaegu tembutamise näiteks traditsioonilistes kategooriates. Digitaalse folkloori üldisema tunnuseks näeme sündmuse imiteerimises loovust ja mängulisust. Naljasündmused tähendasid sündmuse mängu, mis ei käinud võidu peale, osalejad nautisid mitte tulemust, vaid mängu käiku. Ürituste loojad kasutasid oma huvides Facebooki sündmuse formaati, st platvorm osutus valmisolekuks võimaluseks niisugust tegevust katsetada. See tõi muuhulgas kaasa olukorra, et kaasategijate postitustest sai sündmuse kajastus, andmekogu libasündmuste lehekülgedel.

Kuigi libasündmus oli mängult-sündmus, ilmneseid tegevusel päris-sündmuse tunnused: meie-tunne, eristumine autsaideritest, ühine fookus ja meelestatus, tekkis ajutine sündmuskogukond.

Erinevalt tegelikkust imiteerivatest arvutimängudest (näiteks *Second Life* või *Sims*) ei loonud osalejad iseenda *online*-teisikuid ega muid tegelasi. Sarnaselt tegelikkust imiteerivate arvutimängudega oli naljasündmuse mänguruum virtuaalses keskkonnas. Sündmusemängu objektideks olid aga sellegi poolest füüsilise maailma kohad ja maastikumärgid (erinevalt *Second Life*'i ja *Sims*-i loodud maailmadest), ilma et neid oleks reaalselt puudutatud (erinevalt traditsioonilistest mänguasjadest). Libasündmustes toimus see, mida Johan Huizinga kirjeldas kui mängulist funktsiooni – pärismaailma objektide ja kohtade mõõtude ning vahekordade liialdamine ja segiajamine (Huizinga 2003: 159–160). Seega annavad naljasündmused ainet määratlemaks uuesti kultuuri mänguelemendi piire uute mängijate praktikates ja infotehnoloogia võimalusi kasutades. Veel laiemale vaateväljale paigutatuna tekitavad mitte-toimumapidanud üritused uusi küsimusi tegelikkuse ja kujutlusmängu vahekorra. Sündmuse mäng on virtuaalne tegevus virtuaalses keskkonnas (sotsiaalmeedia platvormil) ja ometigi manipuleeritakse kujutluslikult füüsilise maailma elementidega. Uus probleem järgmistes vaatlustes selgitamiseks on, kas piir virtuaalse ja füüsilise vahel on mentaalselt kadunud või vastupidi: oleme tugevas kreenis virtuaalsusse.

Tänuavaldus

Artikkel on koostatud Eesti Kirjandusmuuseumi uurimisprojekti EKM 8-2/20/3 “Folkloori narratiivsed ja uskumuslikud aspektid” raames ja seda on toetanud Euroopa Liit Euroopa Regionaalarengu Fondi kaudu (Eesti-uuringute Tippkeskus TK 145).

Kommentaariid

- ¹ Alates 1990. aastatest on terminitena kasutatud (või sünonüümidega endiselt käibel) arvuti-, küber-, interneti- ning elektrooniline folkloor (Vesik 1996; Fialkova & Yelenevskaya 2006; Krawczyk-Wasilewska 2006; Domokos 2014).
- ² Maili Pilt rõhutab internetis leviva folkloori analüüsi huvides välja määratlemise vajadust, sest kõike ei ole võimalik jälgida. Uuriija defineerib oma välitööde koha, seab eesmärgi ja piiritleb ainese (Pilt 2017: 160–161).
- ³ Tegu on õigupoolest Michel de Certeau’ kirjeldatud “rahvakultuuri operatoorse mudeliga”, ilminguga, mille puhul “rahvalik tegemiskunst mängib valmisolekut korra või süsteemi üle”, kaaperdab selle osi omal viisil kasutamiseks (de Certeau 2005 [1980]: 78–79).
- ⁴ Digitaalse folkloori ühe ilmingu kogumise eeskuju pakub näiteks Trevor Blanki uurimiskogemus meemi “X > Tebow” analüüsimisel, kui ta pärast meemi leviku algust tegeles kaheksa päeva jooksul kommentaaride salvestamisega ning juba viie päevaga kogunes 161 lehekülge seotud materjali (uurimisprotseduurist ja meemist detailsemalt vt Blank 2018: 2–3).
- ⁵ Digitaalse folkloori uurijad on muudesse seostes tähele pannud, et kuigi näiliselt jääb kõik internetti alles, läheb reaalselt osa sisust kaduma (Pilt 2017: 174–175).
- ⁶ Siin ja edaspidi on sündmuste nimetused toodud niisuguses kirjaviisis, nagu nad olid esitatud vastaval FB leheküljel (Märkus puudutab ka kohanimesid tabelis 1).
- ⁷ Algatusel on tegelikkusega paradoksaalne seos – 2011. aastal oligi Raekoja platsi jõulupuu tugeva tuule tõttu ümber kukkunud (<https://www.delfi.ee/news/paevauudised/eesti/fotod-tallinna-raekoja-platsil-kukkus-joulukuusk-umber?id=62244010>).
- ⁸ <https://diktor.geenius.ee/rubriik/eesti/lukkame-marko-mopeedi-pikali-8-koige-veidramat-eestiga-seotud-facebooki-libauritust/>.
- ⁹ Blåkulla kui legendaarse nõiasabati paiga kohta on loodud Wikipedia leheküljel, vt <https://en.wikipedia.org/wiki/Blockula>.
- ¹⁰ *Flash mob* on asjassepühendatud tegijarühma lühiajaline sünkroniseeritud tegevus avalikus ruumis (Shifman 2014: 99).
- ¹¹ Anonymous on poliitiliselt motiveeritud häkkerite rahvusvaheline, lõdvalt seotud anarhistlik ühendus ja allkultuur, võitleb internetitsensuuri vastu (vt AKIT 2022; <https://akit.cyber.ee/term/7146-anonymous>).
- ¹² Uurimus nt Rossolatos 2015.
- ¹³ Vrd kommenteerija mõttekäiku võib-olla tekkivast ühistundest, teades, et kuskil mujal keegi teine samuti on kurb ja üks: “Nothing brings people together like crying alone”

seoses üritusega “Crying and Eating Bread by Yourself on the Floor” (<https://www.facebook.com/events/724756514323882/>) 31. detsembril 2015.

- ¹⁴ Adam Burgess, Vincent Miller ja Sarah Moore (Burgess & Miller *et al.* 2018) liigitavad ka väljakutse-aktsioonid uueks meemide kategooriaks *Viral Challenge Memes*.
- ¹⁵ *Practical joke or a prank is a scripted, unilateral play performance involving two opposed parties – trickster and target – with the goal of surprising or deceiving the target into play without his or her knowledge, permission, or both.*
- ¹⁶ *feim* – kõnekeelne sõna kuulsuse tähistamiseks; vt Sõnaveeb.
- ¹⁷ Ühise fiktsionaliseerimise näiteid on erinevalt kontseptualiseeritud. Näiteks Daria Radchenko vaatles ühe konnakultuse kogukonna tegevust, nimetades seda intellektuaal-ironiliseks mänguks (Radchenko 2013).
- ¹⁸ Naljasündmustega mõnevõrra sarnast, ühiselt sooritatud ja mitte kuigi traditsioonilist mängu analüüsisid seesolija vaatepunktist Piret Noorhani ja Tiina Saluvere (1996). Toonane Lennarti-mäng toimus tavategelikkuses (erinevalt naljasündmustest sotsiaalmeediaplatformil), kuigi informatsiooni koondati juba siis ka internetiuudistest. Samamoodi lõimiti mänguga igasuguseid näiliselt meelevaldseid detaile ja muidu mängulist teavet. Mõlema mängulise tegevuse puhul oli selgelt esil loovus ja mängulisus, kuid problemaatiliseks osutus žanrimääratlus.
- ¹⁹ Internetikommunikatsiooni uurija Katrin Tiidenberg peab veebikogukondade teemat digitaalselt rikastatud maailma mõistmisel väga oluliseks. Tema kogukondade-liigituses leiduvatest kategooriatest sobiksid naljasündmustesse haaratud kaasategijaid iseloomustama eriti tõlgenduskogukond ja tegevuskogukond (vt Tiidenberg 2017: 186–222; eriti 189–190 ja käsitluses viidatud teooriad).
- ²⁰ Postitustes on huvitavaid näiteid, missuguseid päriselu mõjutavaid tulemusi oleks ühel või teisel naljasündmusel, kui need reaalselt toimuksid. Näiteks “Joome läänemere tühjaks” kommentaarides leiame hoiatusvideo lingi, mis juhtub inimese ajuga, kui juua liiga palju vett, postitaja oli leidnud klipi “3 Gallons Water in 2 Hours” ja edastas selle sündmuse arutellusse. Teine kommenteerija samas voos kirjutas: “Ma olen veendunud, et antud üritus vähendab drastiliselt uppumissurmi nii inimeste kui ka kalade seas, niiet seda tuleb pigem näha kui suurt kingitust ja õnnistust kaladele” (https://www.facebook.com/events/499524077199188/?active_tab=discussion).

Kirjandus

AKIT 2022 = *Andmekaitse ja infoturbe leksikon*. Cybernetica AS 2011–2022 (<https://akit.cyber.ee/> – 07.10.2022).

Bakhtin, Mikhail 1984. *Rabelais and his world*. Bloomington: Indiana University Press.

Bascom, William R. 1954. Four Functions of Folklore. – *Journal of American Folklore* 67, lk 333–349 (DOI:10.2307/536411).

Blank, Trevor J. 2015. Faux Your Entertainment: Amazon.com Product Reviews as a Locus of Digital Performance. – *Journal of American Folklore* 128 (509), lk 286–297 (DOI:10.5406/jamerfolk.128.509.0286).

Blank, Trevor J. 2018. Folklore and the Internet: The Challenge of an Ephemeral Landscape. – *Humanities* 7 (2), lk 50 (DOI:10.3390/h7020050).

- Buccitelli, Anthony Bak 2012. Performance 2.0: Observations toward a Theory of the Digital Performance of Folklore. – Blank, Trevor J. (toim). *Folk Culture in the Digital Age: The Emergent Dynamics of Human Interaction*. Logan: Utah State University Press, lk 60–84 (DOI:10.7330/9780874218909.c03).
- Burgess, Adam & Miller, Vincent & Moore, Sarah 2018. Prestige, Performance and Social Pressure in Viral Challenge Memes: Neknomination, the Ice-Bucket Challenge and SmearForSmear as Imitative Encounters. – *Sociology* 52 (5), lk 1035–1051 (DOI:10.1177/0038038516680312).
- Certeau, Michel de 2005 [1980]. *Igapäevased praktikad I: Tegemiskunstud*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Cocq, Coppélie & Skott, Fredrik 2017. Party på Blåkulla! Sägentradition på Facebook. – *Tidsskrift for Kulturforskning* 16 (2), lk 63–78 (<http://ojs.novus.no/index.php/TFK/article/view/1435> – 07.10.2022).
- Coleman, Gabriella 2012. Phreaks, Hackers, and Trolls. The Politics of Transgression and Spectacle. – Mandiberg, Michael (toim). *The social media reader*. New York & London: New York University Press, lk 99–119 (DOI:10.18574/nyu/9780814763025.003.0012).
- Coleman, Gabriella 2014. *Hacker, hoaxer, whistleblower, spy: The many faces of Anonymous*. London & New York: Verso.
- Collins, Randall 2004. *Interaction ritual chains*. Princeton: Princeton University Press.
- De Seta, Gabriele 2020. Digital folklore. – Hunsinger, Jeremy & Klastrup, Lisbeth & Allen, Matthew M. (toim). *Second International Handbook of Internet Research*. Springer, lk 167–183 (DOI:10.1007/978-94-024-1202-4).
- Domokos, Marian 2014. Towards Methodological Issues in Electronic Folklore. – *Slovak Ethnology* 62 (2), lk 283–295.
- Fialkova, Larissa & Yelenevskaya, Maria N. 2006. Ghosts in the Cyber World. An Analysis of Folklore Sites on the Internet. – *Fabula* 42 (1–2), lk 64–89 (DOI:10.1515/fabl.2001.011).
- Howard, Richard 2008. The Vernacular Web of Participatory Media. – *Critical Studies in Media Communication* 25 (5), lk 490–513 (DOI:10.1080/15295030802468065).
- Howard, Richard 2012. How counter-culture helped put the ‘vernacular’ in Vernacular Webs. – Blank, Trevor J. (toim). *Folk Culture in the Digital Age. The Emergent Dynamics of Human Interaction*. Logan, Utah: Utah State University Press, lk 25–45 (DOI:10.7330/9780874218909.c01).
- Howard, Richard & Cocq, Coppélie 2017. The Inheritance of the Digital: Ethnographic Approaches to Everyday Realities in, Of, and Through Digital Technologies. – *Cultural Analysis* 16 (1), lk 1–6.
- Hiiemäe, Reet 2004. Eessõna. Richard Viidalepp. – Hiiemäe, Reet (toim). *Eesti rahvajuttude laadist, funktsioonist ja jutustajatest*. Sator 4. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseumi rahvausundi tööruh, lk 7–11.
- Huizinga, Johan 2003 [1938]. *Mängiv inimene. Kultuuri mänguelemendi määratlemise katse*. Tallinn: Varrak.

- Jenkins, Henry 2006. *Convergence Culture: Where Old and New Media Collide*. New York: New York University Press.
- Jung, Carl Gustav 2013. *Neli arhetüüpi. Ema. Taassünd. Vaim. Trikster*. Tallinn: Kirjastus Pilgrim.
- Kalda, Mare 2017. Meemimered ja viraliväljad. Internetimeemid rahvaluulekoguja töölaual(e). – Toomeos-Orglaan, Kärri & Västriku, Ergo-Hart (toim). *Välitööd väärtuste skaalal*. Akadeemilise Rahvaluule Seltsi 15. sügiskonverents Tartus 30.11.2017. Tartu: Akadeemiline Rahvaluule Selts, lk 17–18.
- Kaplan, Merrill 2013. Curation and Tradition on Web 2.0. – Blank, Trevor J. & Howard, Robert G. (toim). *Tradition in the Twenty-First Century. Locating the Role of the Past in the Present*. Logan: Utah State University Press, lk 123–148 (DOI:10.7330/9780874218992.c05).
- Krawczyk-Wasilewska, Violetta 2006. E-Folklore in the Age of Globalization. – *Fabula. Zeitschrift für Erzählforschung* 47 (3–4), lk 248–254 (DOI:10.1515/FABL.2006.027).
- Liivand, Ene 2019. Noorte aktivism Facebookis. Noored ja noorsoouurimus. Ainetöö Tallinna Ülikoolis, sügissemester 2018. – *Huvitööalast infot. Kolga koolist ja koolile*. Kolga kooli ajaveeb (<http://kolgahuvitoo.blogspot.com/2019/02/noorte-aktivism-facebookis.html> – 10.10.2022).
- Liivand, Martin 2018. Lökkame Marko mopeedi pikali: 8 kõige veidramat Eestiga seotud Facebooki libaüritust. – *Diktor*, 22. november (<https://diktor.geenius.ee/rubriik/eesti/lukkame-marko-mopeedi-pikali-8-koige-veidramat-eestiga-seotud-facebooki-libaüritust/> – 10.10.2022).
- Marsh, Moira 2019. American Jokes, Pranks, and Humor. – Bronner, Simon (toim). *The Oxford Handbook of American Folklore and Folklife Studies*. Oxford University Press, lk 210–237.
- Noorhani, Piret, Saluvere, Tiina 1996. Ühest isevärki mängust. – Kõiva, Mare (toim). *Mängult-päriselt*. Tänapäeva folkloorist II. Tartu: Eesti Rahvaluule Arhiiv & Eesti Keele Instituut, lk 26–38.
- Pilt, Maili 2017. Välitööd internetis. – Metsvahi, Merili (koost). *Folkloristlikud välitööd*. Tartu: Tartu Ülikooli kirjastus, lk 160–179.
- Radchenko, Daria 2013 = Radchenko, Dar'ia. Fan4Fun: Internet-memy kak faktor formirovaniia soobshchestv. – *Digital Icons: Studies in Russian, Eurasian and Central European New Media* 10, lk 65–83.
- Richards, Greg 2014. Imagineering events as interaction ritual chains. – Richards, Greg & Marques, Lenia & Mein, Karen (toim). *Event Design: Social perspectives and practices*. Routledge Advances in Event Research Series. London: Routledge, lk 14–24.
- Rossolatos, George 2015. The Ice-Bucket Challenge: The Legitimacy of the Memetic Mode of Cultural Reproduction Is the Message. – *Signs and Society* 3 (1), lk 132–152 (DOI:10.1086/679520).

Sheets, Megan 2019. More than 165,000 'alien hunters' say they will storm Area 51 in September to look for extraterrestrial life at the secretive and heavily guarded military base in Nevada desert. – *Daily Mail*, 9 July (<https://www.dailymail.co.uk/news/article-7228633/More-165-000-alien-hunters-say-storm-Area-51-look-extraterrestrial-life.html> – 10.10.2022).

Shifman, Limor 2014. *Memes in Digital Culture*. The MIT Press Essential Knowledge. Cambridge: MIT Press.

Sibold, Gregor 2018. Lukkame Raekoja platsi kuuse ümber. Politsei peab kantseldama Facebookis libaüritustega naljatavaid noori. – *Digigeenius* [Digiudiste portaal], 18. november (<https://digi.geenius.ee/rubriik/uudis/lukkame-raekoja-platsi-kuuse-umber-politsei-peab-kantseldama-facebookis-libaüritustega-naljatavaid-noori/> – 10.10.2022).

Simons, Iija 2019. Events and online interaction: the construction of hybrid event communities. – *Leisure Studies* 38 (2), lk 145–159 (DOI:10.1080/02614367.2018.1553994).

Spektor, Brandon 2019. Nearly 200K People Have Signed Up to Steal Alien Secrets from Area 51 in Late-Summer Raid. – *Live Science Newsletter*, 9 July (<https://www.livescience.com/65899-area-51-summer-raid.html> – 10.10.2022).

Tiidenberg, Katrin 2017. *Ihu ja hingega internetis. Kuidas mõista sotsiaalmeediat?* Acta Universitatis Tallinnensis. Socialia. Elustiilide uurimused. Tallinn: Tallinna Ülikooli Kirjastus.

Valentova, Eva 2015. The Chaotic Freedom Fighter: Anonymous as the Trickster of Cyberculture. – *New Directions in Folklore* 13 (1/2), lk 44–70 (<https://scholarworks.iu.edu/journals/index.php/ndif/article/view/20035> – 10.10.2022).

Vesik, Sander 1996. Cyber...? Küber! (või oli see kübar?). Folkloorist Internetis ja Internetist (vahelduseks sekka arvutitestki). – Oras, Janika (toim). *Vaga vares*. Pro folkloristica IV. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, lk 122–131 (<https://www.folklore.ee/era/nt/PF4/> – 10.10.2022).

Voolaid, Piret 2014. Olümpiavõitja kui rahvuskangelane: folkloristlik vaade ühele dopingujuhtumile. – *Mäetagused* 58, lk 53–84 (DOI:10.7592/MT2014.58.voolaid).

Summary

***Eating, drinking, pushing, driving...* Playing event on Facebook**

Mare Kalda

Senior Research Fellow
Department of Folkloristics
Estonian Literary Museum
mare.kalda@folklore.ee

Keywords: digital folklore, event studies, Facebook event, meme, online-performativity, event community

The Internet and its social media platforms offer opportunities to make visible grassroots creative products and activities, which would not otherwise receive wider attention.

In November 2018, as Facebook enables to create online meeting spaces for various events, a series of fake events was initiated on this social media platform by Estonian-speaking users. The “actions” were announced exactly like any other Facebook event, yet were not actually intended to be performed. It is reasonable to consider the event-organising game as a special vernacular practice that deserves to be observed from a folkloristic perspective.

The analysis focuses on various aspects of fake events – the genre of these actions, the seriality of events, the dialogue between the participants and those interested in the comments sections, but also the peculiarities of the co-created content. The article attempts to frame the groups of internet users that temporarily gathered around the events within the concept of event community, and traces which stages of the formation and operation of an event community occur in the fake events.

In a broader context, the author discusses the similarities between the parodies that lie at the forefront of the fake events initiated by social media users’ communities and the Renaissance carnivals in a public city square.

Mare Kalda on Eesti Kirjandusmuuseumi folkloristika osakonna vanemteadur. Tema uurimisvaldkonnad hõlmavad traditsiooniliste muistendite tüpoloogiat ning peidetud varandustega seotud rahvajutte ja uskumusi nii diakroonilisest kui sünkroonilisest vaatepunktist. Tänapäevastest folkloorinähtustest on tema tähelepanu all aareteotsimismängud, samuti internetifolkloori ilmingud: meemid, omaloomingulised videod jm rahvaliku loovuse avaldumisviisid nüüdis-kultuuris.

Mare Kalda

Mare Kalda is Senior Research Fellow (PhD) at the Department of Folkloristics at the Estonian Literary Museum, Estonia. Her research interests include the typology of traditional legends and folk narratives and beliefs related to hidden treasures from both diachronic and synchronic perspectives. Among contemporary folklore phenomena, she focuses on treasure seeking games, as well as manifestations of digital folklore: memes, user-generated videos, and other ways of expressing vernacular creativity in modern culture.

mare.kalda@folklore.ee

Gruusia-Abhaasia sõja (1992–1993) retseptsioon eesti meedias sõja ajal ja järel

Aivar Jürgenson

Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Rahvaluule Arhiivi

erakorraline vanemteadur

aivar.jyrgenson.001@gmail.com

Teesid: Artikkel arutleb sõja kujutamise teoreetiliste ja praktiliste aspektide üle ning annab ülevaate Gruusia-Abhaasia sõja kajastuse dünaamikast eestikeelses meedias. Näidatakse, kuidas on ajas muutunud meediakajastuse allikad ning raamistik, milles tollaseid sündmusi interpreteeritakse. Eraldi vaadeldakse meediakajastusi sõja esimesel ja teisel poolel, 1990. aastate keskel ja teisel poolel ning pärast Gruusia rooside revolutsiooni. Otsitakse seoseid meediakajastuse tonaalsuse ja poliitiliste arengute vahel nii Gruusia-Venemaa kui ka Gruusia-Lääne suhete teljel.

Märksõnad: Gruusia-Abhaasia sõda, meedia, retseptsioon, sõjaajakirjandus

Sissejuhatus

Gruusia-Abhaasia sõda on eesti meedias kajastatud vähe, nii et ei ole põhjust rääkida mingist väljakujunenud diskursusest. Ometi kui vaadata selle sõja retseptsiooni dünaamikat, võib märgata teatavaid trende. Ja need, kui arvestada Eesti poliitmaastikul tänapäeval domineerivat toetust Gruusia territoriaalsele terviklikkusele, võivad mõjuda üllatavalt. Teatavasti valitseb tänases Eestis arusaam, mille kohaselt kujutas Gruusia-Abhaasia sõda endast sisuliselt Vene-Gruusia sõda, kus Venemaa kasutas separatistlikke ja venemeelseid abhaase Gruusia sisepoliitilise olukorra õnestamiseks ja territoriaalse terviklikkuse lõhkumiseks. Kui aga jälgida lähemalt, kuidas kujutas meie 1990. aastate alguse ajakirjandus Gruusia-Abhaasia konflikti, näeme, et seal selline narratiiv sisuliselt puudus. Põhjuseid selleks on mitmeid. Kõigepealt Eesti tollal veel ähmane poliitiline enesepositsioneer Euroopas: Eesti ei kuulunud Euroopa Liitu ega NATO-sse – kuigi sinna pürgiti, nähti samal ajal oma rolli Ida ja Lääne vahendajana. Külma sõda oli lõppenud ja Francis Fukuyama kirjutas lootusrikkalt ajaloo lõpust (Fukuyama 1993), president Boriss Jeltsini aegne suveräänsuste paraad Venemaa Föderatsioonis tekitas illusiooni, et isegi

sel maal võidakse austada põlisrahvaste õigusi. Polnud veel kätte jõudnud 1994. aasta detsember, mil Venemaa alustas agressiooni Tšetšeenias ja kõigile sai selgeks, et rohkem Venemaa suveräänsusideedega flirtida ei kavatse. 1980. aastate lõpus ja 1990. aastate algul asusid etniliste konfliktide pesad pigem laguneva impeeriumi perifeerias, nn piiriirikes, kus konfliktidel võis täheldada küll sovetlikust taagast lähtuvaid ajendeid, kuid kus venelaste aktuaalne osalus oli kas nõrk või varjatud. Armeenia-Aserbaidžani konfliktil oli kindlasti rohkem põhjusi kui vaid nõukogudeaegne pärand. Juba 20. sajandi algul oli Kaukaasias kohalike põhirahvuste vahel hulga rohkem konflikte kui põliselanikel venelastega (Light 1996: 37).

Kuidas kirjeldada sõdu sellises olukorras, kus üks endine nn *vennasrahvas* pöörab relvad teise endise *vennasrahva* vastu? Kui üks väike või ka keskmise suurusega, kuid mitte impeeriumi mõõtu riik otsustab pöörata relvad endast väiksema vastu – ja seda veel olukorras, kus meie traditsioonilise negatiivse välise “teise” (Venemaa) roll pole selgesti nähtav?

Artiklis vaadeldakse Gruusia-Abhaasia sõja kajastusi eesti meedias sõja ajal ja järel. Jälgitakse interpretatsiooni dünaamikat ning vaadeldakse, kuidas vaatenurgad ja hinnangud muutuvad vastavalt geopoliitilistele arengutele nii regioonis kui laiemalt. Jälgitakse, kuidas sõja retseptioon ja sõjas osalenud vaenupoolte kuvand areneb vastavalt Eesti liitlассuhete kujunemisele. Kui pärast sõda on Gruusia esitanud seda sõda mitte enam Gruusia-Abhaasia, vaid Vene-Gruusia sõjana, siis vaadeldakse artiklis, kas ja kuivõrd leiab see väide katet sõjaaegsetes Eesti meedias ilmunud tekstides.

Kvalitatiivse sisuanalüüsi allikateks olevad ajaleheartiklid, mis pärinevad nii sõja ajast (1992–1993) kui ka sõjale järgnenud aastatest, leidsin Eesti Rahvusraamatukogu digiarhiivi DIGAR otsingumootorit kasutades ja raamatukogus ajalehti välja tellides (Nõukogude-aegne ja taasiseseisvunud Eesti varasema perioodi ajakirjandus pole artikli kirjutamise ajaks veel digitaalsena kättesaadav). Kuna Gruusia-Abhaasia sõda kajastati nii sõja ajal kui pärast seda võrdlemisi vähe, lihtsustas see ajaleheartiklite valikuprintsiipi: kasutatud on peaaegu kõiki DIGARi kaudu leitud artikleid, milles eesti ajakirjanikud kajastavad selle sõja sündmusi 1990. aastatel. Välja on jäänud mõningad lühisõnumid ja üksikud eesti ajakirjanduses avaldatud välisekspertide ülevaated. Samuti Abhaasia eestlaste evakueerimisega seotud artiklid, sest see teema nõuab eraldi käsitlemist ega ole siinse artikli seisukohast relevantne. 1990. aastatest hilisema perioodi kohta on võimalik materjali leida juba Google'i otsingumootorit kasutades ja digitaalselt internetis leiduvaid artikleid lugedes. Pärast augustisõda (2008) ilmus Eestis ka pikemaid analüüsivaid ajakirja- ja kogumikuartikleid, mille fookus on küll augustisõjal, kuid milles puudutatakse ka varasemat Gruusia-Abhaasia sõda. Kuigi tegu pole ajaleheartiklitega ja ajakirjanduse retseptiooni

nende põhjal teha ei saa, peegelduvad neis teatavad hoiakute nihked, mistõttu kasutasin hilisema perioodi analüüsimisel näiteid ka sellisest kirjandusest.

Sõjasündmuste freimimine ajakirjanduses

Sõda nagu iga muudki sündmust saab kajastada mitmeti. Sõltuvalt vaatleja eelhäälestusest ja eesmärkidest saab selle eri aspekte kas rõhutada, kujutada väheolulisena või hoopis maha vaikida. Vaadeldava reaalsuse selektsioon ja selle teatud aspektide rõhutamine sõltuvad vaatleja taustateadmistest, ideoloogilistest hoiakutest, eesmärkidest, situatsiooni eripärast jne. Nähtusi ja olukordi saab esitada konkreetse raamistikus (ingl *framing*, sellest ee *freimimine*), mis annab neile soovitud tähendusi. Freimi võiks defineerida kui kesket organiseerivat mõtet või lugu, mis annab hajusale sündmuste reale tähenduse (Hoewe & Bowe *et al.* 2012: 484). Freim organiseerib, struktureerib ja annab tähenduse sündmusele, millel puudub iseeneslik tähendus. Kui rääkida ajakirjandusest, siis organiseerib freim sündmusi nii neid vahendava ajakirjaniku jaoks, kuid kahtlemata ka vahendatut tarbiva lugeja jaoks. Seega mõjutab valitud freim seda, kuidas avalikkus mõnda sündmust kogeb. Todd Gitlin kirjutab, et isegi uudiste pealkirju võidakse tajuda faktidena, ta märgib, et ajakirjanikud ei tegutse mitte reaalsuse peegeldajatena, vaid ka “reaalsuse” loojatena. Ta nimetab meedias rakendatavaid freime mõtlemise, interpreteerimise, esituse, selektsiooni, rõhuasetuste, välistamise püsivateks muustriteks, mille abil rutiinselt kujundatakse verbaalset või visuaalset diskursust. Freimimine võimaldab ajakirjanikul kiiresti töödelda suurt hulka informatsiooni, seda kognitiivselt kategoriseerida ja efektiivselt edastada (Gitlin 1980: 7, 14). Eksperimentides on tuvastatud, et meedia tarbijad on võimelised freimi mõjusid vähendama vaid juhul, kui nad on freimi olemasolust teadlikud. On tehtud eksperimente, milles ühest ja samast sündmusest luuakse erinevaid lugusid ning jälgitakse, kuidas nende lugude lugejad erinevatele freimidele reageerivad. Tulemused näitavad, et erinevad freimid mõjutavad oluliselt seda, kuidas inimesed üht ja sama sündmust tajuvad (Hoewe & Bowe *et al.* 2012: 484). On uuritud näiteks, kuidas Iisraeli-Palestiina konflikti vahendamisel on USA meedias kasutatud Iisraeli pooldavaid ja araabiaavastaseid freime (Chang & Zeldes 2006: 85). 2006. aasta Liibanoni sõja (Iisraeli-Hezbollah sõda) rahvusvahelisi meediakajastusi (BBC, CNN ja CBS News) uurinud autorid nimetavad neid asümmeetrilisteks ja tähelepanuväärseks ühe freimimise võttena dispropordionaalsust – ajakirjanikud käsitasid Iisraeli valdavalt agressorina (Kalb & Saivetz 2006). Jennifer Hoewe, Brian J. Bowe ja Geri Alumit Zeldes analüüsisid 2006. aasta Liibanoni sõja, aga samuti Gaza 2008.–2009. aasta relvakonflikti kajastusi kahes Detroidi ajalehes

(Detroit News ja Detroit Free Press). Jõuti järeldusele, et Gaza konflikti puhul kasutati peamiselt Iisraeli-meelseid ja Liibanoni sõja puhul Liibanoni-meelseid allikaid. Kui esimene allikavalik ei vaja selgitusi, siis viimase eelistuse põhjusena toovad autorid välja asjaolu, et Michigani osariigi araabia elanikkonnast on 31% liibanoni ja vaid 2% palestiina päritolu. Autorid rõhutavad allikate olulist rolli lugejate meelsuse suunamisel (Hoewe & Bowe *et al.* 2012: 489). Ameerika sõda terrorismiga analüüsivates meediauuringutes on näidatud, kuidas ajakirjanikud ja ka illustraatorid lähtuvad “kurja” moslemi narratiivist, et tekitada hirmu ja usaldamatust moslemite ja islami suhtes (Semmerling 2008; *cit* Hoewe & Bowe *et al.* 2012: 485). Afganistani džihaadi meediakajastuste näitel kirjutab Mujib Abid, et ka peavoolumeedia väited sõjakajastuste objektiivsusest lähtuvad soovist paista “hea ajakirjandusena”. Tegelikult lähtub ka see “hea ajakirjandus” metodoloogilistest freimidest, st reportaažid on subjektiivsed ja lähtuvad ühe poole seisukohtadest, enamasti edastades sõnumit selle sõjalisest edukusest (Abid 2017: 456). 2022. aastal, kui toimumas on Venemaa täiemahuline agressioon Ukrainas, näeme sedasama omaenda ajakirjanduses, samas kui meie Ukrainaga ühine väline negatiivne “teine” kogeb seda Vene ajakirjanduse vahendusel. Sõjaajakirjandus on harva erapooletu.

Eestis on Maarja Klaas analüüsinud tšetšeeni iseseisvuslaste kuvandit eesti meedias Vene-Tšetšeenia sõdade taustal. Eesti Päevalehe ja Postimehe sisu analüüsid näitab ta, et tšetšeeni iseseisvuslasi konstrueeriti läbi rahvusluse diskursuse, mis näeb tšetšeenides eelkõige eestlastele sarnases situatsioonis olevat väikerahvast ning rahvuslikke vabadusvõitlejaid. Selle kontekstiks on Venemaa kui negatiivne väline “teine”, kelles nähakse väikseid rahvusi mitte arvestavat jõudu (Klaas 2006: 56, 61).

1980. aastate lõpul ja 1990. aastate algul tunti Eestis ühisosa rahvuslike liikumistega teistes Nõukogude Liidu piirkondades, 1989. aasta aprillis elati kaasa Tbilisi ja 1991. aasta jaanuaris Vilniuse veresauna ohvritele. Ühine vastane liitis emotsionaalselt. Tuntud teadlane ja nõukogudeaegne dissident Andrei Sahharov oli küll juba 1980. aastate lõpul kasutanud Gruusia tähistamiseks hinnangulist väljendit “малая империя” (väike impeerium, vt Avidzba 2008: 23; Atšugba 2007: 13), kui puutus kokku Gruusia liidrite šovinistlike seisukohavõttudega Gruusia NSV piirides elavate mittegrusiinide suhtes. Kui Sahharovi käibele lastud väljendit olekski Eestis tiražeeritud, poleks see ilmselt oluliselt mõjutanud eestlaste suhtumist grusiinidesse kui vabadust ihkavasse väikerahvasse. Eestis puudus negatiivne kuvand ka Abhaasia suhtes. Abhaasiat teati Eestis valdavalt päikeseküllase suvituspiirkonnana, samuti Kaukaasia eestlaste kodupaigana. Gruusia-Abhaasia konflikti puhul puudus Eestis veel raamistik, milles oleks üht vaenupoolt olnud võimalik seostada meie kollektiivse “teisega” – Venemaaga.

Sõja algus

1992. aasta kevadel ja suvel oli Gruusias käimas kodusõda, eelmisel talvel võimult tõugatud megreelist presidendi Zviad Gamsahurdia pooldajad koondusid peamiselt Megreeliasse. Kui 14. augustil 1992 tungisid riigipöördega võimule tõusnud Eduard Ševardnadzet toetavad Gruusia üksused Megreeliast edasi Abhaasia territooriumile, võis see eemalt vaadates tunduda kodusõja jätkuna. Nii Ševardnadze pool seda ka esitas. Ettekääne oli “kaitsta raudteed diversantlike gruppide eest” – vastava salajase otsuse oli Gruusia Riiginõukogu presiidium vastu võtnud 11. augustil (Atšugba 2011: 174; Jojua 2011: 469). “Abhaasia oli muutunud kriminaalseks eldoradoks, terroristide ja röövlite kokkusaamiskohaks. Tuli võtta kiireid ja otsustavaid meetmeid”, kirjutab Eduard Ševardnadze oma mälestustes (Ševardnadze 2009: 224). Mõni lehekülj edasi kirjutab ta, et Megreelias ja Abhaasias rööviti paljaks kaubaveoseid ja “ainuüksi 1992. aasta esimesel poolel registreeriti 1142 kallaletungi ja õhkimist” (*ibid.*: 227). Pealtäha neutraalse arvude keele taga on aga demagoogia: esitades Abhaasiat, kus olukord sel ajal oli veel rahulik, samas kontekstis kodusõtta kistud Megreeliaga, mille üle Gruusia keskvoimul oli raske kontrolli kehtestada, esitab Ševardnadze Abhaasiale ülekohtuseid süüdistusi.

Abhaasia ajalookirjutus viitab sellele, et tegelikult puudus sõjaliseks reageerimiseks otsene vajadus, sest Taga-Kaukaasia raudtee Abhaasia lõik funktsioneeris normaalselt. Kui märtsist alates oli näiteks Megreelia territooriumil avastatud 16 diversioonigruppi, siis Abhaasias mitte ühtegi. Rännaku tegelik põhjus oli Gruusia valitsuse soov maha suruda abhaasi iseseisvuslased. 23. juulil oli Abhaasia Ülemnõukogu vastu võtnud otsuse muuta Abhaasia ANSV 1978. aasta põhiseadust ja minna üle 1925. aasta põhiseadusele, mis käsitas Abhaasiat ja Gruusiat võrdväärsete NSV-dena. Abhaasia ANSV nimetati nüüd ümber Abhaasia Vabariigiks. Tbilisis kuulutati need otsused õigustühiseks ja kolm nädalat hiljem viidi Abhaasiasse sisse sõjavägi. Sõja algfaasis ei suutnud abhaasid grusiinidele vastupanu osutada ning laial rindel taanduti põhja poole. Pealinna Suhhumi hõivasid grusiinid 16. augustil, rännakut toetas Abhaasia põhjaosast meredessant Tsandrõpši, mille tagajärjel hõivati Venemaa piiri äärne piirkond (Lakoba 2001: 25, 35; Atšugba 2011: 171, 177). Abhaasia valitsus ja parlament evakueerusid Gudautasse, linna Suhhumist põhja pool.

Eestis teadvustati õige pea vajadust aidata Abhaasiast tulema sealsed eestlased. Septembris sai migratsiooniamet ülesande korraldada Eestisse siirduvate eesti soost isikute ja nende perekonnaliikmete elamaasumist. 24. oktoobril maandus Estonian Airi lennuk Suhhumi lennuväljal, pardal lisaks evakuatsiooni korraldavatele ametiisikutele ka BNSi ajakirjanik Ainar Ruussaar (Iila 2017: 463, 464). Nii tema kui ka suurem osa tollasest Eesti ajakirjandusest

käsitles Gruusia-Abhaasia sõda peamiselt evakueeritavate eestlaste kontekstis, kuid puudutati ka sealse sõjalise konflikti taustu.

Gruusia-Abhaasia sõda eesti meedias sõja esimesel poolel

Kui pärast sõda on Gruusia pool üritanud sõda näidata justkui Gruusia-Vene sõjana, siis sõja alguses polnud selline interpretatsioon veel mingil kujul kanda kinnitanud. Ainar Ruussaare 7. novembril 1992 ilmunud artiklis, milles kesken-duti peamiselt Abhaasia eestlaste evakueerimisele, leidub oluline tähelepanek sõja käigu kohta. Ta kirjutab, et valdav enamus Abhaasia territooriumist oli selleks ajaks abhaaside ja neile appi rutanud tšetšeeni kaardiväelaste ja vaba-tahtlike kasakate kontrolli all (Ruussaar 1992a: 3). Tõsi, Gagra vallutamise-ga 2. oktoobril oli initsiatiiv sõjas läinud abhaaside kätte ja seda eelkõige tänu Põhja-Kaukaasiast saabunud vabatahtlikele, kelle seas suurima rühma moo-dustasid tšetšeenid. Kuid oli ka teiste põhja-kaukaasia rahvaste esindajaid. Juba 21. augustil oli Kaukaasia Mägirahvaste Konföderatsiooni parlament vastu võtnud otsuse saata Abhaasiasse vabatahtlike üksused Gruusia armeed maalt välja ajama. Tšetšeenide väekontingendi ülemana tegutses Šamil Bassa-jev, kellest sõja lõpupoole sai Kaukaasia Mägirahvaste Konföderatsiooni ühen-datud vägede ülem. Olulist abi osutas võitlejatele Tšetšeenia president Džohar Dudajev (Halidov 2014: 49). Kuid oluline on siin see, et konföderatsiooni ei kujutata artiklis Vene võimu käepikendusena, nagu see hiljem tavaks kujunes.

Ühes teises artiklis kirjutabki Ruussaar Tšetšeenia ja Kabardiini-Balkaari vabariikide Abhaasia-sõbralikkusest. Ta puudutab ka Kaukaasia Mägirah-vaste Konföderatsiooni teemat, mis Abhaasia puhul oli end tõestanud väga teguvõimsa organisatsioonina. Ruussaar kirjutab, et mägirahvaste esindajad annetasid ka osa oma palgast, mille eest osteti Abhaasia jaoks toiduaineid ja relvi (Ruussaar 1993: 4). Hiljem on küll mõned Gruusia autorid väitnud, et Mägirahvaste Konföderatsioon oli KGB (Venemaa Riikliku Julgeoleku Komitee) kätetöö (Jojua 2017: 12) – väide, mida küll selgelt ei põhjendata, on kooskõlas grusiinide juurutatava diskursusega, mille kohaselt tuleb seda sõda tõlgenda-da Vene-Gruusia sõjana. Konföderatsiooni ja Vene salateenistuste seoseid on maininud – ilmselt Gruusia autorite mõjul – ka mõni eesti ajaloolane (Laar 2010: 8), kuid rahvusvaheline uurijaskond (Cornell 1997: 458; Halbach 2015: 393) ega viimasel ajal ka Gruusia enda autorid (Kvakhadze 2021: 165) neid seoseid ei kinnita, rõhutades organisatsiooni autonoomiat ja vabatahtlikku panust abhaaside abistamisse.

Tegelikult oli Mägirahvaste Konföderatsioon Vene võimudele pidevalt pinnuks silmas. Venelased üritasid igati takistada konföderatistide siirdumist Abhaasiasse, olles ühtlasi mures separatistlike meeleolude pärast Põhja-Kaukaasias. 23. septembril arreteerisid Vene võimud Mägirahvaste Konföderatsiooni presidendi Musa Šanibovi, mispeale kogunes tema kodulinnas Naltšikis tema vabastamist nõudev meeleavaldus. Rahva ohjamiseks kuulutati Kabardiini-Balkaari Vabariigis välja erakorraline seisukord (Lakoba 2001: 45; Avidzba 2008: 146, 150). Hiljem Šanibov küll vabastati, kuid tehti ta jalgealuse Naltšikis nii tuliseks, et ta lahkus Abhaasiasse (Halidov 2014: 51). Grusiinide katsed näidata Mägirahvaste Konföderatsiooni Vene võimude käepikendusena ei ole millegagi põhjendatud, pealegi ilmus selline seletus välja alles hiljem. Ka sõjaaegne sõja eestikeelne kajastus ajakirjanduses ei kinnita neid väiteid.

Ühes artiklis heitis Ainar Ruusjaar valgust Gruusia-Abhaasia konflikti ajaloolistele juurtele. Ta kirjutab, kuidas 1920. aastal vallutasid Gruusia väed iseseisva Abhaasia (tegelikult küll 1918), kuidas 1978. aastal võttis Abhaasia ANSV Ülemnõukogu Gruusia kommunistliku partei survele vastu põhiseaduse, mis legaliseeris maa grusiinistamise. Edasi nimetas ta ära hiljutised, vahetult sõjale eelnenud sündmused: abhaaside tagasipöördumise 1925. aasta põhi-seaduse juurde ja Gruusia vägede sisseviimise. Samuti kirjutab Ruusjaar, et nii Gruusia kui Abhaasia toetuvad sõjas Venemaale, kes omakorda kasutab olukorda ära, et Kaukaasiat nõrgestada. Ruusjaar, kes kohalviibinuna nägi lähedalt sealset olukorda, nendib, et arvestades sõjatingimustega Abhaasia riik täiesti toimib, seal on loodud lahinguvõimeline ja distsiplineeritud armee ning ta avaldab arvamust, et Abhaasia iseseisva riigina võib isegi püsima jääda (Ruusjaar 1992b: 3). Seega taas tasakaalustatud käsitlus, mis annab tõepärase pildi sõja eelloost ja hetkeolukorrast. Ruusjaare väide, et nii Gruusia kui ka Abhaasia toetuvad Venemaale, vastas tollal tõele, nagu kinnitavad ka hilisemad uurimused. Gruusia autorid on väitnud, et Abhaasias baseerunud Vene üksused hakkasid abhaase sõjatehnikaga varustama juba enne sõda (Jojua 2017: 19), abhaasi autorid omakorda, et Abhaasia vallutamise plaani aitasid Gruusial ette valmistada Vene Taga-Kaukaasia sõjaväeringkonna spetsialistid. Samuti, et Vene siseministerium tegi sõja alguses koostööd Gruusia siseministeriumiga (Avidzba 2008: 102, 115; Lakoba 2001: 36). Tsiteeritakse Mägirahvaste Konföderatsiooni presidenti Musa Šanibovit, kes Raadio Vabadusele 22. oktoobril 1992 antud intervjuus ütles, et “kõik, mis on [Gruusia poolt] tehtud, on tehtud Venemaa sanktsioneerimisel ja abil” (*cit* Lakoba 2001: 37). Ka Abhaasia tollane liider Vladislav Ardzinba tegi teravaid etteheiteid Venemaale, et “kogu relvas-tuse, millega hävitatakse Abhaasia rahvast, oli Gruusiale andnud Venemaa” (*cit* Avidzba 2008: 137).

Vaenupoolte üksteise Vene-sidemetes süüdistamine on ilmselt põhjendatud, sest Vene võimude suhtumine Gruusia-Abhaasia sõjasse oligi ambivalentne. Vene Ülemnõukogu delegatsioon, mis saabus 20. augustil 1992 Gudautasse, kuhu oli evakueerunud Abhaasia valitsus, nõudis Gruusia vägede viivitamatut väljaviimist Abhaasiast. Pressikonverentsil esinesid Vene parlamendi liikmed terava kriitikaga Vene valitsuse aadressil, mis toetas Gruusiat. Selle taga võib näha pingeid Vene valitsevas ladvikus: president Boriss Jeltsin nägi Eduard Ševardnadzes oma poliitilist liitlast, parlamendi spiiker Ruslan Hasbulatov toetas Abhaasia juhtkonda (Avidzba 2008: 133). Meenutagem, et Hasbulatov on tšetšeen ja tšetšeenid üldiselt toetasid selles konfliktis abhaase.

Sõja taustu avab oma artiklis ka Postimehe ajakirjanik Kalev Vilgats. Ta kirjutab, kuidas võimult tagandatud Gruusia president Zviad Gamsahurdia oli toetanud mõningate Gruusia õpetlaste šovinistlikke seisukohti, mille kohaselt abhaase iseseisva etnosena pole kunagi olemaski olnud. Vilgats toob ära Abhaasiasse tunginud Gruusia okupatsioonivägede juhataja polkovnik Gia Karakašvili (tegelikult Karkarašvili) kuulsa seisukohavõtu, mille kohaselt on ta sõja lõpetamiseks valmis tapma 100 000 abhaasi, seega kogu abhaaslastest elanikkonna (Vilgats 1993b: 15). Karkarašvili oli tõesti 25. augustil 1992 televisioonis esinedes abhaase ähvardanud, tema täpne tsitaat kõlab järgmiselt: “Kui läbirääkimised ei anna tulemusi, võin ma neile separatistidele kinnitada, et kui ka kogu rahvastikust langeb sada tuhat grusiini, siis teie hulgast hukuvad kõik 97 tuhat.” Abhaasia autorid tsiteerivad seda mõnuga üksteise järel (Lakoba 2001: 39; Atšugba 2011: 178; Broido 2010: 44). Hiljem on abhaasid kasutanud seda tsitaati korduvalt ka muu maailma veenmiseks, et neid ähvardas genotsiid. Vilgatsi taustaks tuleb märkida, et ta oli neil 1990. aastatel Esindamata Rahvaste Organisatsiooni (ERO) Tartu koordineermiskeskuse ja selle korraldatud ürituste toimkondade liige ja ka pressiesindaja (TÜR. F 199, s 32, l 29; TÜR. F 199, s 51, l 7). ERO lähtus aga oma põhikirjast ja toetas konfliktis Gruusiaga Abhaasiat kui agressiooni ohvrit.

Ajakirjanik Anu Jõesaare artiklis, kus juttu peamiselt Abhaasia eestlaste evakueerimisest, vahendatakse ka üldist infot sõja kohta. Kui grusiinid on seda sõda hiljem esitanud kohati ususõjana (Broido 2010: 66; Avidzba 2008: 148), siis Jõesaare artiklis esitatakse Abhaasia eestlasi aastaid uurinud etnoloogi Marika Mikkori seisukoht, mille kohaselt on abhaasid olnud aegade jooksul nii kristlased kui muhameedlased ja kindlasti pole nad fanaatilised islamiusulised (Jõesaar 1992: 3). Teatavasti peab suurem osa abhaase end tänapäeval kristlasteks – 60% on õigeusklikud, 16% moslemid ja 8% animistid (Chirikba 2014: 24).

Ususõja motiiv käis läbi näiteks ühest Ainar Ruussaare artiklist, kui ta kommenteeris Mägirahvaste Konföderatsiooni võitlejate osalust: “see peaks ka suurematele kõhklejatele tõestama, et islami läändetungi protsess on alanud”

(Ruussaar 1993: 4). Kummaline väide, kuid tollal võis selline assotsiatsioon tekkida, kui arvestada, et konföderatistide hulgas oli hulgaliselt moslemeid. Tasub aga toonitada, et sõtta ei siirdunud nad mitte oma usku kaitsma, vaid toetama hõimurahvast, kes oli valdavas osas kristlased. Täna teame, et usu-sõjana seda sõda kuidagi esitada ei saa, kuigi grusiinid on pärast sõda üritanud seda väita ja meiegi ajakirjanduses on leitud, et abhaase aitasid usukaaslased piiri tagant (Kuusmann 1994: 3). Tegelikult oli Abhaasias tollal, 1990. aastate alguses üle kümne tegutseva kristliku kiriku, kuid ei ühtegi mošeed. Alles 1993. aasta juunis eraldati moslemitest konföderaatidele palvetamiseks ruum Gudauta kultuurimajas. Seda sammu tõlgendavad abhaasi autorid aga pigem austusena võõra religiooni vastu (Broido 2010: 65).

Nagu eespool öeldud, mängivad sündmuste kujutamise raamistiku kujundamisel olulist rolli ajakirjaniku poolt kasutatavad allikad. Sõja ajal käis Eesti reporteritest kohapeal teadaolevalt vaid Ainar Ruussaar, teised kasutasid muid allikaid. Gruusia-Abhaasia sõja eestikeelses retseptsioonis torkab silma, et kui artikli sissejuhatuses või päises on info allikas märgitud (sageli pole seda tehtud), siis väga sageli on tegemist Vene uudisteagentuuridega. Valik on tollases kontekstis arusaadav, sest Venemaa ise kajastas oma piiririikides toimuvaid konflikte aktiivsemalt ja operatiivsemalt kui Lääne omad. Seetõttu on arusaadav ka otse Vene ajakirjandusest tõlgitud lugude avaldamine. Näiteks üks ajalehest *Argumentõ i Faktõ* tõlgitud reportaaz jaanuaris 1993, milles kirjutatakse, et enamik abhaaside relvastusest on hangitud sõjatrofeedena, et abhaaside lennuvägi koosneb vaid ühest JAK-52 sportlennukist, ühest AN-2 “metsavahist” ja ühest motodeltaplaanist, mis kõik on lahingutegevusest osa võtnud. Kirjutatakse, et mõlemad pooled on sõjast väsinud, et grusiinidel ei jätku enam sõdureid ja abhaasidel sõjatehnikat ega võitlejaid grusiinide minemaajamiseks (PL 1993a: 5). Abhaasia tänases sõja retseptsioonis on väide grusiinidelt trofeedena saadud sõjavarustusest sage teema (Avidzba 2008: 241, 245, 255–256). Ajaloolane Stanislav Lakoba täpsustab, et kuni Gagra vallutamiseni oli Abhaasia armee käsutuses neli tanki, mis olid sõja käigus ära võetud grusiinidelt, Gagra vabastamise käigus saadud neli tanki lisaks (Lakoba 2001: 53). Teame, et läbi aegade on sõjavarustust hangitud vastastelt. Talvesõjas näiteks võtsid soomlased venelastelt kokku ära kümneid tuhandeid püsse. Kui Soome sõdurid kasutasid optilise sihikuga püsse, siis olid need üldjuhul ära võetud venelastelt, kuna soomlastel endil neid polnud (Saarelainen 2017: 13, 136, 139). Täna käimasoleva Vene-Ukraina sõja uudistes on sage teema sõjatehnika, mille ukrainlased on venelastelt ära võtnud. Midagi kurioosset pole seega ka selles, et abhaasid koos konföderaatidega said sõjatehnikat vastastelt. Sõjaaegses meedias aitavad sellised teated turgutada omade võitlusindu ja demoraliseerida vastast.

Gruusia-Abhaasia sõda eesti meedias sõja lõpuperioodil

Sõja retseptioon Eestis jäi peaaegu sõja lõpuni valdavalt neutraalseks. Kumbagi vaenupoolt ei demoniseeritud ega õilistatud, sündmusi esitati objektiivsust taotledes, võimalusel kasutati ekspertide arvamusi. Poolteist nädalat enne sõja lõppu, kui abhaasid olid ägedalt Suhhumile peale tungimas, kirjutati – tekstist ilmneb, et peamiselt Moskvast saadud allikatele tuginedes –, kuidas grusiinid on abhaaside rünnaku tagasi löönud, aga et linn on endiselt ümber piiratud ja lahingud jätkuvad. Mainitakse ÜRO Julgeolekunõukogu abhaasidele esitatud nõuet kinni pidada 27. juulil sõlmitud relvarahust ja Suhhumi ründavad üksused tagasi tõmmata. Hilisemast küll teame, et Abhaasia ei kuuletunud ja jätkas rünnakuid. Artiklis tuuakse ära ka Venemaa abhaasidele esitatud nõue sõjategevus koheselt lõpetada. Teatavasti esines Venemaa selle lepingu garandi rollis. Kirjutatakse Venemaa kaitseministri Pavel Gratšovi ettepanekust viia Abhaasiasse Vene dessantüksused vaenupooli lahutama, mille aga Gruusia tagasi lükkas. Samuti mainitakse, et Abhaasia on jäänud elektrita, milles abhaasid näevad Venemaa kätt rakendamas Abhaasia vastu majandussanktsioone (PL 1993b 1993: 4). Hilisemast teame, et majandussanktsioonid tõesti tulid, kui nii Gruusia kui Venemaa kehtestasid Abhaasiale majandusblokaadi (Lakoba 2001: 94; Chirikba 2014: 20).

Vahetult enne sõja lõppu ilmus artikkel Postimehe ajakirjanikult Kalev Vilgatsilt, kes kiretult nentis, et nii Abhaasia kui Gruusia on esitanud vastastikku süüdistusi relvade saamise kohta Venemaalt ja et Venemaa on olnud selles konfliktis aktiivne rahusobitaja, sest kardab etnilise konflikti laienemist Põhja-Kaukaasiasse (Vilgats 1993b: 15). Täiesti adekvaatne hinnang, mida on mitmed analüütikud kinnitanud ka hiljem, juhtides tähelepanu tõigale, et Venemaa tegevust ja samuti otsesest sõjategevusest hoidumist Abhaasias ajendas eelkõige hirm, et sõjategevus võib levida kogu Põhja-Kaukaasiasse (Manutscharjan 2009: 80; Francis 2011: 88). Moskvast vaadati suure ärevusega Põhja-Kaukaasia mägirahvaste aktiivset mobiliseerumist konföderatsiooni lipu all võitluseks Abhaasia iseseisvuse eest. Vilgatsi artikli teine aspekt – vaenupoolte vastastikused süüdistused relvade saamises Venemaalt – on hiljem samuti kinnitust leidnud (Coppeters 2015: 444, 445; Kazantsev & Rutland *et al.* 2020: 149). On ilmne, et Venemaa mängis selles sõjas topeltmängu, eraldades ja müües relvastust nii Gruusiale kui ka Abhaasiale. Gruusia hilisema sõja retseptiooniga see küll hästi ei sobitu – poleks loogiline, et nn “Vene-Gruusia sõjas”, nagu Gruusia seda sõda hiljem on esitanud, oleks Venemaa varustanud Gruusiat relvadega.

Ühes Merit Roometsa artiklis vahendatakse Eduard Ševardnadze sõnu, mille kohaselt ta usaldab Jeltsinit (Roomets 1993: 7). Nagu eespool mainitud,

toetaski Jeltsin Ševardnadzet, kellega teda sidus vana partokraatlik ameti-
vendlus Nõukogude Liidu päevilt.

Nägime, et sõja esimesel poolel Eesti ajakirjanduses ilmunud artiklites oli sõja käsitlus neutraalne (Ruussaar 1993), kohati isegi abhaase tunnustav (Jõe-
saar 1992; Ruussaar 1992b). Venemaad kujutati patroonina – kas erapooletuna
või siis mõlemat konflikti osapoolt toetava ja varustavana. Sõja lõpuosas, kui
abhaasid olid saavutanud ülekaalu, hakati Venemaad üha rohkem nimetama
abhaaside liitlaseks. Nii teeb seda Heino Jaagosild Hommikulehes ja Rahva
Hääles (Jaagosild 1993a: 7; 1993b: 3) ning Kaivo Kopli Hommikulehes. Viimane
näeb ka põhjuslikku seost abhaaside sõjalise edu ja Venemaa abi vahel (Kopli
1993: 7). Kui 27. septembril vallutasid abhaasid koos konföderatsiooni võitleja-
tega Suhhumi, ilmus Rahva Hääles uudisnupp, milles vahendati Ševardnadze
süüdistusi Venemaale: Venemaa oleks suutnud linna kaitsta, kuid vaatamata
grusiinide palvetele ta seda ei teinud (RH 1993: 1). Ševardnadze süüdistusi Vene-
maale Suhhumi langemises vahendab ka Jana Linnart ja kirjutab, et abhaasid
olid Suhhumi rünnates “liiga hästi varustatud ning organiseeritud”. Ta lisab, et
“arvatavasti täiendasid nende ridu ka venelased ja kasakad” (Linnart 1993: 3).

Sõjasündmuse juba varemgi kajastanud Kalev Vilgats jäi ka sõja lõpuosa
sündmuse valgustades seisukohale, et Venemaa on olnud selles sõjas neutraal-
ne. Samas mõonab ta, et relvatehinguid on Venemaaga õnnestunud sooritada
ilmselt mõlemal vaenupoolel (Vilgats 1993b: 15).

Väited venelaste osaluse kohta selles sõjas ringlesid juba sõja ajal, kuid
tänapäevani pole pilt täiesti selge. Ametlikult jäi Venemaa erapooletuks. Kind-
lasti võitles venelasi abhaaside poolel, kuid täpseid arve pole esitatud. Teemat
uurinud Dagestani autori Denga Halidovi andmeil venelastel oma pataljoni,
nagu näiteks tšetšeenidel, armeenlastel või osseetidel, selles sõjas polnud.
Vene vabatahtlikud võitlesid kas Abhaasia armees, “adõgee-kabardi” või kahes
“tšetšeeni”¹ pataljonis. Umbkaudselt hindab Halidov Doni ja vähemal määral
Kubani kasakate arvuks selles sõjas kokku kuni 200 meest. Lisaks umbes 200
Abhaasia armees võidelnud kohalikku Abhaasia venelast (Halidov 2014: 53–54).
Vene palgasõdurite osalust on oma mälestustes oletanud Eduard Ševardnadze
(Ševardnadze 2009: 242), mida samuti välistada ei saa. Gruusia autor Dazmir
Jojua kirjutab Gagra operatsioonist – sõja ühest olulisemast lahingust – ja
mainib selles osalenud kaht vene grupeeringut ühtekokku 100 mehega (Jojua
2017: 42). Kui see ka tõele vastab, näitab see vaid, et venelaste osalus oli üpris
piiratud. Kuid Gruusia ajalookirjanduses on hiljem mindud selgelt seda teed,
et näidata venelaste osalust määravana. Gruusia ajaloolane Zurab Papaskiri
kirjutab, et “võit” tuli abhaasidel vene sõjamasina abiga (Papaskiri 2003: 3) –
jutumärkidesse pandud “võit” peab ilmselt tähistama, et ilma venelaste abita
poleks seda tulnudki. Kindlasti kiirendas venelaste abi sõja teisel poolel gru-
siinide minemaajamist Abhaasiast.

Gruusia-Abhaasia sõja kajastusi pärast sõja lõppu

Seoses Gruusia-Abhaasia sõja kajastamisega ei saa mööda minna ka Linnart Mälli tegevusest Esindamata Rahvaste Organisatsiooni liinis, kui ta üritas vahendada konflikti osapooli. Kui see ei õnnestunud, asus ta kindlalt toetama abhaase. Linnart Mälli tegevus nõuaks omaette käsitlust, siinkohal olgu vaid mainitud, et kui pärast sõja lõppu toimus Pühajärvel 26.–29. novembrini 1993 ERO nõupidamine, osales seal abhaaside esindajana õigusteadlane Tarass Šamba, Abhaasi-Abasiini Rahva Ülemaailmse Kongressi president. Ajalehele Eesti Aeg antud intervjuus andis Šamba ülevaate äsja lõppenud Gruusia-Abhaasia sõjast, toonitades Venemaa toetust grusiinidele sõjatehnika näol, aga tõstes ühtlasi esile Põhja-Kaukaasia vabatahtlike abi abhaasidele (Liebert 1994a: 13). Šamba avaldas ka artikli ajalehes Postimees, kus kutsus Abhaasiast sõja käigus lahkunud eestlasi oma kodudesse naasma ja avaldas lootust, et Eesti tunnustab Abhaasia Vabariiki peagi ka diplomaatiliselt (Šamba 1993: 3). Lootuseks on see teatavasti jäänud tänaseni.

Kuid veel 1994. aasta alguses oli Abhaasia retseptsoon Eesti meedias pigem heatahtlik. Ühes Kalle Lieberti artiklis, mille esimeses osas esitatakse Abhaasia looduslike olude lühitutvustus ja seejärel ülevaade Abhaasia ajaloost, kajastub pigem abhaasia rahvusliku ajalookirjutuse versioon sõjast ja selle tagamaadest: abhaaside põline asustus nende kodumaal, nende varane riiklus keskajal, tsaari- ja nõukogudeaegsed repressioonid, isegi kodusõjaaegset Gruusia menševike sissetungi Abhaasiasse 1918. aastal on nimetatud okupatsiooniks. Kirjeldatakse grusiinide kolonisatsiooni Abhaasiasse nõukogude ajal ja viimaks nimetatakse Gruusia vägede sisseviimist 14. augustil 1992 sõjaliseks agressiooniks Abhaasia Vabariigi vastu. “Kahjuks ei ole rahvusvaheline üldsus siiani suutnud harjuda tõsiasjaga, et Abhaasia Vabariik on *de facto* iseseisev,” kirjutab Liebert. Optimistlikult käsitleb ta Genfis pärast sõja lõppu ÜRO ja CSCE egiidi all toimunud läbirääkimisi Gruusia ja Abhaasia vahel, kus varsti pidi tulema päevakorda ka Abhaasia riikliku staatuse küsimus. Artikkel lõpeb võrdlemisi lootusrikkalt: “Lähitulevik peaks olema tunnistajaks, kas Kaukaasia rahvusprobleemid on lahendatavad ka läbirääkimislaua taga” (Liebert 1994b: 12). Täna teame, et seda pole siiani suudetud ja külmutatud konflikt püsib.

1994. aasta kesksuurest alates võib täheldada nihet Lääne suhtumises Gruusia-Abhaasia sõjasse. Kui sõja ajal Abhaasias viibinud rahvusvaheliste vaatlejate raportites oli juttu mõlema osapoolle rikkumistest, siis hiljem rõhutati grusiinidest põgenike hulka sõja teisel poolel. Teatavasti lahkus Abhaasiast põgenikena üle 200 000 inimese, enamasti grusiinid. Sellest, et sõja alguses pidid just abhaasid oma kodudest lahkuma, pärast sõda enam palju juttu ei tehtud. Üha sagedamini hakati rahvusvahelisel areenil tõstatama Gruusia territoriaal-

se terviklikkuse teemat (Mooney 1996: 198, 212). Lääne valitsused asusid ühiselt toetama ÜRO Julgeolekunõukogu resolutsioone, mis rõhutasid välja aetud gruusiinide õigusi oma kodupaikadesse tagasi pöörduda (Coppieters 2018: 1003).

See pööre kajastus ka Eesti meedias. Kui sõja algupoolel oli Ainar Ruussaar heas usus kirjutanud, et Abhaasia iseseisva riigina võib isegi püsima jääda (Ruussaar 1992b: 3), siis nüüd hakati üha enam kirjutama abhaasia separatistidest, kellel puudub õigus iseseisvusele. Ajakirjanik Kaivo Kopli kirjutas 1994. aasta juunis Hommikulehes, et maailma riigid ei tunnusta Abhaasiat, vaid Gruusia territoriaalset terviklikkust. Ta refereerib “üht diplomaati”, kelle sõnul Abhaasia liider Vladislav Ardzinba vassib ja valetab ning tema toetajad on vanglast vabanenud (Kopli 1994: 7). Kes on see “üks diplomaat”, artiklist ei selgu, kuid ilmselgelt esindab ta Gruusia vaadet Abhaasia sündmustele. Tegelikult ringles veel sõja ajal ja vahetult selle järel kuuldusi, et just Gruusia armees võitles Abhaasia vastu äsja vanglast vabastatud kriminaale. Faktina esitatakse seda ka sõda käsitlevates teostes (Vozba 2018: 49). Nüüd aga hakati levitama Läände kuuldusi Abhaasia presidenti toetanud kriminaalidest. Pole põhjust pikalt juurelda, kummalt konflikti osapoolelt selline informatsioon pärines.

Novembris 1994, kui Abhaasias toimusid presidendivalimised, kajastas seda lühiuudises Hommikuleht. Neutraalses toonis esitatud valimiste ülevaatele järgnevad Gruusia liidri Eduard Ševardnadze seisukohad, muuhulgas: “Ševardnadze kinnitusel ei hakka Gruusia Abhaasia kui sõltumatu riigi esindajatega läbirääkimisi pidama” (HL 1994: 7). Seega anti eesti lugejale teada Gruusia positsioon Abhaasia küsimuses, kuigi esitus on neutraalne.

Septembris 1995 Postimehes avaldatud lühiuudises vahendati Eduard Ševardnadze eelmise päeva avaldust, milles väljendati Gruusia valitsuse lootust, et Venemaa võtab ette konkreetseid samme Gruusiast eraldunud Abhaasia taasühendamiseks. Kommentaariks lisati, et Ševardnadze on viimastel nädalatel korduvalt rääkinud sõjalise jõu kasutamisest Abhaasia võimalikul taasühendamisel Gruusiaga, põhjendades jõu kasutamist rahuläbirääkimiste läbikukkumise ja Venemaa presidendi Boriss Jeltsini toetusega (PM 1995a). Seega taas kord informatsioon Ševardnadze ja Jeltsini liitlassuhetest, mis hilisemasse Gruusia-Venemaa konflikti narratiivi ei sobitu.

Nädalapäevad hiljem avaldas Postimees Vene infoagentuuri Interfax vahendusel äreva teate Abhaasiast – nimelt teatas Abhaasia julgeolekuteenistus Gruusia ja Venemaa ühiselt kavandatavast operatsioonist Abhaasia taasliitmiseks Gruusiaga. Venemaa olevat andnud Gruusia käsutusse sõjalaevu, millega Gruusia dessant saaks Abhaasia territooriumil maabuda, üheaegselt dessandiga plaanitavat lahingutegevust Gali rajoonis, kus kaasatakse Vene rahuvälvejõud. Kirjutati, et ka Venemaalt võidakse juurde tuua Vene sõjajõude. Vahendati Abhaasias Gudautas asuva Vene väeosa esindaja teateid, mille

kohaselt viidi nende üksus kõrgendatud lahinguvalmidusse. Venemaa televiisiooni uudistesaaetes lükkas aga Vene väejuhatuse Abhaasia julgeolekuteenistuse avalduses esitatud kahtlused ümber (PM 1995b).

Neis viimastes ajaleheartiklites esinevad Gruusia ja Venemaa liitlastena. Tuleb silmas pidada, et veel 1990. aastate keskel lootis Ševardnadze Abhaasia tagasisaamisel eelkõige Moskva toetusele. 1993. aasta oktoobris oli Gruusia suuresti just sel eesmärgil astunud SRÜ liikmeks (Atšugba 2011: 186; Ševardnadze 2009: 259) – paras pähhkel pureda neile, kes esitavad Gruusia-Abhaasia sõda Gruusia-Venemaa sõjana. 3. veebruaril 1994 oli toimunud Boriss Jeltsini visiit Tbilissi, kus kirjutati alla Vene-Gruusia sõpruse, heanaaberlikkuse ja koostöö leping, mille kohaselt loodi Gruusiasse viis vene sõjaväebaasi (Avidzba 2012: 227). 1994. aasta lõpus alustas Venemaa ka majandusblokaadi Abhaasia vastu, Gruusia oli seda alustanud juba varem.

1997. aastal ilmus Postimehes portreelugu Svetlana Holitš-Jakobsonist, Abhaasia eestlasest, kes tegi sõja kaasa Abhaasia armee koosseisus ja pälvis selle eest ka Abhaasia kõrge riikliku autasu. Portreteeritav esitab selgelt Abhaasia versiooni sellest, kuidas grusiinid tungisid kallale Abhaasiale, kuidas abhaasidel polnud algul relvi ja kuidas need saadi hiljem paljuski trofeedena (Päärt & Mattson 1997: 15). Seega versioon, mida sõja ajal kajastati ka meie pressis, kuid mis hiljem oli sealt taandunud.

Üldiselt oli 1990. aastate lõpus ja 2000. aastate algul vähe põhjust kirjutada Gruusia-Abhaasia sõjast. Gruusia-Abhaasia piir Inguri jõel pidas ja kuigi Gruusia poolelt kosis aeg-ajalt revanšistlikke ähvardusi Abhaasia suunal, oli olukord stabiliseerunud. Jaapani uurija Tomohiko Ujama nimetas Gruusia-Abhaasia sõda üheks tänapäeva “unustatud sõdadest” (Ujama 2001: i), ja kui arvestada selle vähest kajastust kasvõi Eesti meedias, oli tal kahtlemata õigus. Alates 1994. aastast ilmuvad meie meediaülevaadetes küll sõja Gruusia-versiooni kajastused, kuid need ei tõrju Abhaasia-versiooni veel päriselt välja. Endiselt kasutatakse vähemalt osaliselt Venemaa allikaid, mis mõjutab retseptiooni mustrit.

Gruusia-Abhaasia sõda eesti meedias pärast rooside revolutsiooni

Uue aastatuhande esimesel kümnendil toimusid Gruusias olulised arengud. Riigipöördega võimule tulnud Eduard Ševardnadze oli 1990. aastatel ajanud ambivalentset poliitikat, soovides hästi läbi saada nii Venemaa kui Läänega. Oma territoriaalse terviklikkuse nõuetega toetuti eelkõige Venemaale, mis aitas suruda Abhaasia majandusblokaadi rõngasse. Samas arendas Ševardnadze ka suhteid lääne suunal ja asus otsima võimalust läheneda NATO-le. 1999. aasta detsembris alustati Vene sõjaväebaaside likvideerimist Gruusias, aprillis 2000

loobus Gruusia pikendamast oma osalust SRÜ (Sõltumatute Riikide Ühendus) kollektiivse julgeoleku leppes. Ühtlasi loobus Gruusia Vene piirivalvuritest oma piiridel (Vozba 2018: 183). 2002. aastal kuulutati peamiseks välis- ja julgeolekupoliitiliseks eesmärgiks NATO-liikmesus (Tsereteli 2013: 207). Just Gruusia NATO-püüdlust on peetud tema peamiseks Venemaaga suhete halvenemise põhjuseks (Souleimanov & Abrahamyan *et al.* 2018: 82). Taustana tuleb muidugi märkida, et 1999. aastal sai Venemaa Föderatsiooni peaministriks ja järgmisel, 2000. aastal presidendiks Vladimir Putin, kelle üheks prioriteediks sai Venemaa kontrolli taastamine nõukogudejärgses ruumis.

Gruusia-Vene suhete teravnemise üheks kontekstiks oli ka teine Tšetšeenia sõda, eriti Pankisi kuru kriis 1990. aastate lõpul ja 2000. aastate algul. Pankisi piirkonda, mis kuulub Gruusiale, kuid on asustatud valdavalt tšetšeenidega (täpsemalt kistidega), saabus sõjapõgenikke Tšetšeeniast, kuid Venemaa süüdistas Gruusiat, et see pakub peavarju tšetšeeni terroristidele, ja nõudis Gruusialt luba oma sõdurite piirkonda saatmiseks. Gruusia keeldus, kartes ise saada mässitud Tšetšeenia sõtta. Ka Venemaa nõudele saada võimalus kasutada oma sõjaväebaase Gruusias löökide andmiseks Tšetšeeniale vastas Gruusia eitavalt. Seepeale rikkus Venemaa korduvalt Gruusia õhupiiri 1999. ja 2000. aastal. 2001. aastal saatis Venemaa oma helikopterid Pankisit pommitama. Teine konflikti allikas oli Kodori kuru – osa Abhaasiast Venemaa piiri lähedal, mis ainsa piirkonnana jäi pärast Gruusia-Abhaasia sõda Gruusia, õigemini kohalike gruusia partisanide kontrolli alla. Oktoobris 2001 hõivasid tšetšeeni võitlejad eesotsas Ruslan Gelajeviga Kodoris ühe abhaasi küla. Nii Abhaasia kui ka Gruusia saatsid Kodorisse oma väed ja Venemaa, kes kartis Gelajevi sõdalaste naasmist Venemaa Föderatsiooni piiresse, pommitas piirkonda (Nagashima 2019: 191). Ševardnadze kuulutas avalikult, et Vene väed pommitasid Gruusiat, kuid eelistas mitte pinget kruvida (Davtyan 2021: 127).

Nende arengute käigus muutus 2000. aastate alguses ka Eesti meedia Abhaasia-retoorika. Kui 2001. aastal leidsid Lõuna-Abhaasias, Gruusia-Abhaasia piiril aset mitmed relvastatud intsidendid, kajastati seda ka meie ajakirjanduses. Abhaasiat esitleti “Gruusiast eraldunud tunnustamata vabariigina” (PM 2001), “mitte kellegi poolt tunnustatud” maana, abhaase “separatistidena”, retrospektiivses käsitluses varasema Gruusia-Abhaasia sõja kohta esitati Venemaad Abhaasia liitlasena, Gruusia astumist SRÜ-sse Venemaa survega (Liik 2001).

Kui Gruusia lähenemine Läänele oli alanud juba Ševardnadze valitsusajal, siis jõulisemaks ja ühemõttelisemaks muutus see pärast rooside revolutsiooni 2003. aasta sügisel ja eriti pärast 2004. aasta jaanuaris toimunud presidendivalimisi, mis tõid presidenditoolile läänemeelse Mihheil Saakašvili. Kohe pärast presidendiks saamist tõusis tema retoorikas esile riigi territoriaalse terviklikkuse nõue, kuigi see ei olnud kuulunud rooside revolutsiooni olulisima-

te loosungite hulka. "Separatistlike piirkondade" viivitamatust ühendamisest riigiga ja integratsioonist NATO-ga said Gruusia prioriteedid (Tsereteli 2013: 209). Samal ajal halvenesid Gruusia suhted Venemaaga. Eesti ajakirjandus reageeris kiiresti. Kui Eduard Ševardnadze, endise kommunistliku nomenklatuuri tegelase suhtes oli Eesti avalikkuse suhtumine ebamäärane, siis nüüd kujundati välja selgelt Gruusiat toetav hoiak. Haripunkti saavutas see toetus 2008. aasta augustisõja ajal ja on üldjoontes jäänud sarnasena püsima ka edaspidi. Seisti väikese iseseisva riigi eest, keda rõhub kuri Venemaa. Ühise vaenlasena tajutud Venemaa liitis psühholoogiliselt – "minu vaenlase vaenlane on minu sõber". Kuni selleni, et Gruusiat on meil hellitavalt nimetatud lausa Eesti "naabermaaks" (Raudam 2010: 8). Seega siis meie justkui loomulik toetus väikesele ohvrile suure agressori vastu. Pole juhus, et kui 2005. aastal loodi initsiatiivgrupp "Gruusia uued sõbrad", kuulusid sellesse nii Eesti kui teised Baltimaad, aga ka Rumeenia, Bulgaaria ja Poola. Grupi peamine eesmärk oli nõustada Gruusiat tema Euroopa ja Euro-Atlandi integratsiooni püüdlustes. Pärast rooside revolutsiooni nõustas Eesti endine peaminister Mart Laar Gruusia valitsust liberaalsete majandusreformide väljatöötamisel. Kui Venemaa seiskas 2006. aastal Gruusia veinide impordi, aitasid Balti riigid läbi mitmete initsiatiivide jõuda Gruusial Euroopa turule. 2008. aasta algul rajati Balti Kommertskoda, et arendada majandussuhteid Gruusia ja Baltimaade vahel. 2008. aasta augustisõja ajal saatis Eesti Gruusiasse küberkaitse eksperte ja turvas Gruusia Välisministeeriumi veebilehte pärast küberrünnakuid, mis takistasid Gruusia valitsuse kommunikatsioone. Koostöö on jätkunud ka hiljem, grusiine on välja õpetatud näiteks Balti kaitsekolledžis Tartus (Kakachia & Skardziute-Kereselidze 2013: 196–199).

Pürgimused Lääne suunal ja samal ajal konfliktid Venemaaga aitasid Saakašvilil luua kuvandi vaprast väikesest Gruusiast. See kuvand elas kenasti üle ka Saakašvili võimukaotuse, temalt Gruusia kodakondsuse võtmise ja Gruusias tagaotsitavaks kuulutamise. Oluline on siinses kontekstis, et see kuvand mõjutab ka Abhaasia kuvandit Eestis. Kui veel Gruusia-Abhaasia sõja ajal võis eesti ajakirjanduse põhjal pigem väita, et just Abhaasia on väike ja vapper, siis nüüd oli väikese vapura rollis Gruusia ja abhaasid taandusid Venemaa mõjualuste separatistide rolli. Google'i otsingumootoris sisestatud "abhaasia separatistid" esineb paljude artiklite pealkirjades, sisust rääkimata (Tiks 2008; PM 2011; Heinapuu 2008).

Gruusia ja Abhaasia kuvandite muutumisega paralleelselt on Eesti meedias ka adapteeritud Gruusia vaade Gruusia-Abhaasia sõjale. Abhaaside versioon sõjasündmustest, mida esindasid sõja ajal ja veel ka 1990. aastatel paljud kirjutised, taandus. 1990. aastate pluralistlik käsitus asendus kiiresti grusiinide versiooni esitusega.

Üheselt nähakse abhaaside toetajatena sõjas venelasi (Helme 2008: 25; Laar 2010: 8; Pruuli 2012: 32), eesti pressis kinnistus Gruusia kui ohvri kuvand. Kuigi ei saanud eitada, et Gruusia väed tõesti 1992. aasta augustis Abhaasiasse tungisid, keskenduti nüüd peamiselt gruusia põgenike teemale. Sõja lõpuosas lahkus Abhaasiast ju tõesti suurem osa sealsetest grusiinidest. Vahetult enne sõja lõppu ja pärast sõda Eestis ilmunud artiklid seda teemat veel ei käsitlenud. Arusaadav ju ka, sest arvud ei olnud lihtsalt teada. Nüüd aga hakati neid arve esitama illustratsioonina grusiinidele osaks saanud kannatuste kohta (Helme 2008: 6, 25; Pruuli 2012: 2, 32). Samas reedavad esitatud arvud, et toetutud on Gruusia allikatele, sest Abhaasia uurijate versioonis on need numbrid sootuks teised. Samuti ei ole eesti autorid, kes gruusia põgenikest kirjutasid, pidanud oluliseks asjaolu, et sõja alguses pidid grusiinide eest põgenema abhaasid.

Seda, kui tihedalt on omavahel seotud Gruusia poliitilised otsused ja meie meedia retoorika, näitab ilmekalt 23. oktoobril 2008 Gruusias vastu võetud “Okupeeritud territooriumide seadus”. Selle kohaselt on Abhaasia (ja Lõuna-Osseetia) Venemaa Föderatsiooni sõjalise agressiooni tulemusel okupeeritud. Meie poliitikute, analüütikute ja peavoolu ajakirjanike verbaalses arsenalis kinnistus mõiste “okupeeritud territooriumid” õige pea. Ei peeta oluliseks, et abhaasid ise end okupeeritaks ei tunnista (Arda 2011).

“Okupeeritud territooriumide seadusega” kooskõlas võeti Gruusias vastu “Riiklik strateegia okupeeritud territooriumide suhtes: kaasamine läbi koöperatsiooni”. Need dokumendid keelavad Abhaasia territooriumil igasuguse majandustegevuse, mis pole kooskõlastatud Gruusia võimudega. Sisuliselt kadus sellega võimalus arendada Abhaasiaga majanduslikku suhtlust, mis pole saanud heakskiitu Tbilisilt (Matsaberidze 2014: 247–249). Seda heakskiitu pole aga võimalik saada. Kui mõned aastad tagasi üritas Eesti õlletootja A. Le Coq eksportida oma toodangut Abhaasiasse, sundis Gruusia vastuseis sellest ruttu loobuma. Sündmust kajastati põgusalt ka meie ajakirjanduses (PM 2013). Olgu mainitud, et samasugustel põhjustel pidi Soome firma Nokia ühepoolset katkestama aastaid kehtinud lepingu Abhaasia mobiilioperaatoriga Aquafon. Hiinlaste Huawei oli muidugi varmselt valmis asendust pakkuma (Khashig 2021).

Kui 2012. aastal võitis Gruusia parlamendivalimised uus koalitsioon Gruusia Unistus eesotsas Bidzina Ivanišviliga, hakati Läänes, sh Eestis levitama kuuldusi, justkui oleks tegemist Venemaa käepikendusega. Vähemalt meil mõjus mõneti kainestavalt Gruusia parlamendi asespikri Fridon Sakvarelidze tunnistus Postimehele Saakašvili kohta, et “Gruusial on temast, nagu ka kogu ülejäänud maailmal, täiesti kõrini”. Sakvarelidze rääkis, et Saakašvili varad Gruusias arestiti, lisaks ta naise, ema ja vanaema kinnisvara. Sakvarelidze väitel olid süüdistused Ivanišvili venemeelsuses pärit Saakašvili enda parteist (Veermäe 2014).

Tegelikult nimetas ka Gruusia Unistus oma peamiseks välispoliitiliseks sihiks Euroopa Liidu ja NATO liikmelisuse (Davtyan 2021: 130). Mingit Venemaa rüpe langemist, mida kardeti Läänes, Gruusiaga ei toimunud. Ja kuna ka Gruusia Unistuse poliitikud jäid kindlaks Gruusia territoriaalse terviklikkuse nõudele, ei tekkinud Läänel, sh Eestil ka mingit põhjust kujundada ümber oma Abhaasia-hoiakuid.

2017. aastal ilmus Postimehes intervjuu Saakašvili omaaegse asepeaministri Giorgi Baramidzega. Muuseas ütles ta seoses Abhaasia (ja Lõuna-Osseetia) väidetava okupeerimisega: “Okupatsiooni vastu pole mitte ainult grusiinid, vaid ka paljud Gruusia kodanikest abhaasid, osseedid, venelased, ukrainlased, juudid ja ka Abhaasia eestlased” (Kaldoja 2017: 12). Baramidze väide on mitmes mõttes huvitav, andes tunnistust sellest, et mõistete kasutus ühel ja teisel pool Abhaasia-Gruusia piiri on väga erinev. Kõigepealt *Gruusia kodanikud* – Gruusia silmis on Abhaasia elanikud just seda. Samas on näiteks antropoloog Florian Mühlfried rõhutanud, et Gruusia väide, nagu oleksid Abhaasia elanikud *de jure* Gruusia kodanikud, mõjub suuremale osale Abhaasia elanikest ähvardusena (Mühlfried 2010: 10). Ka *okupatsiooni* mõistetakse kahel pool piiri erinevalt. Gruusia poolt on see hinnang olukorrale Abhaasias, mida Abhaasia elanikud üldjuhul ei jaga ja mis ei vasta ka rahvusvahelisele arusaamale *okupatsiooni* mõiste sisust. Niisiis on meil tegemist lausega, mille sõnumist poleks konteksti tundmata võimalikki aru saada, ja seda konteksti Postimehes ilmunud intervjuus ei pakuta. Ei pakuta ka Baramidze kõlava väite allikat. Oleks ju huvitav teada, kas Baramidze võiks nimetada mõnda Abhaasias elavat eestlast, kes sooviks nimetatud *okupatsiooni* asendumist Gruusia võimuga. Gruusia-Abhaasia sõja mälestused on sealsete elanike mälust visad tuhmuma, Gruusiat käsitatakse endiselt ja väga üheselt agressorina ning eestlased pole siin mingi erand (vt Jürgenson 2016). Nimetatud Postimehe intervjuu näol on tegemist järjekordse näitega Gruusia versioonist olukorrale Abhaasias.

Omaette teema, mis eesti ajakirjanduses seoses Abhaasiaga tänaseni figuureerib, on sealsete eestlaste kodakondsusküsimused ning liikumisvõimalused Eesti ja Abhaasia vahel. Abhaasia eestlaste kodakondsusküsimusi käsitletakse meie meedias vaid Eesti kodakondsuse tingimuste kontekstis (Kaukvere 2017a, 2017b, 2018; Mihelson 2019), Abhaasia esineb neis artiklites vaid taustakulissina. Abhaasia enda kodakondsusseadust, mille tingimused määravad reaalselt ka sealsete eestlaste kodakondsust, ei puudutata, mis muidugi on kooskõlas Abhaasia riikluse ignoreerimisega.

Olukorda, kus Abhaasia-Gruusia sõjast on möödunud 30 aastat, kusjuures märke üksteisele lähenemisest, järeleandmistest või leppimisest peaaegu pole, iseloomustab kõige paremini termin “külmutatud konflikt”. Eesti toetab jätkuvalt Gruusia territoriaalse terviklikkuse nõuet ja sellele vastavalt esitab Eesti

meedia Abhaasiat Gruusia separatistliku piirkonnana. Paljudes käsitlustes asetatakse Abhaasia samasse ritta Transnistria ja viimastel aastatel ka Donetski ning Luhanski nn rahvavabariikidega (Aotäht 2008; Uudelepp 2014; Simson 2016; Karnau 2016; Luik 2017), ignoreerides täiesti nii ajaloolisi erinevusi kui ka etnilist aspekti – erinevalt neist ülejäänud separatistlikest piirkondadest on abhaasid püsijäämise eest seisev rahvas oma ajaloolisel kodumaal.

Abhaasia sõja kajastustele eesti meedias pole ma kahjuks võrdlusmaterjali teistest maadest leidnud. Mõnes riigis kasutatakse Gruusia-Abhaasia konflikti pretsedendina omaenda probleemide lahkamisel. Näiteks Serbias, mille press valgustab Abhaasia kriisi pärast 2008. aastat, kui Kosovo läi lahku Serbiast. Abhaasia sündmused on Serbia meedias liidetud Jugoslaavia sõja sündmuste konteksti. Abhaasiast on saanud “Gruusia Kosovo” (Pierzynska 2015: 13). Kuid need on üksikud maad, kus Abhaasia erilist tähelepanu pälvib.

Kui käesolev kirjatöö oli juba valmis, sattusin lugema hiljaaegu ilmunud gruusia autori Guranda Bursulaia artiklit Gruusia-Abhaasia sõja kujutamisest Gruusia ajalooõpikutes ajavahemikus 1993–2018, mille tulemused aitavad ka siinses artiklis esitatud arenguid kontekstualiseerida. Autor näitab, et Ševardnadze-aegse Gruusia ajalooõpikutes, mis ilmusid pärast sõda, puudub sõja teema praktiliselt täiesti. Autor nimetab seda “poliitiliseks vaikuseks” – tema hinnangul polnud Gruusia avalikkus siis veel valmis panema sõnadesse äsja toimunud traumaatilist sündmustikku ja kaotust sõjas. Esimesed lakoonilised tekstikatked sõja kohta ilmusid ajalooõpikutesse pärast rooside revolutsiooni, aastatel 2005–2006. Vormilt neutraalsed, kuid sisult hinnangulised lõigud kujutasid 1990. aastate alguse Gruusiat kaosesse langenuna, kus võiski juhtuda igasuguseid asju. Neis tekstides toimub justkui patuoinate otsimine, Abhaasia sõja vallandamises rõhutatakse Gruusia riigipörajate süüd. Ajal, mil need õpikud ilmusid, polnud tollased gruusia sõjapealikud Gruusias enam poliitilised liidrid, mistõttu oli poliitiline kliima soodus just nende isikute kui antikangelaste süüdistamiseks. Pärast augustisõda 2008. aastal toimus aga õpikutekstides uus nihe – Abhaasia sõja puhul hakati Gruusiat kujutama ohvrina, esitama ühepoolset valu ja grusiinidest põgenike kannatusi. Alles nüüd hakati Venemaad kujutama Gruusia-Abhaasia sõja provokaatorina ja separatistide seljataguseks, ühtlasi sagesõna “separatist” kasutus. Konflikti Abhaasias on hakatud esitama Venemaa väljakuulutamata sõjana Gruusia vastu. Lõpetuseks resümeerib autor, et Abhaasia sõda pole Gruusia autorid tänaseni valmis analüüsima, ja kui seda tehakse, siis ühepoolset (Bursulaia 2020: 282–287). Ka teised autorid on rõhutanud, et just M. Saakašvili presidendiks oleku ajal hakati Gruusia-Abhaasia konflikti nimetama Gruusia-Vene konfliktiks (Kemoklidze & Wolff 2020: 313). Meie artikli seisukohast on eelkõige olulised Bursulaia tähelepanekud, mis näitavad, kuidas aja jooksul

ja paralleelselt uute poliitiliste arengutega on Gruusias ümber mõtestatud Venemaa rolli Abhaasia konfliktis ja kuidas abhaasidest on saanud üheselt separatistid ja Venemaa agressiooni kaasajooksikud. Nagu eespool nägime, on Eesti ajakirjanduses toimunud arengud Gruusia-Abhaasia sõja kujutamises sellega sarnased, millest saab järeldada eelkõige eesti avalikkuse selget positsioneerimist Gruusia ja tema liitlaste poolele alates 1990. aastate teisest poolest ja eriti pärast rooside revolutsiooni.

Kokkuvõte

Abhaasia seostub eestlaste teadvuses peamiselt seal elavate eestlastega. Kui 1992. aasta augustis puhkes Gruusia-Abhaasia sõda, evakueeris Eesti riik sama aasta sügisel Abhaasiast umbes 170 sealset eestlast ja nende pereliiget. Sõja enda kajastus eesti meedias oli vähene ja seostus sealsete eestlaste olukorraga, kuid vaadeldi ka sõja ajendeid ja otseseid põhjusi ning sõjasündmuste arengut. Kohapeal käis eestlaste evakueerimist ja sõjasündmusi kajastamas üks BNSi ajakirjanik, suurem osa autoritest tegutses aga Eestis kohapeal ja kasutas erinevaid allikaid. Tänapäevases kontekstis võib tunduda üllatavana, kui suurel määral kasutati Vene infokanalitest saadud materjale, kuid tollal oli see mõistetav: Venemaa kajastas oma piiririikides toimuvaid sündmusi aktiivsemalt ja operatiivsemalt kui Lääne agentuurid. Eesti pressis ilmus ka otse Vene ajalehtedest tõlgitud materjale. Allikate valik mõjutas ka raamistikku, milles tollaseid sündmusi vahendati.

Sõja kajastus Eesti meedias on aastakümnete jooksul teinud läbi olulised arengud. Sõja ajal ilmunud artiklid esitasid sündmusi neutraalselt, pigem domineeris sümpaatia abhaaside, st agressori käes kannataja suhtes. Kui sõja esimesel poolel esitati abhaaside liitlastena peamiselt Kaukaasia Mägirahvaste Konföderatsiooni võitlejaid, siis sõja lõpuosas ilmunud artiklites kohati ka venelasi, kuigi venelaste panus jäi neis selgitamata. Kuid ka sõja lõpuosas jäi kajastus valdavalt neutraalseks, edastades nii grusiinide kui abhaaside seisukohti.

1994. aasta keskpaigast alates hakkas sõja retseptioon muutuma, mis oli seotud Gruusia kui ÜRO liikmesriigi rahvusvahelise enesekehtestamisega. Rahvusvaheliste organisatsioonide raportites hakati üha enam esile tooma gruusia sõjapõgenike teemat ja Gruusia territoriaalse terviklikkuse nõuet. See kajastus ka Eesti meedias, kus üha enam nimetati abhaase separatistideks, kellel puudub õigus iseseisvusele. 1990. aastate lõpuni ilmus aga siiski veel artikleid, milles esitati ka abhaaside vaadet sündmustele. Eesti oli küll võtnud selge suuna integratsioonile Läänega, kuid Gruusia orientatsiooni suhtes

puudus selge arusaam, mis mõjutas ka meie meedia hoiakuid Gruusia-Abhaasia suhete osas. Gruusia eesotsas ekskommunistist president Eduard Ševardnadzega laveeris Lääne ja Venemaa vahel – üheskoos viimasega suruti Abhaasia majandusblokaadi ja sõlmiti Venemaaga lepinguid, teiselt poolt otsiti integratsioonivõimalusi NATO ja Euroopa Liiduga.

Olukord muutus kardinaalselt pärast rooside revolutsiooni Gruusias, kui võimule tõusnud president Mihheil Saakašvili juhtimisel hakkas Gruusia liikuma üheselt Lääne integratsiooni kursil. Sellega paralleelselt halvenesid Gruusia suhted Venemaaga. Gruusiast sai ühtäkki meie liitlane ja sõber, väike vapper riik, kes seisab vastamisi Venemaaga. Ühine vaenlane liidab, ning kui Saakašvili retoorikas omandas kindla koha Gruusia territoriaalne terviklikkus, positsioneeriti Abhaasia Eesti peavoolumeedias selgelt separatistlikuks Venemaa marionetiks. Retrospektiivselt muutus ka vaade Gruusia-Abhaasia sõjale – 1990. aastate pluralistliku käsitlemise asemel grusiinide versiooni esitus. Sellega seoses muutus ka venelaste rolli kujutamine sõjas: 1990. aastate alguse rahuvahendajatest või postkoloniaalsetest *divide et impera* printsipi rakendajatest said nüüd abhaaside liitlased. 23. oktoobril 2008 Gruusias vastu võetud “Okupeeritud territooriumide seadus” tõi meie peavoolumeedia repertuaaris Abhaasia epiteetide ritta “separatistide” kõrvale “okupeeritud Gruusia territooriumi”. Meie negatiivse välise *teise* positsioonis oleva Venemaa suhe Gruusiaga on jätkuvalt mõjutamas meie meedia suhtumist Abhaasiasse ja abhaasidesse ning Gruusia-Abhaasia sõja interpretatsioone. 2022. aasta 24. veebruaril lahvatanud Venemaa-Ukraina sõda võib siin tuua kaasa uusi arenguid. Teatavasti ei mõistnud Gruusia valitsus sõja esimestel kuudel Venemaa agressiooni Ukrainas üheselt hukka. Kahtlemata mõjutab see Lääne, sh Eesti hoiakuid Gruusia suhtes. Kas ka 30 aasta taguse Gruusia-Abhaasia sõja retseptiooni, on veel vara öelda.

T'änuavaldus

Artikli valmimist on toetanud Eesti Kirjandusmuuseum (projekt EKM 8-2/22/3).

Kommentaar

¹ Jutumärke kasutatakse siin seetõttu, et need pataljonid polnud puht-etnilised.

Allikad

TÜR – Tartu Ülikooli Raamatukogu käsikirjade ja haruldaste raamatute kogu.

Kirjandus

Abid, Mujib 2017. War, Media, and War Journalism in Afghan Jihad. – *Peace Review* 29 (4), lk 450–457 (DOI:10.1080/10402659.2017.1381512).

Aotäht, Aivar 2008. Kaitseminister tunnustas sõdurite tööd missioonil. – *Sakala*, 29.01. (<https://sakala.postimees.ee/2191969/kaitseminister-tunnustas-sodurite-tood-missioonil> – 22.09.2022)

Arda, Inal-Ipa 2011. Don't Call us Occupied. One thing that Cannot Go without Recognition is the View from Abkhazia and South Ossetia. – *IISS* (<https://abkhazworld.com/aw/analysis/840-dont-call-us-occupied-by-arda-inal-ipa> – 22.09.2022).

Atšugba 2007 = Achugba, T. A. *Etnopoliticheskie protsessy v Abkhazii v kontekste gruzino-abkhazskogo konflikta*. Sukhum: Akademiia Nauk Abkhazii.

Atšugba 2011 = Achugba, T. A. *Istoriia Abkhazii v datakh*. Sukhum (http://apsnyteka.org/file/Achugba_Istoriya_Abkhazii_v_datah.pdf – 22.09.2022).

Avidzba 2008 = Avidzba, A. F. *Otechestvennaia voina (1992-1993 gg.). Voprosy voenno-politicheskoi istorii Abkhazii*. Sukhum.

Avidzba 2012 = Avidzba, A. O nekotorykh voprosakh stanovleniia i ukrepleniia abkhazskoi gosudarstvennosti (1993–2010). – *Abkhazovedenie* VII. Sukhum: AbIGI, lk 227–239.

Broido 2010 = Broido, A. *Nepokornyi umiraet stoia: voina 1992-1993 godov i etnopsikhologiiia abkhazov*. Sukhum: Nauchnoe izdanie.

Bursulaia, Guranda 2020. The voices of silence: The case of Georgian history Textbooks. – *Caucasus Survey*, 8 (3), lk 278–293 (DOI:10.1080/23761199.2019.1709784).

Chang, Kuang-Kuo & Zeldes, Geri A. 2006. Three of Four Newspapers Studied Favor Israeli Instead of Palestinian Sources. – *Newspaper Research Journal* 27 (4), Fall, lk 84–89 (DOI:10.1177/073953290602700407).

Chirikba, Viacheslav A. 2014. *The international legal status of the Republic of Abkhazia*. Sukhum: Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Abkhazia.

Coppieters, Bruno 2015. The United Nations Observer Mission in Georgia (UNOMIG). – Koops, Joachim A. & MacQueen, Norrie & Tardy, Thierry. & Williams, Paul D. (toim). *The Oxford Handbook of United Nations Peacekeeping Operations*. Oxford: Oxford University Press, lk 443–454.

Coppieters, Bruno 2018. Four Positions on the Recognition of States in and after the Soviet Union, with Special Reference to Abkhazia. – *Europe-Asia Studies* 70 (6), lk 991–1014 (DOI:10.1080/09668136.2018.1487682).

Cornell, Svante E. 1997. Conflicting identities in the Caucasus. – *Peace Review* 9 (4), lk 453–459 (DOI:10.1080/10402659708426093).

- Davtyan, Erik 2021. Agency and perceptions of smallness: understanding Georgia's foreign policy behaviour. – *Caucasus Survey* 9 (2), lk 120–139 (DOI:10.1080/23761199.2020.1861514).
- Francis, Céline 2011. *Conflict resolution and status. The Case of Georgia and Abkhazia (1989–2008)*. Brussels: VUB Press.
- Gitlin, Todd 2003. *The Whole World is Watching: Mass Media in the Making and Unmaking of the New Left*. Berkeley & Los Angeles: University of California Press.
- Fukuyama, Francis 1993. *The end of history and the last man*. London: Hamilton.
- Halbach, Uwe 2015. Russland im Süd- und im Nordkaukasus: Zwischen "Nahem Ausland" und "Innerem Ausland". – *Osteuropa* 65, nr 7–10, lk 383–406.
- Halidov 2014 = Khalidov, D. Sh. *Severnyi Kavkaz v Otechestvennoi voine Abkhazii (1992-1993 gg.)*. Sukhum: Mezhdunarodnyi Tsentr Kavkazovedeniia (http://apsnyteka.org/file/Khalidov_D_Severny_Kavkaz_v_Otechestvennoy_voyne_Abkhazii_1992-1993_2014.pdf – 22.09.2022).
- Heinapuu, Ott 2008. Gruusia: Abhaasia separatistid ja Vene väed ründasid kontrollpunkti. – *Eesti Päevaleht*, 20.11. (<https://epl.delfi.ee/artikkel/51149536/gruusia-abhaasia-separatistid-ja-vene-vaed-rundasid-kontrollpunkti> – 22.09.2022).
- Helme, Mart 2008. Abhaasia – pika viha kibedad viljad. – *Maailma Vaade* 6, lk 24–25 (<https://www.maailmavaade.ee/nr-6/abhaasia-pika-viha-kibedad-viljad-mart-helme> – 22.09.2022).
- HL 1994 = Ardzinba valiti Abhaasia presidendiks, Gruusia ei tunnista ei teda ega Abhaasia sõltumatust. – *Hommikuleht*, 29.11., lk 7.
- Hoewe, Jennifer & Bowe Brian J. & Zeldes, Geri Alunit 2012. A Lack of Balance: An Examination of Local Detroit, Michigan, Newspaper Coverage of the 2006 War in Lebanon and the 2008–2009 War in Gaza. – *Journal of Muslim Minority Affairs* 32 (4), lk 483–491 (DOI:10.1080/13602004.2012.744171).
- Iila, Mati 2017. Eesti esimene humanitaarmissioon. – Sabbo, Hilda (koost). *Eestlased XX sajandist*. Tallinn: H. Sabbo, lk 447–471.
- Jaagosild, Heino 1993a. Sõda on laastanud kogu Abhaasia. – *Hommikuleht* 202, 6.09., lk 7.
- Jaagosild, Heino 1993b. Rahu – Abhaasias? – *Rahva Hääl* 203, 6.09., lk 3.
- Jojua, Dazmir 2011. Abkhazia in 1992–2011. – Gamakharia, Jemal (toim). *Abkhazia: Assays from the History of Georgia: from ancient days till present days*. Tbilisi: Ministry of Education and Culture of Abkhazia, lk 469–486.
- Jojua, Dazmir 2017. *Russia and the war of 1992-1993 in Abkhazia*. Tbilisi: Saari LTD (<https://dspace.nplg.gov.ge/bitstream/1234/246800/1/RussiaAndTheWarOf1992-1993InAbkhazia.pdf> – 26.09.2022).
- Jõesaar, Anu 1992. Mida me arvame teadvat mägede maa eestlastest. – *Postimees* 273, 30.11., lk 3.
- Jürgenson, Aivar 2016. Gruusia-Abhaasia sõda Abhaasia eestlaste mälestustes. – *Acta Historica Tallinnensia* 22 (1), lk 112–141.

- Kakachia, Kornely & Skardziute-Kereselidze 2013. From blind love to strategic alliance? Baltic-Georgian relations revisited. – Kakachia, Kornely & Cecire, Michael (toim). *Georgian foreign policy. The quest for sustainable security*. Konrad Adenauer Stiftung, lk 191–204.
- Kalb, Marvin & Saivetz, Carol 2007. The Israeli-Hezbollah War of 2006: The Media as a Weapon in Asymmetrical Conflict. – *The Harvard International Journal of Press/Politics* 12 (3), lk 43–66 (DOI:10.1177/1081180X07303934).
- Kaldoja, Evelyn 2017. Ukraina võitluses Kremliga eesliinil. – *Postimees*, 6.02., lk 12.
- Karnau, Andrus 2016. Siim Kallas: mõtlen tuleviku peale. – *Lääne Elu*, 19.04.
- Kazantsev, Andrei A. & Rutland, Peter & Medvedeva, Svetlana M. & Safranchuk, Ivan A. 2020. Russia's policy in the "frozen conflicts" of the post-Soviet space: from ethnopolitics to geopolitics. – *Caucasus Survey*, 8 (2), lk 142–162.
- Kaukvere, Tiina 2017a. Sadadel võib olla õigus kodakondsusele. – *Postimees*, 30.05., lk 6.
- Kaukvere, Tiina 2017b. Eestlane, aga taskus on ikka hall pass. – *Postimees*, 28.08., lk 6.
- Kaukvere, Tiina 2018. Eksituse tõttu Eesti kodanik. – *Postimees*, 10.03., lk 8–9.
- Kemoklidze, Nino & Wolff, Stefan 2020. Trade as a confidence-building measure in protracted conflicts: the cases of Georgia and Moldova compared. – *Eurasian Geography and Economics* 61 (3), lk 305–332 (DOI:10.1080/15387216.2019.1702567).
- Khashig, Inal 2021. What could Georgian-Abkhaz negotiations look like? An abkhaz take. – *JAM News* (<https://jam-news.net/georgian-abkhaz-conflict-no-solution-in-sight-just-like-negotiations/> – 26.09.2022).
- Klaas, Maarja 2006. "Teise" diskursiivne konstrueerimine: Tšetšeeni iseseisvuslaste kuvand eesti meedias 1996., 1999. ja 2004. aastal "Eesti Päevalehe" ja "Postimehe" näitel. Bakalaureusetöö. Tartu: Tartu Ülikooli filosoofiateaduskond (<http://www.ut.ee/ABVKeskus/sisu/publikatsioonid/2006/pdf/Klaas.pdf> – 26.09.2022).
- Kopli, Kaivo 1993. Külma sõja järgne heitlus algab Kaukaasias. – *Hommikuleht* 194, 27.08., lk 7.
- Kopli, Kaivo 1994. Venemaa jääb ikka osaliseks Abhaasias. – *Hommikuleht* 136, 15.06., lk 7.
- Kuusmann, Andrus 1994. Rahu eest tuleb maksta. – *Eesti Sõnumid* 42, 19.05., lk 3.
- Kvakhadze, Aleksandre 2021. Transnational coalition building: The case of volunteers in the conflict in Abkhazia. – *Caucasus Survey*, 9 (2), lk 159–179 (DOI:10.1080/23761199.2021.1897765).
- Laar, Mart 2010. Gruusia sõda. – [Ajalehe Новая Газета korrespondentide kirjutisi.] *Vene-Gruusia sõda 08.08.2008. Kuidas see oli tegelikkuses*. Tallinn: Kniga.ee, lk 3–19.
- Lakoba, Stanislav 2001. *Abkhaziia-de-fakto ili Gruziia-de-iure?* Sapporo: Hokkaido University.
- Liebert, Kalle 1994a. Tarass Šamba: "Gruusia peaks tunnustama Abhaasia rahva õigust enesemääramisele." – *Eesti Aeg* 5, 9.02., lk 13.
- Liebert, Kalle 1994b. Abhaasia minevik ja tänapäev: pidev võitlus olemasolu eest. – *Eesti Aeg* 5 (130), 9.02., lk 12.

- Light, Margot 1996. Russia and Transcaucasia. – Wright, John F. R. & Goldenberg, Suzanne & Schofield, Richard (toim). *Transcaucasian boundaries*. London: UCL Press, lk 35–53.
- Liik, Kadri 2001. Abhaasia ajab sassi Vene-Gruusia suhted. – *Postimees* 235, 10.10., lk 12 (<https://maailm.postimees.ee/1896375/abhaasia-ajab-sassi-vene-gruusia-suhted> – 26.09.2022).
- Linnart, Jana 1993. Vene karu kápahaare ulatub kaugele. – *Rahva Hää* 232, 9.10., lk 3.
- Luik, Hans H. 2017. Kui kaunis ja kui õrn vabadus. – *Eesti Ekspress*, 22.02. (<https://ekspress.delfi.ee/artikkel/77295458/kui-kaunis-ja-kui-orn-vabadus> – 26.09.2022).
- Manutscharjan, Aschot 2009. Die innenpolitische Entwicklung Georgiens von 1991 bis 1996 unter besonderer Berücksichtigung der Sezessionskonflikte. – Reiter, Erich (toim). *Die Sezessionskonflikte in Georgien*. Wien, Köln, Weimar: Böhlau Verlag, lk 71–100.
- Matsaberidze, David 2014. Sovereignty Issues in the Post-Soviet Conflicts of the Caucasus: The Case of Abkhazia. – Felberbauer, Ernst M. & Labarre, Frederic (toim). *What Kind of Sovereignty? Examining Alternative Governance Methods in the South Caucasus*. Vienna: Republic of Austria / Federal Ministry of Defence and Sports, lk 241–260.
- Mihelson, Helen 2019. Kümnetel Abhaasia eestlastel võib olla õigus kodakondsusele. – *Postimees* 9.05., lk 6.
- Mooney, Erin D. 1996. Internal displacement and the conflict in Abkhazia. – *International Journal on Group Rights* 3, lk 197–226.
- Mühlfried, Florian 2010. Citizenship at war: Passports and nationality in the 2008 Russian-Georgian conflict. – *Anthropology Today* 26 (2), lk 8–13 (DOI:10.1111/j.1467-8322.2010.00721.x).
- Nagashima, Toru 2019. Russia's Passportization Policy toward Unrecognized Republics. – *Problems of Post-Communism* 66 (3), lk 186–199 (DOI:10.1080/10758216.2017.1388182).
- Papaskiri 2003 = Papaskiri, Zurab. *O natsional'no-gosudarstvennom oblike Abkhazii / Gruuzia*. Tbilisi: Bsegruzinskoe istoricheskoe obshchestvo im. Ekvtili Takashvili, Abkhazskaia organizatsiia.
- Pierzynska, Justyna M. 2015. Symbolic geographies, inverted chronologies. The Abkhazian crisis in Serbian media discourse. – *Conference: International scientific internet symposium "Crisis as a mover of ambivalent changes through the prism of media"* (<https://researchportal.helsinki.fi/en/publications/symbolic-geographies-inverted-chronologies-the-abkhazian-crisis-i> – 27.09.2022).
- PL 1993a = Hapukurghiooeg Abhaasias 1993. – *Päevaleht* 11, 15.01., lk 5.
- PL 1993b = Abhaasias taas sõda 1993 – *Päevaleht* 214, 20.09, lk 4.
- PM 1995a = AP. Gruusia nõuab Venemaalt Abhaasiat. – *Postimees* 210, 12.09.
- PM 1995b = Interfax/BNS/PM. Abhaasias kardetakse Gruusia äkkrünnakut. – *Postimees* 216, 19.09.
- PM 2001 = Interfax/BNS/PM. Abhaasia hävitas 150 sissi. – *Postimees* 255, 2.11.
- PM 2011 = AFP/AP/PM. Suri Abhaasia separatistide liider Bagapš. – *Postimees*, 30.05. (<https://leht.postimees.ee/452932/suri-abhaasia-separatistide-liider-bagaps> – 29.09.2022)

- PM 2013 = BNS. A.Le Coq lõpetas Gruusia vastuseisu tõttu ekspordi Abhaasiasse. – *Postimees*, 31.10. (<https://majandus.postimees.ee/2581196/a-le-coq-lopetas-gruusia-vastuseisu-tottu-ekspordi-abhaasiasse> – 21.09.2022).
- Pruuli, Tiit 2012. Abhaasia kilde. – *GO Reisiajakiri* 2, lk 30–37 (<https://reisikirjad.gotravel.ee/ajakiri/abhaasia-kilde/> – 27.09.2022).
- Päärt, Villu & Mattson, Toomas 1997. Eestlane Abhaasia õukonnas. – *Postimees* 252, 26.10., lk 15.
- Raudam, Dagmar 2010. *Minu Gruusia. Elu nagu mägitee*. Tallinn: Petrone Print.
- RH 1993 = Abhaasid vallutasid Suhhumi. – *Rahva Hääl* 222, 28.09., lk 1.
- Roomets, Merit 1993. “Ma ei kipu erru minema.” Vestlus Gruusia Riiginõukogu esimehe Eduard Ševardnadzega. – *Hommikuleht* 48, 2.03., lk 7.
- Ruussaar, Ainar 1992a. Eestlaste elust Abhaasia segaduses. – *Rahva Hääl* 261, 7.11., lk 3.
- Ruussaar, Ainar 1992b. Kompromissitu kolmnurk: Abhaasia-Gruusia-Venemaa. – *Rahva Hääl* 291, 12.12., lk 3.
- Ruussaar, Ainar 1993. Separatvabariigid kavatsevad ulatada teineteisele sõbrakäe. – *Hommikuleht* 14, 19.01., lk 4.
- Saarelainen, Tapio A. 2017. *Valge snaipeer Simo Häyhä*. Tallinn: Helios.
- Semmerling, Tim Jon 2008. Those ‘Evil’ Muslims! Orientalist Fears in the Narratives of the War on Terror. – *Journal of Muslim Minority Affairs* 28 (2), lk 207–223 (DOI:10.1080/13602000802303144).
- Simson, Priit 2016. Küprose ühendamise üürrike lootus on taas hajumas. – *Eesti Päevaleht*, 24.11.
- Souleimanov, Emil Aslan & Abrahamyan, Eduard & Aliyev, Huseyn 2018. Unrecognized states as a means of coercive diplomacy? Assessing the role of Abkhazia and South Ossetia in Russia’s foreign policy in the South Caucasus. – *Southeast European and Black Sea Studies* 18 (1), lk 73–86 (DOI:10.1080/14683857.2017.1390830).
- Šamba, Tarass 1993. Õiglus peab võitma. – *Postimees*. Maailm, 7.12., lk 3.
- Ševardnadze, Eduard 2009. *Kui raudne eesriie rebenes*. Tallinn: Olion.
- Tiks, Oliver 2008. Abhaasia separatistid jätkvad pealetungi. – *Postimees*, 12.08.
- Tsereteli, Mamuka 2013. The scars of separatism: the impact of internal conflicts on Georgian foreign policy. – Kakachia, Kornely & Cecire, Michael (toim). *Georgian foreign policy. The quest for sustainable security*. Tbilisi: Konrad Adenauer Stiftung, lk 205–213 (https://www.kas.de/c/document_library/get_file?uuid=ab4f5ccc-a514-bce0-655b-75096aa181a7&groupId=252038 – 29.09.2022).
- Ujama 2001 = Uiama, Tomokhiko. K chitateliam. – Lakoba, Stanislav. *Abkhaziia-defakto ili Gruziia-de-iure?* Sapporo: Hokkaido University, lk I–III.
- Uudelepp, Agu 2014. Kuidas isekust uputada? – *Maaleht* 38, 18.09., lk 19.
- Veermäe, Kadri 2014. Gruusia lähikäidud etapid ja ülesküntud tulevik. – *Postimees*, 15.11. (<https://arvamus.postimees.ee/2993321/gruusia-labikaidud-etapid-ja-uleskuntud-tulevik> 29.09.2022).

Vilgats, Kalev 1992. ERO presidendi rahumissioon ei õnnestunud. – *Postimees* 196, 1.09., lk 5.

Vilgats, Kalev 1993a. Eesti Vabariigi Riigikogu: rahvastel võib, aga ei pea olema enesemääramisõigust. – *Postimees* 90, 20.04., lk 2.

Vilgats, Kalev 1993b. Gruusia kaotas Abhaasiale pealahingu. – *Postimees* 223, 29.09., lk 15.

Vozba 2018 = Vozba, Saida. *Istoricheskie i politicheskie aspekty gruzino-abhaszkogo i severoairlandskogo konfliktov (XX – nach. XXI vv.): obshchiie cherty i razvitiia*. Sukhum: AbIGI.

Summary

Reception of the Georgian-Abkhazian war (1992–1993) in the Estonian media during and after the war

Aivar Jürgenson

Senior Research Fellow

Estonian Folklore Archives, Estonian Literary Museum

aivar.jyrgenson.001@gmail.com

Keywords: Georgian-Abkhazian war, media, war journalism, reception

In the minds of Estonians Abkhazia is associated mainly with Estonians living there. When the Georgian-Abkhazian war broke out in August 1992, the Estonian state evacuated about 170 Estonians and their families from Abkhazia in the autumn of the same year. The reception of the war itself in the Estonian media was low and related to the situation of Estonians there, but the motives and direct causes of the war and the development of war events were also examined. One Baltic News Service journalist observed the evacuation of Estonians and wrote about the events of the war on the spot, but most of the authors operated in Estonia and used various sources. In today's context, it may seem surprising to what extent materials from Russian information channels were used, but at that time it was understandable: Russia covered events in its border countries more actively than Western agencies. Materials translated directly from Russian newspapers were also published in the Estonian press. The choice of sources also influenced the framing in which the events of that time were mediated.

The coverage of the war in the Estonian media has undergone significant developments over the decades. The articles published during the war presented the events in a neutral way, rather sympathizing with the Abkhazians than the aggressor. While in the first half of the war the fighters of the Confederation of Mountain People of the Caucasus were presented as allies of the Abkhazians, the articles published at the end of the war sometimes included Russians, although the contribution of the Russians was not explained. However, even at the end of the war, the coverage remained largely neutral, conveying the views of both Georgians and Abkhazians.

From the middle of 1994, the reception of the war began to change, which was related to Georgia's international self-assertion. Reports from international organizations increasingly highlighted the issue of Georgian war refugees and Georgia's claim to

territorial integrity. This was also reflected in the Estonian media, where Abkhazians were increasingly called separatists without the right to independence. However, until the end of the 1990s, some articles were published that also provided Abkhaz views on events. Estonia had taken a clear direction towards integration with the West, but there was no clear understanding of Georgia's orientation, which also influenced the attitudes of Estonian media towards Georgia-Abkhazia relations. Georgia's leader, Eduard Shevardnadze, maneuvered between the West and Russia, pushing Abkhazia into an economic blockade and concluding agreements with Russia, while seeking integration with NATO and the European Union.

The situation changed dramatically after the Rose Revolution in Georgia, when Mikhail Saakashvili, who had come to power, began to move unequivocally on the path of Western integration. At the same time, Georgia's relations with Russia deteriorated. Georgia, a small brave country in conflict with Russia, suddenly became Estonians' ally and friend. The common enemy unites, and when Saakashvili's rhetoric gained a firm foothold in Georgia's territorial integrity, Abkhazia was clearly positioned in the Estonian mainstream media as a separatist Russian puppet. Retrospectively, the reception of the Georgian-Abkhazian war changed – the pluralistic approach of the 1990s was replaced by the Georgian version. In this connection, the portrayal of the role of the Russians in the war also changed: peace mediators in the early 1990s or postcolonial implementers of the *divide et impera* principle now became allies of the Abkhaz. After the Law of Occupied Territories was adopted in Georgia on 23 October 2008, the concept “occupied Georgian territory” as an epithet of Abkhazia appeared in the Estonian media. As Russia continues to be in the position of a negative external “stranger” for the Estonian media, Russia's relations with Georgia continue to influence our media attitudes towards Abkhazia and interpretations of the Georgian-Abkhazian war.

Aivar Jürgenson on Eesti etnoloog ja ajaloolane (PhD aastast 2003). Töötanud Eesti Rahva Muuseumis teadurina, Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituudis vanemteaduri ja osakonnajuhatajana ja Tallinna Ülikoolis vanemteadurina. Hetkel töötab Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Rahvaluule Arhiivis erakorralise vanemteadurina. Peamised uurimisteedad on eesti diasporaakogukondade ajalugu ja tänapäev ning etnomükoloogia.

Aivar Jürgenson (b. 1969) is an Estonian ethnologist and historian (PhD since 2003). He has worked as a research fellow at the Estonian National Museum, as a senior research fellow and head of department at the Institute of History of the Academy of Sciences and at Tallinn University. Currently he works as a senior research fellow at the Estonian Folklore Archives of the Estonian Literary Museum. His main research topics are the history and present of Estonian diaspora communities and ethnomycology.

aivar.jyrgenson.001@gmail.com

Palju õnne!

90

Olli (Olga Ottilie) **Kõiva** – folklorist

Tiiu Salasoo – pedagoogika- ja keeleteadlane, ajakirja *Mäetagused* kauane toimetuskolleegiumi liige

85

Mall Hiemäe – folklorist

Luule Krikmann – eesti filoloog, kauane Eesti Kirjandusmuuseumi folkloristikaosakonna toimetaja

80

Kristi Salve – folklorist

Mihály Hoppál – ungari etnoloog, šamanismi uurija ja semiootik

75

Rein Saukas – folklorist

70

Janīna Kursīte – Läti kirjandusteadlane, ajakirja *Mäetagused* toimetuskolleegiumi liige

65

Merike Kiipus – Eesti Kirjandusmuuseumi arhiivraamatukogu juhataja direktori ülesannetes

Vilve Asmer – Eesti Kultuuriloolise Arhiivi vanemarhivaar

Palju õnne!

60

Tõnis Lukas – Eesti Vabariigi haridusminister

Taive Särg – Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Rahvaluule Arhiivi vanemteadur

Ülo Valk – folklorist

50

Salle Kajak – Eesti Kirjandusmuuseumi folkloristika osakonna digiteerija, tehniline toimetaja

Mari Sarv – Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Rahvaluule Arhiivi vanemteadur

Ergo-Hart Västriik – folklorist, ajakirja Folklore. Electronic Journal of Folklore toimetuskolleegiumi liige

45

Andreas Kalkun – Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Rahvaluule Arhiivi vanemteadur

Maris Kuperjanov – Eesti Kirjandusmuuseumi folkloristika osakonna arhivaar-referent

In memoriam

Ruth Mirov

24. XI 1928 – 26. IX 2022

26. septembril suri eesti rahvaluuleteadlane Ruth Mirov, kes oli folkloristikas aktiivne veel tänavugi, auväärses eas.

Ruth Mirov (Trefeldt) oli pärit Viljandist. Tema koolitee algas Viljandi Haridusseltsi tütarlaste gümnaasiumis ning jätkus aasta hiljem Nõmmel, kuhu perekond elama kolis. Gümnaasiumihariduse omandas ta Nõmme gümnaasiumis. Tartu ülikooli lõpetas Ruth eesti filoloogia erialal 1961. aastal ning õppis veel ka Tallinna Pedagoogilises Instituudis eesti keelt ja kirjandust (kuni aastani 1969).

Ruthi põhitöökohaks oli pika ja viljaka folkloristikarjääri jooksul toonane Keele ja Kirjanduse Instituut (tänapäeval Eesti Keele Instituut). Ta alustas tööd 1956. aastal instituudi murdesektoris, 1957. aastal siirdus rahvaluulesektorisse. Pärast rahvaluulesektori üleviimist Tartusse Eesti Kirjandusmuuseumi oli ta sealse folkloristika osakonna teadur (2000–2001).

Ruth Mirov oli kogu elu tegev nii rahvaluule uurijana kui ka kirjanduse tõlgendajana. Uus aeg ja uued olud nõudsid teaduskraadi kaasajastamist. On imetlusväärne, et ta kaitses 65aastasena rahvaluule alal uurimusega „Eepose-igatsus. Lisandusi kirjanduse ja rahvaluule suhete probleemile“ magistrikraadi, millega teda tunnustati nii kirjanduse kui ka rahvaluule teaduskraadi vääriliseks.. Nimetatud käsitlus võtab kokku tema suure uurimisala, kirjanduse ja rahvaluule tõmbumised ja tõukumised. Eeposeid pidas Ruth Mirov eestlaste eneseteadvuse oluliseks väljenduseks, ta hindas rahvalauludest arenatud autorieeposeid sama kõrgelt kui regivärsi vormi abil uute teoste loomist. Seetõttu on teekond August Annisti loome juurest Villem Ridala Uue Testamendi ainetel loodud “Püha ristini” igati loogiline. Tema sõnutsi kohtus selles teoses eetika regilaulu esteetikaga. Vanemate laulumängude ehk regivärsilise ekspositsioonlauluga voormängude kohta valmis Ruth Mirovil 1999. aastal doktoritöö. Ka siinkohal on tegemist uuenduslike järeldustega – autor toob esile, et regilaulud kasutasid mitut unikaalset värsivormi.

Kuigi mälestussõnum pole sobivaim koht lugemissoovituseks, on ikkagi kõige parem pöörduda Ruth Mirovi enda kirjutatu poole: 20 aasta eest ilmus tal raamat “Sõnast sõnasse. Valik artikleid ja retsensioone”. Mirov on suurväljaande “Vana kannel” üks koostajaid: 2009. aastal ilmus Lüganuse (IX) ja 2018. aastal Vaivara ja Narva regilaulude köide (XII). Näib, et just Eesti Vabariigi päevil sai ta oma mitmekesiseid andeid rakendada täiel rinnal ja sõnastada uusi tulemusi rahvaluule olulisemate liikide kohta.

Ruth Mirovit kui osavõtlikku ning arenenud õiglustundega inimest iseloomustab lihtne, 80. sünnipäeva puhul aastal 2008 ajakirjas Mäetagused avaldatud lapsepõlvemälestustesse pikitud lause “Olime nende poolt, kellele meie meelet liiga tehti”.

Eeposeigatsus on täitunud, elutöö on tehtud. Küllap läks Ruthil korda teha seda, mida tema sõnul soovisid regilaulude esteetilisest põhimõttest lähtuvad kasutajad: elada kõige kaunimat ja sisukamat, tuhandetes peentes variatsioonides sillerdavat elu.

Kolleegid Eesti Kirjandusmuuseumist

Koolifolkloori kogumist venekeelsetelt õpilastelt toetas Virumaa regionaalprogramm

Eestis on ligi sada aastat süstemaatiliselt kogutud ja uuritud koolilaste elus esinevat folkloori (Babič & Voolaid 2022: 8–9)¹. Folkloristid koguvad folkloori koostöös Eesti koolide ja lasteaedade kasvatajate ja õpetajatega (Voolaid 2012). Viimase 30 aasta jooksul on kogu Eestis toimunud mitu suurt folkloorimaterjalide kogumise kampaaniat (1992, 2007, 2018) (Kõiva 1995; Voolaid 2007; Hiimäe 2018).

Kogutud materjal oli nii teaduslike uuringute kui ka folkloorikogude avaldamise aluseks, mis omakorda mõjutas folklooriteoste tänapäevast sisu ja vormi, saades uue elu näiteks Interneti ja sotsiaalmeedia kaudu. Eesti Kirjandusmuuseum töötab pidevalt saadud materjalidega ja jälgib olukorda. Suure uurimistöö on katkestanud koroonaviiruse pandeemia, mis on toonud teatavaid muudatusi nii teadlaste plaanidesse kui ka koolikommunikatsiooni skeemidesse. Uued ülesanded seisid teadlaste ees seoses mitte-eestikeelsete inimeste aktiivse rändega Eestisse, mis algas Ukraina sõja tagajärjel. Tulemusena omandas 2022. aasta uuring konkreetse fookuse, mis koosnes kolmest aspektist: **koroonaviiruse järgne periood** (koroonaviirus on kajastunud folklooris ja igapäevastes tavades), **rändevood** (Ukraina koolilaste ränne muutis venekeelsete koolide folkloorikeskkonda), **vähemuse uurimine** – õpilased integreeruvad Eesti keelekeskkonda, mille tulemuseks on kakskeelsele sisule rajatud folklooriteos (sõnamängud ja keelemängud), mida ei leidu homogeenses keelekeskkonnas. Venekeelse vähemuse (ukrainlased, valgevenelased, venelased, venekeelsed eestlased) eraldatus ei võimalda neid uurida Eesti üldises uuringus (erinevad kultuurilised hoiakud, stereotüübid, igapäevased tavad, keelekeskkond).

Vaatamata varasemate materjalide kogumise strateegiate (materjalidele orienteeritud küsimustik) edule kavandati 2022. aasta uurimises uuendusi. Keskenduti eraldi sotsiaalsele rühmale (suurim keeleline vähemus). Uuringu käigus tuli lisaks folkloorile koguda palju statistilist teavet, mis aitaks folkloori kontekstualiseerida. Uuringu käigus kasutati mitmeastmelist andmete kogumist erinevate meetodite abil (ankeedid, küsimustikud, intervjuud). Ohtrad andmed vajavad palju töötlemist ja struktureeritud analüüsi. Kuigi suures koguses andmed vajavad mittestandardset töötlemist, eeldati siiski andmete individualiseerimist. Andmete individualiseerimine saavutatakse variatiivse osa laiahaardelisuse abil.

EESTI
RAHVAKULTUURI
KESKUS

Kavandatud mitmetasandiline uuring hõlmab mitut teemat (hobid, ruumilised kujutised ja vaimsed kaardid, uskumused ja argitavad, huumor, jne). Statistilise teabe saamiseks on kavandatud küsimustiku uuring ja kvalitatiivse uuringu jaoks eeldatakse iga teema intervjuud.

Uuring on suunatud 6.–9. klasside õpilastele, kelle emakeel on vene (ukraina) ja teine keel eesti keel. Perekkonnas räägitakse peamiselt vene (ukraina) keelt. Nad elavad suhteliselt homogeenses keelises ja kultuurilises keskkonnas.

Uuringu algfaasis kontrolliti küsimustikku tingnimetuse “hobi” all, ehkki selles käsitleti erinevaid igapäevaseid tegevusi, mitte ainult hobisid. Tähelepanu keskmes olid kõik tegevused, millele koolilapsed oma vaba aega veedavad, lähema vaatluse all olid ka suhted loomadega, loomade nimed, olulised aastaringi tähtpäevad ja kogemused mütopoeesiaga. Testimine viidi läbi 6. (peamise vastajarühma alumine vanusepiir) ja 9. klassi õpilaste (peamise vastajarühma ülemine vanusepiir) seas. Küsitleti 30 inimest (6. klassist 16 ja 9. klassist 14), kellest 13 olid poisid ja 17 tüdrukud. Kuna valimit ei saa tunnistada esinduslikuks, saab rääkida ainult suundumustest, mitte olukorrast, ja isegi siis saab rääkida üksnes esialgsetest andmetest.

Uuring on üles ehitatud nii, et valida saab ainult ühe peamise hobi ja kolm täiendavat. Seejärel liigub vastaja varieeruva osa juurde, mis sisaldab üksikasjalikku küsimustikku valitud hobi kohta. Uuringu ülesehitus erineb varasematest vastusestsenariumide rohkuse ja varieeruvuse poolest, samuti on oluliselt kaasatud digitaalse keskkonnaga seotud hobisid. Ootuspäraselt valis enamik küsitletutest peamiseks arvutiga seotud hobid: videote vaatamine spetsiaalsetes videomajutustes, nt Youtube’i valis 43% kõigist küsitletutest ja arvutimängud 40 % kõigist küsitletutest. Täiendavate hobide (samuti olulised, kuid peamise hobi järel olulised) vastused olid aga ootamatud. 2/3 küsitletutest märkis täiendavaks hobiks toiduvalmistamine, peaaegu 2/3 sõpradega suhtlemine sotsiaalmeedias, isiklikult või telefoni teel. Vastajad pidasid hobisid sageli viisiks eemalduda probleemidest/tegelikkusest:

рисование помогает расслабиться и уйти от проблем. Уйти от проблем в семье и школе [joonistamine aitab lõõgastuda ja probleemidest eemale pääseda, pere- ja kooliprobleemidest eemale saada] (tüdruk, 16 a),

спорт “улучшает мою физическую форму и помогает отвлечься от учебы” [sport “parandab minu füüsilist vormi ja aitab õpingutest kõrvale kalduda”] (tüdruk., 15 a),

музыкой “заглушаю все вокруг” [muusikaga summutan kõik ümbritseva] (tüdruk, 15 a);

või negatiivsete emotsioonide/seisundi ületamiseks:

когда я грустная я включаю веселую музыку и это помогает выйти из депрессии [kui ma olen kurb, lülitan sisse rõõmsa muusika ja see aitab depressioonist välja tulla] (tüdruk, 15 a),

друзья “поддержат”, с ними весело [sõbrad “toetavad, nendega on lõbus”] (tüdruk, 11 a),

...родные тебе люди, которые тебя любят и никогда не бросят. Нельзя о них забывать. В трудных ситуациях они меня в первую очередь поддерживают [...sugulasi, kes sind armastavad ega jäta kunagi maha. Neid ei tohi unustada. Rasketes olukordades toetavad nemad mind esmajärjekorras] (tüdruk, 16 a).

Uuringu kaudsete tulemuste põhjal mõjutab koolilaste igapäevaelu kõige enam kirg arvutamängude vastu. Koolilapsed kordavad oma vastustes erinevaid hoiakuid, väljakujunenud stereotüüpe, alates täiesti negatiivsest (ma mängin, aga see on halb) kuni positiivseni (ma mängin, sest see on vajalik tähelepanu hajutamiseks; ma mängin, sest see on minu õigus). Mõlemad vastandlikud seisukohad on seotud ka eneseidentiteedi mudeliga, esimene end mänguriks tunnistamisega, teine hasartmängumaania kui probleemi eitamisega:

сейчас время, когда тех. прогресс на самом высоком уровне за всю историю, глупо лишать этого [nüüd on aeg, mil tehn. edusammud kõigi aegade kõrgeimal tasemel, on rumal sellest ilma jätta] (poiss, 16 a).

Pole üllatav, et vastajad näevad mängudega seotud unenägusid

Мне что-то выпадает [Midagi langeb mulle] (poiss, 11 a),

Что-то связано с губком бобом [Midagi Spongebobiga seotut] (tüdruk, 13 a),

меня съел мишик фредди [mind söi Freddy karu] (poiss, 13 a).

Koolilaste sõnul võimaldavad mängud aega surnuks lüüa, lõbutseada, areneda, lõõgastuda, tunda võitu, arendada mõtlemist ja loogikat. Arvutamängud on kaasatud elu loominguulise mõistmise protsessi erinevate folkloorielementide, näiteks fraseoloogiliste üksuste kujul:

Ломай, ломай, мы же миллионеры [Murra, murra, me oleme ju miljonärid] (poiss, 11 a),

Везение для слабых [Vedamine on nõrkadele] (poiss, 16 a),

Только скилл, никакого везения [Ainult oskused, mitte mingit vedamist] (poiss, 16 a).

Mõned varem populaarsed hobid tunduvad koolilastele nüüd täiesti vastuvõetamatud. Negatiivse hinnangu (peaaegu kõik küsitletud, 90%) sai albumi pidamine (sõprade profiilid). Seevastu teiste negatiivselt hinnatud hobide puhul sellist üksmeelt ei olnud. Kuigi enamik vastajaid hindas neid hobisid negatiivselt (toataimede kasvatamine (63%), käsitöö/ meisterdamine (67%), (video)ajaveebi pidamine (67%), päeviku pidamine (70%), televiisorivaatamine (73%), muusikatunnid õpetajaga (73%), vabatahtlik tegevus (77%), luuletamine või proosa kirjutamine (80%)), loetlesid mõned vastajad neid täiendavate ja/või isegi peamiste hobidena.

Vastajad räägivad oma hobidest meelsasti. Nad lisavad ka toiminguid, mis ei olnud vastuste põhiloendis. Niisiis on lisaks märgitud herbaariumi kogumine (tüdruk, 16 a), fotograafiatunnid (tüdruk, 15 a), ratsutamine/ hobuste eest hoolitsemine (tüdruk, 12 a; tüdruk, 15 a), klassid modelliagentuuris (tüdruk, 15 a), arvuti ehitamine (poiss, 15 a).

Tulemuste põhjal otsustades on õpilastele oluline sotsiaalne aktiivsus. Hobide oluline osa on suhtlemine sõprade ja/või perega. Vastajad veedavad suurema osa oma vabast ajast suheldes. Kõige populaarsem ajaviide on sõpradega väljas või külas käimine. Suhtlemine lähedaste ja sugulastega on ka õpilaste elu oluline element, ehkki saadud tulemuste kohaselt on see iseloomulik vanematele õpilastele. Koolilaste suhtlemine lähedastega on seotud perekondlike rituaalide (*В первое воскресенье месяца мы делаем блинчики* [Kuu esimesel pühapäeval teeme pannkooke] (tüdruk, 16 a)), külaliste vastuvõtmise ja/või külastamisega, lõbusate sündmustega (*Смешных ситуаций было много, например, как у нас с бабушкой в кафе застрял пирожок и мы долго не могли его достать* [Seal oli palju naljakaid olukordi, näiteks kuidas mu vanaemal ja mul jäi kassas pirukas kinni ja me ei saanud seda pikka aega kätte] (tüdruk, 16 a)).

Suhtluses peavad vastajad end oma vanematega sarnaseks, sest ka vanemad on seltskondlikud (seda märkisid peaaegu kõik vastajad), neile meeldib oma sõpru külastada. Vanemate või sõprade näitele orienteerumine on omane kuuenda klassi õpilastele, nende autoriteetideks on lähedased ja konkreetset inimesed, mitte abstraktsed iidolid. Kaldutakse keskenduma oma vanematele ja lähedastele, jätkama nende kollektsioone jne. Ainult üks vastaja 6. klassist nimetas iidoliteks räpparit Eminemi ja jalgpallurit Neymari. Huvitav on see, et see oli ainus, kes vastas eesti keeles.

Üheksanda klassi õpilastest teatasid pooled vastanutest, et neil on ebajumalaid, sealhulgas avalikud isikud (modellid, blogijad, sportlased, näitlejad jne), keda jäljendatakse igapäevaelus. Koolilapsed üritavad jäljendada oma iidolite välimust ja käitumist. Üheksanda klassi õpilastele on oluline ka see, kuidas nad välja näevad ja riietuvad, erinevalt kuuendast klassist, kes kas ignoreerisid seda teemat või märkisid, et see pole neile oluline. Kuid riietuse prioriteedid pole mitte ainult stiilne välimus (*Я чувствую себя уверенно, если выгляжу стильно* [Tunnen end kindlalt, kui näen stiilne välja]

(tüdruk, 15 a)), vaid ka mugavus (*Главное чтобы было комфортно* [Peaasi, et oleks mugav] (poiss, 16 a)).

Üldiselt on õpilased avatud sotsiaalseks suhtluseks, valmis omandama kogukonna uusi piirjooni, tegutsema uutes tingimustes. Sotsiaalse ruumi hõivamise üks vorm on keskkonna aktiivne folkloriseerimine (omaksvõtt) hüüdnimede abil. Kõigil vastajatel on hüüdnimed. Peaaegu kõiki hüüdnimesid tunnustavad nii keskkond kui ka vastajad ise. Üldiselt ei pea kandjad ise saanud hüüdnime solvavaks, kuid teised rühma liikmed peavad neid solvavaks. Hüüdnime olemasolu on staatuse kinnitamine. Hüüdnime mõtleb kas inimene ise, teised sotsiaalse rühma liikmed või saadakse see juhusliku sündmuse tulemusena. Kõik, kes kirjeldavad hüüdnime saamise ajalugu, osutavad selle päritolu juhuslikkusele (*Один раз меня подруга так назвала, потом меня начали называть так все* [Ükskord sõber kutsus mind nii, siis hakkasid kõik mind nii kutsuma] (tüdruk, 13 a)). Tabavad hüüdnimed levivad silmapilkselt. On oluline, et kõik hüüdnime päritolu kirjeldajad mäletavad hästi selle saamise hetke. Hüüdnimede moodustamisel on õpilased ülimalt loovad, leides (juhuslikes) sõnades assotsiatiivse seose inimese väljakujunenud kuvandiga, laiendades ja tugevdades konkreetse sotsiaalse rühma keelelist maailmapilti, millel on ühine kultuuriline ja keeleline kogemus. Sageli põhineb hüüdnimi foneetilisel sarnasusel (nime või perekonnanime sarnasus), homonüümsusel, keelelisel analoogial jne.

Михаил [Mihhail] -> *Медведь* [Karul] (*В основном в сказках медведей зовут Миша* [Muinasjuttudes on karu nimi enamasti Miša]) (poiss, 13 a).

Eesti vene koolides eksisteeriv kakskeelne keskkond võimaldab luua hüüdnimesid, kasutades ära mõlema keele semantilist potentsiaali.³

Anastasia [Анастасия] -> *Nastik* (*Когда у нас была тема по природоведению то там по эстонски уж – nastik, и подруга сказала что это я :) [kui meil oli loodusõpetuse teema, siis on nastik eesti keeles juba olemas ja sõbranna ütles, et see olen mina]*) (tüdruk, 12 a)

Slava -> *Väike Slavik* (*потому что я маленькая и мое второе имя Слава и выходит маленький Славик* [sest ma olen väike ja minu teine nimi on Slava ja kokku tuleb väike Slavik]) (tüdruk, 12 a)

Danat [Данат] -> *Ponchik* [Пончик]⁴ (*его имя схоже с произношением donut* [tema nimi sarnaneb donuti hääldusega]) (poiss, 13 a)

titt (*я низкого роста* [olen lühikest kasvu]) (poiss, 15 a)

Keeleregistrite vahetamine annab tunnistust koolilaste oskusest kasutada igapäevaelus mõlemat keelemaailma.

Keeleline heterogeensus on iseloomulik piirialadele, kus “keeleküsimus ei ole folklooritraditsioonidest kõnelejatele keskne, pigem sulanduvad need funktsionaalselt määratletud žanrid kohaliku helimaastikuga” (Pisk 2020). Keeleline heterogeensus tuleneb riigipiiride üleviimise ajaloolistest protsessidest ja agressiivsest orientalne keelepoliitika “uutel” territooriumidel (Pisk & Šrimpf Vendramin 2021: 162–163). Eestis ei ole polülingvism (sageli kolm keelt – eesti, vene, inglise) seotud piirialadega, vaid on levinud suurel osal riigi territooriumist. Siinne olukord on huvitav ka seetõttu, et siin säilib suurte vähemuste suhteline keeleline autonoomia. Mõned venekeelse vähemuse lapsed puutusid eesti keelega kokku alles koolis. Seetõttu on venekeelsete õpilaste jaoks kahe keele kasutamine folkloriseerimise protsessis ka vahend uue keele omandamiseks.

Alustatud uuring vajab edasist arendamist. Kvantitatiivsete ja kvalitatiivsete meetodite kombinatsioon teabe kogumiseks annab huvitava pildi, kuid isegi statistiliste näitajate muutumisel suureneb folklooriandmete hulk veelgi, laiendades saadud folkloorielementide baasi. See võimaldab põhjalikumalt uurida (kooli)noorte kakskeelset keskkonda. Eelseivate küsimustike ja küsitluste ülesanded hõlmavad ühiste ja erinevate folkloorielementide otsimist Eesti venekeelsete ja eestikeelsete koolilaste seas. Üks vajalik viis uuringu arendamiseks on kooli folkloori püsivate ja muutuvate elementide tuvastamine. Uuringu olulisus seisneb uue kooliõpilaste põlvkonna uute keeleliste ja folkloorsete vormide, huvide ja elujuhiste väljaselgitamises, samuti muutuste fikseerimises nüüdiskeeles, selgitamises, mõistmises ja suhtlemises välismaailmaga. Eesti kooli nüüdisfolkloori allikate mõistmine võimaldab kujundada uue põlvkonna aksioloogilise mudeli, mida saab kasutada tänapäeva eesti koolide haridus- ja kommunikatsiooniprotsesside täiustamiseks.

Mare Kõiva, Eesti Kirjandusmuuseumi folkloristika osakonna juhataja,
Eesti-uuringute Tippkeskuse juht
Sergei Troitskii, Eesti Kirjandusmuuseumi külalisuurija
Anna Troitskaia, Eesti Kirjandusmuuseumi külalisuurija

Kommentaariid

¹ 1930. aastad – Eesti folklooriarhiiv hakkas koguma teavet laste hirmude kohta, 1934 – eesti folklooriarhiiv hakkas koguma teavet lastemängude kohta (kohtuvaidluste küsimustik Richard Viidalepp).

² Siin ja edasi säilitatakse autori õigekiri vene keeles, kuid tõlkes on kõik vead parandatud.

³ Sarnaseid protsesse täheldatakse ka teistes kakskeelsetes keskkondades. Vaata Kanada eestlaste koolipärimuse kogumisvõistluse materjale. Võistluse korraldasid Väliseesti Muuseum (VEMU) Torontos ja Eesti kirjandusmuuseum 2021. aastal (Voolaid & Noorhani 2022).

⁴ Pontšik [пончик] = sõõrik = donut.

Kirjandus

Babič, Saša & Voolaid, Piret 2022. Introduction: Earlier Experience of Collecting and Researching School Lore in Estonia and Slovenia. – *Folklore: Electronic Journal of Folklore* 86, lk 7–14 (DOI:10.7592/FEJF2022.86.introduction).

Hiiemäe, Reet 2018. Collecting Action “School Lore 2018” Exceeded All Expectations. – *Folklore: Electronic Journal of Folklore* 73, lk 189–190.

Kõiva, Mare (toim) 1995. *Lipitud-lapitud*. Tänapäeva folkloorist [1]. Tartu: Eesti TA Eesti Kirjandusmuuseum, Eesti TA Eesti Keele Instituut.

Pisk, Marjeta 2020. Language Switching in (folk) Songs along the Slovenian-Italian Border. – *Tautosakos Darbai = Folklore Studies* 60, lk 79–93.

Pisk, Marjeta & Šrimpf Vendramin, Katarina 2021. Večejezične kratke folklorne oblike: primeri iz Goriških brd. – *Studia Mythologica Slavica* 24, lk 161–178 (DOI:10.3986/SMS20212409).

Voolaid, Piret 2012. All-Estonian Competition for Nursery School Lore Collection. – *Folklore: Electronic Journal of Folklore* 50, lk 147–150.

Voolaid, Piret 2007. Children and Youth Lore: Innovations and Traditions in Contemporary Society. – *Folklore: Electronic Journal of Folklore* 35, lk 149–152.

Voolaid, Piret & Noorhani, Piret 2022. Väliseesti koolipärimuse kogumise aktsiooni algsed kokkuvõtted. – *Mäetagused* 83, lk 280–283.

Kirjandusmuuseumi folkloristid Taviras vanasõnakonverentsil

6.–13. novembrini toimus Lõuna-Portugali Algarve piirkonda kuuluvas väikelinnas Taviras rahvusvaheline vanasõnade alane teadusüritus 16. Interdistsiplinaarne vanasõnade kollokvium (*16th Interdisciplinary Colloquium on Proverbs (ICP22)*) (koduleht <https://www.colloquium-proverbs.org/icp/en/colloquium>).

Rahvusvahelise Parömiologia Assotsiatsiooni (*International Association of Paremiology*, AIP-IAP) korraldatud ainulaadse teadusfoorumi eesmärk on ühendada maailma eri piirkondade vanasõnauurijaid (peamiselt lingvistid, folkloristid, ajaloo- ja sotsiaal-teadlased), aidata leida ühist keelt, arendada sarnaseid mõistete definitsioone ja ühist metodoloogiat.

Peale temaatiliste paneelide leiavad aset kitsama temaatikaga sümposionid ning avalikud foorumid, millel osalemine on suure tähtsusega ka Eesti esindajatele – seda nii meie viimaste aastate uurimistöö tutvustamise kui ka uute kontaktide loomise eesmärgil.

Konverentsist võttis osa üle 100 delegaadi üle 30 riigist, nädala vältel kuulati üle 50 ettekande vanasõnadest. Kollokviumil esinesid ka Eesti Kirjandusmuuseumi folkloristika osakonna vanemteadur Piret Voolaid (“*It’s a Struggle to Grow Old but Life Is Good in Old Age. Representations of the Autumn Years and the Elderly in Estonian Proverbs: Proverbs in the Service of Cultural Gerontology*” [“*Vaev on vanaks saada, hea vanana elada: Elusügise ja eakate kujutamine eesti vanasõnades ehk vanasõnad kultuurigerontoloogia teenistuses*”]) ja Eesti Rahvaluule Arhiivi juhataja Risto Järv (“*Are Eggs Smarter than Chickens – or are they not? Contrasting opinions in Proverbs*” [“*Kas munad on targemad kui kanad? Vastuolulised seisukohad vanasõnades*”]). Eestit esindas kollokviumil ka kolmas esineja – Tartu Ülikooli folkloristika kaasprofessor Jonathan Roper (“*Anything that’s the ‘Something of the Something’ isn’t Really the Anything of the Anything: Placenames and the ‘Something of the Something’-Structure*” [“*Kõik, mis on miski millestki, ei ole tegelikult midagi millestki: Kohanimed ja miski millestki – struktuur*”]).

Kollokviumil esitleti järjekordset aastaraamatut, milles ilmus Piret Voolaiu artikkel alkoholi ja alkoholitarvitamisega seotud vastuoludest eesti vanasõnades. Nimelt on Rahvusvahelisel Parömioloogia Assotsiatsioonil on tava igaks kollokviumiks anda välja aastaraamatuna ilmuv artiklikogumik eelmisel aastal peetud ettekannete põhjal. Aastaraamatutes on avaldatud ka eesti folkloristide, näiteks Anneli Barani, Arvo Krikmanni, Jonathan Roperi ja Piret Voolaiu vanasõna-alaseid uurimistulemusi.

Rahvusvahelise Parömioloogia Assotsiatsiooni aastaraamatutes ajavahemikus 2008–2021 ilmunud artiklite bibliograafiaga on võimalik tutvuda veebilehel <https://www.folklore.ee/rl/fo/koostoo/tavira/proceedings.htm>.

Piret Voolaid

Kroonika

Akadeemilises Rahvaluule Seltsis

27. oktoobril pidas Kristel Kivari ettekande “Pühad pargid kaasaja Eestis: loodus, rituaalid ja arhitektuur”. Ettekanne põhines 2022. aasta suvel tehtud välitöödel kolmes vaimse keskuse territooriumile rajatud pargis: Elulille park Lilleoru keskus, Arhailiste Traditsioonide Keskus ning Kirna mõisa aed.

17. novembril pidas Danila Rygovskiy ARSi kõnekoosolekul ettekande “Surmakarikas: suremise kirjeldused Siberi vanausuliste kaasaegses kirjanduses”. Ettekandes tutvustati kahte vanausuliste kloostrites kirja pandud käsikirja ja suremise protsessi kirjeldustes leiduvaid motiive neis dokumentides.

Kärri Toomeos-Orglaan

Eesti Rahvaluule Arhiivis

1. juulil modereeris Jüri Metssalu Hiiumaal Suuremõisa lossipäevade kohalugude öhtut, vesteldes mõisapärimusest Helgi Põllo, Andres Adamsoni ja Alo Särjega.

4.–6. juulini toimus Eesti Kirjandusmuuseumis luule ja poetika arvutuslikule analüüsile pühendatud konverentsiseeria “Plotting Poetry” viies konverents “Popular Voices”. Konverentsi fookuses olid poetilisel kujul esitatud rahvapärased eneseväljendused ning ka poetilise teksti esitus. Konverentsi peaesinejad olid Chris Mustazza (USA Pennsylvania ülikooli PennSound arhiiv) ning Maciej Janicki (Helsingi Ülikool, HELDIG. Konverentsi kava ja ettekannete slaidid leiab veebilehel <https://www.plottingpoetry.org/conference/2022tartu/>. Konverentsi korraldasid Mari Sarv (EKM), Maria Lotman (TÜ), Susanna Mett (EKM), Anne-Sophie Bories (Baseli Ülikool), Petr Plecháč (Tšehhi kirjanduse instituut), Pablo Ruiz Fabo (Strasbourg Ülikool). ERAst pidasid ühissetekande Kalevipoja ja regilaulutekstide sarnasustest ja kokkulangevustest Liina Saarlo, Mari Sarv ja Susanna Mett ning deminutiivide kasutusest regilauludes Kaarel Veskis.

5.–6., 11.–12., 26.–29. juulil, 6. ja 9. augustil intervjueris Janika Oras Setomaal eri paikades 16 inimest isikliku muusikalise biograafia ja seto leelo teemal, lisaks filmis leelolaagrit ja Saatse kirmast ning salvestas Seto kuningriigipäeva lauluvõistlust.

8. juulil pidas Lona Päll Euroopa Keskkonnaajaloo Ühingu (ESEH) konverentsil “Same planet, different worlds: environmental histories imagining anew” ettekande kohapärimusest soodega seotud diskussioonides (“The role of place-lore in changing interpretations of mires and its potential for creating possible sustainable futures”). Konverents toimus Bristolis ülikoolis, Suurbritannias 4.–8. juulini.

9. juulil toimus Peetri kihelkonna regilauluväljaande Vana Kannel XIV esitlus Järva-Peetri kirikus. Janika Oras koos Otilie Kõiva ja Rein Saukaga tutvustasid väljaannet ja Peetri regilaule, esitluse korraldamisel osales Astrid Tuisk. Järgnes ringsõit Otilie Kõiva kodukoha tähtsates paikades.

13. juulil intervjueris Taive Särg koos Kadri Videri ja Neeme Kahuskiga küsitluskava “Muusika minu elus” põhjal Pärnus informant Henno Seppa.

14. juulil pidasid Eesti Kirjandusmuuseumi noorte teaduslaagris ERAst ettekande Andreas Kalkun (“Folkloristika äärealadel: usund, marginaalsed rühmad, seks ja sugu”) ning Janika Oras (“Mida ja kuidas lauldi 2000 aastat tagasi? Regilauluviisid ajaloo perspektiivis”).

16. juulil toimunud 2022. aasta rahvamuusikatöötluste festivalil Mooste Elohelü võistluskontserdi töötluste aluseks oli valitud Räpina kihelkonnast kirja pandud lugu “Küläkene väikokõnõ”. Žürii töös osales Taive Särg. Eesti Rahvaluule Arhiivi eripreemia pälvisid Cätlin Mägi ning Tartu Ülikooli Viljandi kultuuriakadeemia õpilased Kadri Allikmäe, Merili Kask, Kerli Kislõi ja Heleri Kõrvemaa, kes esitasid kaks rahvaviisi viiel torupillil. Imetlust äratas leidlikkus torupillist põnevate helide väljavõlumisel, rikkalik kõlapilt koosmängus, kaasaegne seade koos traditsioonitundliku esitusega ning palade köitvus ja terviklikkus. Saavutus on seda suurem, kui arvestada, et torupill on väga vana, suhteliselt raskesti häälestuv ning spetsiifiliste, juba mitmeti läbiproovitud mänguvõimalustega pill. Tähelepanu vääris ka muusikute lugupidav suhtumine arhiiviallikatesse. Rahvaluulearhiiv märkis tunnustusega ära ka duo VIIK ning kollektiivi 6huneseq.

18.–20. juulil osales Janika Oras Eesti Muusika- ja Teatriakadeemia pärimusmuusika üliõpilaste välitööl Kihnus, kus filmiti, salvestati ja pildistati kohaliku muusikatradsiooni teemalist materjali.

21. juulil esines Janika Oras rahvusvahelise traditsioonilise muusika nõukogu (ICTM) 46. maailmakonverentsil (hübriidvormis) Lissabonis ettekandega vanemaealiste naislaulikute laulmispraktikatest ja -kogemustest (““I am crazy for singing.” Practices and experiences of elderly female singers in the context of their musical life stories.”).

26.–29. juulini õpetasid Andreas Kalkun ja Janika Oras seto laule Nedsaja külas toimunud Lummo Kati leelolaagri õpitubades.

24. juulil esitleti Tartus Autovabaduse puiesteel mustlastantsuansambli Romaška kontserdil Juris Leimanise teost “Mustlased Läti metsades, taludes ja laatadel”, mille avaldamist EKM Teaduskirjastuses koordineeris Eesti Rahvaluule Arhiiv. Raamatu tõlkis Hannes Korjus, värsid tõlkis Contra, toimetas Inge Annom, illustreerinud on Kärлис Krauze, kujundanud ja küljendanud Pille Niin, projektijuht Risto Järv. Väljaandel on läti folkloristi Mära Viksna eessõna ning roma kultuuri uurijate Eva-Liisa Roht-Yilmazi ja Anette Rossi järelsõnad.

29. juulil korraldasid Taive Särg, Helen Kõmmus ja Mathilda Matjus Luunja kogukonnapäeval loodusteemalise muinasjutu- ja laulutoa, tutvustamaks Euroopa Kultuuripealinn Tartu 2024 projekti “Metsavaimud masinas”.

30. juulil juhtis Taive Särg Viljandi Pärimusmuusika Festivalil vestlussarjas “Kuusejuure jutud” vestlusringi “Muusika minu elus”, millest võtsid osa heliloojad ja muusikud Margo Kõlar, Matis Leima ja Natali Ponetajev, tutvustamaks ERA kogumisvõistlust. Vestluse salvestas Helen Kõmmus. 31. juulil esitlesid Ingrid Rüütel ja Taive Särg Ingrid Rüütli raamatut “Viljandimaa laule ja lugusid” (“Mis on jäänud jälgedesse” V, toimetanud Asta Niinemets ja Edna Tuvi, uuemad laulud toimetanud Lauri Õunapuu, kujundanud Krista Saare).

Juulis intervjueeris Jüri Metssalu Rapla Vallavalitsuse tellimusel Juuru kihelkonna Härgla lubjakivimaardla piirkonna elanikke, et uurida nende suhet sealse maastikuga ning suhtumist planeeritavasse karjääri ja kaitsealasse.

9.–14. augustini toimusid Eesti Rahvaluule Arhiivi välitööd Karula rahvuspargis ja sellega piirnevais külates. Kogumise peakorraldaja oli Liina Saarlo, osalesid Andreas Kalkun, Margit Kooser, Mathilda Matjus, Janika Oras, Kärrri Toomeos-Orglaan, Mari Sarv, Enn-Kalev Tarto, Kadri Tamm, Astrid Tuisk ja Valdo Valper.

21.–26. augustini Viinis toimunud 13. XIII rahvusvahelisel fennougristide kongressil esinesid ERAst Risto Järv (“Travelling characters, travelling tales. The Needle, the Glove, and the Squirrel / Spike (ATU 90)”), Aivar Jürgenson (“Siberian Estonians in their mother country – adaptation in last decades”), Andreas Kalkun (“How to ask embarrassing questions: Menstruating Mother of God, ritualimpurity, and fieldwork among Seto women”), Aado Lintrop (“About a contemporary Seto holiday held in August each year”) ja Mari Sarv (“Dialects of Finnic runosong ning koos Kati Kallioga Comparing oral poetry in Karelian, Ingrian, Votic, Estonian and Finnish languages”).

29. augustil toimunud Eesti Kunstiakadeemia muinsuskaitse ja konserveerimise osakonna seminaril Kolga mõisas pidas Andreas Kalkun ettekande “Dekadent Kolgast. Eric Stenbocki pärand”.

1.–5. septembrini Albaanias Tiranias ja Gjirokastras korraldatud rahvusvahelisel laadiuurijate 50. konverentsil esinesid ERAst Janika Oras ettekandega traditsioonilisest laulmisest 20. sajandi teisel poolel (“Traditional song in Estonia in the second half of the twentieth Century”), Liina Saarlo rääkis laulikute, rahvaluulekogujate ja publiku vahelistest suhetest regilaulude kogumisel (“When the audience is gone: interpersonal relationships between the singer, the collector and the audience”) ning Taive Särg lauljate

ja publiku omavahelisest suhtlusest rahvamuusikakontsertidel (“Communication between singers and audience in folk music concerts”).

6. septembril esines Aado Lintrop Tallinna Loomaaia ja Eesti Akadeemilise Usundiloo Seltsi ühiskonverentsil “Karud looduses, mütoloogias ja usundis” ettekandega “Ühe looma mitu nägu. Karu mansi rahvaluules”.

8. septembril viis Janika Oras Skype’is läbi kooriitkude teemalise õpitoa Lummo Kati leelokoori liikmetele.

9. septembril said Astrid Tuisk ja ERA kaastöölise kirjutamisringi liikmed kokku Kuremaal Ene Raudkatsi juures.

17. septembril pidas Janika Oras Tallinna Ülikoolis värsimõõdu uurimise konverentsil “Frontiers in Comparative Metrics” IV ettekande seto laulutraditsiooni värsimõõdust (“On a metric dialect of the southern border of the Finnic runosong area: Versification in Seto singing tradition”). Mari Sarv koos Maciej Janicki, Kati Kallio ja Eetu Mäkeläga tutvustasid läänemeresoome regilaulude värsimõõdu-uuringu tulemusi (“A rough analysis of geographical variation of Finnic runosong meter on the basis of large data”).

17. septembril osalesid Risto Järv ja Lona Päll koos Ergo-Hart Västrikuga rakendusfolkloristika teemalises vestlusringis Tartu Nefa Rühma sügiskooli raames, vestlusringi modeeris Ester Bardone. Sügiskool toimus Turgi käsitöotalus Torilas 17. ja 18. septembril.

18.–22. septembrini toimunud Eesti-uuringute Tippkeskuse konverentsil “Loodus ja kultuur rituaalides, narratiivides ja uskumustes” (“Nature and Culture in the Rituals, Narratives and Beliefs”) esinesid Eesti Rahvaluule Arhiivist Aado Lintrop (“The beast with many faces: bear in Mansi folklore and mythology”), Janika Oras (“An appetite for singing. Singing experiences of elderly singers in Estonia in the context of historical singing practices”) ning Taive Särg (“Forest song festivals”). Lona Päll osales vestlusringis “Sacred sites as sites of problems” koos Kristel Kivari, Tõnno Jonuksi ja Elo-Hanna Seljamaaga.

22. septembril inventeeris Mari-Ann Rimmel koos Reeli Reinausiga looduslikke pühapaiku Helme kihelkonnas.

22. septembril inventeeris Valdo Valper looduslikke pühapaiku Pärnu-Jaagupi kihelkonnas.

23. ja 24. septembril toimunud Kauksi Ülle 60. sünnipäeva konverentsil Obinitsas esines ERAst Andreas Kalkun ettekandega “Eloluu ja müüdi vaihõl” ning Taive Särg ettekandega “Kauksi Ülle poeetilise mina-pildi loomine luule, rahvalaulu ja elustiiliblogi võtetega”.

24. septembril Valgas toimunud raamatukogude perepäeval “Kogu Eesti loeb!” esitlesid Juris Leimanise raamatut “Mustlased Läti metsades, taludes ja laatadel” Risto Järv ja Inge Annom, tekste raamatust luges Tiit Järv.

30. septembril esines Janika Oras ettekandega “Seto mitmehäälnelaul ja muu muusika. Mitmehäälnelaulu traditsiooni muutuvad tähendused ja funktsioonid läbi aja eakate lauljate vaates” (“Seto multipart singing and other musics. Changing meanings and functions of multipart tradition over time through the eyes of elderly singers”) 11. rahvusvahelisel traditsioonilise mitmehäälsuse sümpoosiumil Tbilisis.

2. oktoobril viis Andreas Kalkun koos Taavi Koppeliga Festheart festivalil läbi Tartu LGBT+ ajalootuuri Toomemäel.

5.–7. oktoobrini korraldas Eesti Kirjandusmuuseum koostöös Eesti Digitaalhumanitaaria Seltsi, Tallinna Ülikooli, Eesti uuringute tippkeskuse ning SIEF digikultuuri töörühmaga 8. Eesti digihumanitaaria konverentsi, mis keskendus keele- ja kultuurimuutuste analüüsile arvutuslike meetodite abil. Konverentsi raames toimus ka rahvusvahelise etnoloogide ja folkloristide organisatsiooni SIEF digikultuuri töörühma eripaneel, mis keskendus rahvapärasele veebikasutusele ja folkloorsetele veebinähtustele. Konverentsi kolmandal päeval toimus kolm tööpada, kus omandati praktilisi meetodeid digihumanitaaria uurimistöös. Plenaarettekanded pidasid Maximilian Schich (Tallinna Ülikool), Barbara McGillivray (King’s College London) ja Coppélie Cocq (Umeå University). Vaata lähemalt <https://dh.org.ee/events/dhe2022/>. Konverentsi korraldustoimkonnas osalesid Andres Karjus, Kaisa Langer, Liisi Laineste, Mari Sarv, Kadri Vider. ERAst pidasid ettekanded Mari Sarv koos Maciej Janickiga (“Text Similarity in Oral Runosong Tradition: Towards a Large-Scale Quantitative Analysis”), Kadri Vider koos Martin Mölderi ja Neeme Kahuskiga (“Estonian Parliament Speeches as Source for Content Analysis”) ning Olha Petrovych (“Augmented Reality Technologies: Practice-based Learning in Higher Education”).

6. oktoobril pidas Astrid Tuisk lasteaija- ja põhikooliõpetajate eesti keele seminaril ettekande “Külavainult 21. sajandisse – unustatud ja meeles peetud õuemängud”. Muugavaks kasutamiseks koondati lastemängude andmebaasis ka valik õuemänge: <https://www.folklore.ee/ukauka/arhiiv/exhibits/show/ouemangud>.

8. oktoobril osales Taive Särg kontsert-vestlusringil “Rahvaste hääled lauludes” Heino Elleri Muusikakoolis festivali TubIN raames 6.–9. oktoobril Tartus.

10. ja 29. oktoobril inventeeris Mari-Ann Remmel koos Reeli Reinausiga looduslikke pühapaiku Helme kihelkonnas.

12. oktoobril esines Jüri Metssalu loenguga “Kohapärimus ja pärimuspaigad sündmuskorralduses” kultuurikorraldaja täienduskursusel Eesti Rahvakultuuri Keskuse Tallinna majas. Järgnenud õpitoas õpetas ta osalejaid kasutama Eesti Rahvaluule Arhiivi kohapärimuse andmebaasi “Koobas” ja kohapärimuse kaardirakendust Maa-ameti Geoportaalil.

13. oktoobril tutvustas Jüri Metssalu Rapla Vallavalitsuse hoones uuringut “Härgla lubjakivimaardla (registrikaardi nr 950) uuringuruumi alal ja sellest 1 km raadiuses asuvad ajaloolis-kultuurilise väärtusega maastikuobjektid ja kohalike elanike seisukohad planeeritava karjääri ja looduskaitseala suhtes”. Järgnes kogukonnaliikmete ja vallavalitsuse töötajate arutelu.

14. oktoobril toimus Eesti Rahvaluule Arhiivi 95. sünnipäevale pühendatud kolletamispäeva konverents Eesti Kirjandusmuuseumis (peakorraldaja Risto Järv). Ettekanetega esinesid Risto Järv, Kristi Metste, Tiiu Jaago, Katre Kikas, Taive Särg, Liisi Laineste, Anastasiya Fiadotava ning Mall Hiimäe. Esitleti viimastel kuudel ilmunud nelja rahvaluulearhiivi materjalidel põhinevat väljaannet: Mall Hiimäe, “Väike putukaraamat rahvapärimusest” (illustratsioonid Mari Hiimäe, kujundanud Pille Niin, EKM Teaduskirjastus); Mari-Ann Rimmel, “Konnad Eesti rahvapärimuses” (kujundanud Mariliis Haljasorg, Eestimaa Looduse fond koostöös Eesti Rahvaluule Arhiivi ja MTÜ Eesti Kohapärimuse Keskusega); “Maailmade vahel. Ello Kirsi Setomaal kogutud lood, 1938–1940” ning Ingrid Rütli väljaannet “Viljandimaa laule ja lugusid”. Kirjandusmuuseumi trepigaleriis avati fotonäitus “Kes tugevam oli... Mäng ja mängulisus Eesti Rahvaluule Arhiivi fotodel”. Näituse koostas Enn Kalev Tarto, nõustas Astrid Tuisk. Kujundas Pille Niin Päeva lõpetas Ülemakstud Rentslihärrade kontsert.

14. oktoobril pidas Janika Oras veebi teel ettekande “Traditsiooniline laulmine Eestis 20. sajandi teisel poolel” (“Traditional singing in Estonia in the second half of the 20th Century”) IV üle-ukrainalisel teaduslikul ja praktilisel konverentsil “Philological horizons: scientific, linguistic, didactic, philosophical, social, national-patriotic vectors”, mis toimus 14. ja 15. oktoobril Vinnysia Humanitaar- ja Pedagoogilises Kolledžis.

15. oktoobril esines Janika Oras Eesti Folkloorinõukogu rahvusvahelise pärimuspeo Baltica infopäeval veebiettekanedega “Folkloori ja eriti rahvalaulude esitamisest”.

16. oktoobril pidas Helen Kõmmus Riidaja Torupillitalus toimunud torupillipäeval “Tauli torupill 50” ettekande “Eesti torupillimängijad Eesti Rahvaluule Arhiivi kogudes”.

18. oktoobrist 22. novembrini viis Janika Oras läbi neli ukraina rahvalaulu töötuba Tartu Ukraina kogukonna liikmetele ja nende eestlastest sõpradele.

18. oktoobril toimus EKLA elulooapäev, mille ettevalmistamisel osales Astrid Tuisk. Astrid Tuisk võttis osa ka Ühenduse Eesti Elulood ja EKLA kogumisvõistluse “Kirjad minu elus” kokkuvõtete tegemisest.

18. oktoobril salvestasid pärimust korporatsioonide laulmistraditsioonide kohta Taive Särg ja Janno Simm koostöös Kadri Videriga korporatsioonis “Indla”.

24.–26. oktoobrini osales Getter Lauk Kihnus pulmakombeid tutvustavas laagris välitöödel.

27. oktoobril Laulasmaa lasteaias toimunud pärimuskonverentsil “Eesti rahvajutt lasteaias” esines Risto Järv ettekandega “Eesti rahvajutu pildimaailm”.

27. oktoobril osales Andreas Kalkun koos Rebeka Põldsami ja Elo-Hanna Seljamaaga vestlusringis Vabamus raamatu “Kalevi alt välja. LGBT+ inimeste lugusid 19. ja 20. sajandi Eestist” esitlusel.

28. oktoobril toimunud Oskar Kallase päeval, XXIX eesti raamatuteaduse konverentsil Eesti Kirjandusmuuseumis esines Risto Järv ettekandega “Põhja konna üheksa pead”.

30. oktoobril kõnelesid Taive Särg ja Janika Oras Eesti Rahvaluule Arhiivist Klassi-karaadio saates “Kogutud muusika”, saatejuht Lisete Velt.

31. oktoobril esines Olha Petrovych Eesti Kirjandusmuuseumi folkloristika osakonna ja Eesti-uuringute Tippkeskuse seminaril ingliskeelse ettekandega “Liitreaalsuse tehnoloogiate kasutamine kirjanduse õpetamise metoodika õpetajaõppes”. Seminaril käsitleti liitreaalsuse (AR) tehnoloogiate loomise ja praktilise rakendamise iseärasusi Vinnõtsja Riikliku Pedagoogikaülikooli filoloogia- ja ajakirjanduse teaduskonnas kirjanduse õpetamise metoodika kursuse raames individuaalse ja rühmatöö korraldamisel.

1. novembril viisid Natali Ponetajev ja Taive Särg Tartu kesklinnas läbi tänavaküsitluse kogumisvõistluse “Muusika minu elus” jaoks, filmis Janno Simm.

2. novembril tutvustas Janika Oras Karoliina Kreintaali fotonäituse “Tundeküllased külaskäigud maailma serva” avamisel Imaveres koos Karoliina Kreintaali ja Leanne Barboga EMTA-ERA soomeugri välitöid ja kohalikke laulukultuure.

2.–4. novembrini toimus Nina külas Soome-Eesti regilaulu-uurimise ühisprojekti FILTER tööseminar. FILTER projekti eesmärgiks on uurida vormellikku intertekstuaalsust, temaatilisi võrgustikke ja poetilist varieeruvust kogu läänemeresoome regilaulualal ning selle meeskonda kuuluvad Helsingi Ülikooli digihumanitaaria keskuse HELDIG

arvutiteadlased Eetu Mäkelä ja Maciej Janicki, Soome Kirjanduse Seltsi folkloristid Kati Kallio ja Jukka Saarinen ning Eesti Kirjandusmuuseumi folkloristid Mari Sarv ja Liina Saarlo. 2020. aastal käivitunud projekti raames on loodud koondandmebaas, mis koondab umbes 200 000 regilauluteksti ning mille veebileheküljel Runoregi rakendab uudset arvutuslikku regilaulude võrdlemise ja sarnasuse alusel klasterdamise meetodikat. Projekti tööseminari keskmes oli regilauludes eri kontekstides korduvate üksuste ehk vormelite määratlemine, klassifitseerimine ning nende automaatse tuvastamise võimaluste otsimine, samuti uuriti laulude tekstipõhise klasterdumise mustreid. Vaata ka: <https://blogs.helsinki.fi/filter-project/>.

4. novembril toimus Eesti Kirjandusmuuseumis neljas humanitaarainete õpilaskonverents HUNTS 2022, korraldajad Ave Goršič ja Reet Hiimäe (EKM) ning Virve Tuubel (ERM) ja Kristiina Punga (HTG). Kuues õpilasettekandes arutleti kaug- ja kontaktõppe plusside ja miinuste ning kirjanduse kui eneseanalüüsivormi üle, samuti foto- ja digimaalikunsti ning Lääne ja Nõukogude filmide peategelaste ülesehituse üle. Konverentsi lõpetas arutelu humanitaaria võimalustest keskkonnasäästlikuma eluviisi arendamisele kaasa rääkida.

5. novembril Eesti Rahva Muuseumis toimunud hingedeaja regilaulutoa eestvedajaks oli Taive Särg.

6.–13. novembril Portugalis Taviras toimunud rahvusvahelisele vanasõnade 16. kollokviumil esines Risto Järv ettekandega “Are Eggs Smarter than Chickens – or are they not? Contrasting opinions in Proverbs” (“Kas munad on targemad kui kanad? Vastuolulised seisukohad vanasõnades”).

6. ja 7. novembril viis Janika Oras läbi kaks Seto mitmehääle laulu õpituba Lummo Kati leelokoori laagris Tartus.

8. novembril käisid Getter Lauk, Mathilda Matjus ja Astrid Tuisk kuulamas, salvestamas ja filmimas Toivo Tootsenit, kes pajatas oma lapsepõlvemälestusi.

9. novembril ilmus ERR Novaatoris uudislugu HUNTSi ettekandja kliimakriisi kajastavast fotonäitusest, ühtlasi andsid Ave Goršič ja Reet Hiimäe ülevaate HUNTSi vestlusringis peetud arutelust humanitaariteaduste kui võimaliku tasakaalustaja rolli üle kliimadiskussioonides (<https://novaator.err.ee/1608783130/opilasuurimus-kliimakriisileevendaks-haritud-ja-tasakaalukas-arutelu>).

12. novembril pidas Mari Sarv ettekande “Kuidas tõmmata piiri regivärsi ja kalevipovärsi vahele” Tartu Ülikoolis toimunud värsiõpetuse sümposiumil, mis oli pühendatud väljapaistva eesti värsiuurija Jaak Põldmäe 80. sünniaastapäevale.

16. novembril viis Janika Oras Tartus Ingeri Majas läbi Ingerimaa laulumängude õpitoa ansamblile Röntyskä.

21. novembril toimus Vilde ja Vine galeriisaalis kirjutamis- ja vestlusõhtu “Mis muusikat sina täna kuulad?”. Õhtut juhtis Kaisa Kuslapuu, muusikat tegid Katariina Tirmaste ja Natali Ponetajev. Sündmus oli osa ERA kogumisvõistlusest “Muusika minu elus”.

23. novembril pidas Mari-Ann Rimmel Helme kultuurimajas koos Reeli Reinausiga ettekande Helme kihelkonna ajalooliste looduslike pühapaikade teabepäeval.

23. novembril pidas Jüri Metssalu Raplas Kultuuriklubis BAAS Eesti Looduskaitse Seltsi loodusõhtul ettekande “Ajaloolis-kultuurilise väärtusega maastikuobjektid planeeritaval Härgla kaitsealal”.

23. novembril pidasid Mari Sarv (ERA) ja Kati Kallio (Soome Kirjanduse Selts ja Helsinki Ülikool) ühise veebiettekande läänemeresoome regilaulude arvutianalüüsist (“Towards a lab of folklore texts: explorations on Finnic oral poetry”). Räägiti regilaulu-uurijate tööst nii rahvaluulearhiivi regilaulu-uurimise tööruhmas kui Soome Akadeemia rahastatavas FILTER projektis ning eriti uutest uurimisvõimalustest, mida pakub FILTER projekti raames loodud Eesti-Soome regilaulude koondandmebaas ja selle erinevad väljundid. Ettekanne toimus rahvusvahelise etnoloogide ja folkloristide ühingu SIEF pärimusarhiivide tööruhma ning Norra pärimusarhiivide projekti SAMLA korraldatavas rahvaluulearhiivide vebinariseerias digitaalsete rahvaluulearhiivide arengust.

24. novembril kõneles Jüri Metssalu Eesti Rahvakultuuri Keskuse Tallinna majas vaimse kultuuripärandi süvakursusel “Vaimne kultuuripärand – jätkusuutlikkus ja uurimine” kohapärimuse uurimise allikatest ja meetodikast.

25. novembril pidas Mari Sarv Vaba Akadeemia loenguseerias avaliku loengu “Läänemeresoome regilaulutekstid veebilaboratooriumis”. Ettekandes tutvustati läänemeresoome rahvaste regilaule, aga ka uusi veebikeskkondi, uurimisvõimalusi ja -tulemusi. Ettekandest tegi otseülekanne Postimees ning see on järelvaadatav Vaba Akadeemia *Youtube*’i kanalil.

26. novembril pidas Anu Korb Eduard Vilde Muuseumis Välis-Eesti päeva sümposiumil “Välis-Eesti kirjandus” ettekande “Jagatud Venemaa eestlaste mälestused”.

Risto Järv, Mari Sarv

Eesti Kirjandusmuuseumi folkloristika osakonnas

1.–8. augustini osales Nikolai Anisimov välitöödel Kaama-taguste udmurtide juures: Urazgildõ, Malaja Balzuga, Starokalmijarovo ja Novõje Tatõšlõ küla (Tatõšlõ rajoon, Baškortostan), Andreevka, Barabanovka, Kajmašabaš ja Šudek küla (Janauli rajoon, Baškortostan), Bolšekatšakovo küla (Kaltasõ rajoon, Baškortostan). Uurimise põhiteemad: rahvalaulud, rahvakalendri rituaalid, sanditamine, matuse ja surnute mälestamise kombed.

3. augustil rääkis Reet Hiiemäe Vikerraadio “Huvitaja” saates, mis peitub uhhuu ja umbluu taga.

10. augustil rääkis Reet Hiiemäe Vikerraadio “Huvitaja” saates tulejumalatest ja tulega seotud uskumustest.

12. augustil esitles Nikolai Anisimov Udmurdimaal rahvaluulefestivalil laulukogumikku “Lõuna udmurtide laulud” (2020).

13. augustil korraldas Liisi Laineste 10. arvamusefestivalil avatud ühiskonna alal toimuva arutelu “Millest räägivad meemid?”. Tõnis Lukase juhatusel osalesid arutelu Katrin Tiidenberg (Tallinna Ülikool, BFM), Daniel Tamm (Tartu Ülikool), Rainis Pajumäe (Restomeemid), Robin Juhkental (@joblinruhkental, Raadio2), Liisi Laineste (Eesti Kirjandusmuuseum).

17. augustil rääkis Reet Hiiemäe Vikerraadio “Huvitaja” saates meest.

21.–27. augustini osales Natalia Ermakov Viinis (Austria) CIFU XIII rahvusvahelisel kongressil ettekandega “Collections of Mordovian (Erzyan) material in the Estonian Literary Museum and other Estonian archives”. Nikolai Anisimov pidas samal konverentsil ettekande surnute mälestamisest udmurdi kultuuris.

22.–25. augustini osales Piret Voolaid Ljubljanas Sloveenia Teaduste ja Kunstide Akadeemia Etnoloogia Instituudis rahvusvahelise ühisprojekti “Slovenian and Estonian Contemporary School Lore” (BI-EE/20-22-009) kokkuvõtteseminaril ja esitles projekti lõppväljundina valminud ajakirja Folklore 86 koolipärimuse teemalist erinumbrit.

24. augustil rääkis Reet Hiiemäe Vikerraadio “Huvitaja” saates õunaga seotud uskumustest.

31. augustil rääkis Reet Hiiemäe Vikerraadio “Huvitaja” saates lastehirmutistest.

6.–9. septembrini osales Mare Kõiva Riias ISFNRI loitsu-uurijate konverentsil “Canonical and Non-canonical in Charming Texts and Practices”, kus pidas koos Tatziana Valodzinaga ettekande “Transmission of Knowledge: A Comparison of Belarusian and Estonian Traditions”.

7. septembril rääkis Mare Kõiva Vikerraadio “Huvitaja” saates sellest, keda peeti rahvausundis eksitajateks ja mida tuli ette võtta, et teelt mitte eksida.

13. septembril esines vanemteadur Piret Voolaid Eesti Kirjandusmuuseumis rahvusvahelise projekti Nordplus Adult (NPAD-2022/10014) mobiilsusprojekti “Cultural education – key to successful integration” raames Tartu Linnaraamatukogu väliskülalistele loenguga kirjandusmuuseumi folkloorimaterjalide digiteerimisest ja veebiväljunditest.

14. septembril jätkas Mare Kõiva Vikerraadio “Huvitaja” saates juttu eksitajatest.

14. septembril osales Nikolai Anisimov välitöödel lõuna-udmurtide juures Malaja Purga rajooni Bagraš-Bigra ja Orlovo külas. Uurimise põhiteemad: mesindamise rahvarituaalid.

16. ja 17. septembril osales Natalia Ermakov Iževskis (Udmurtia) IV rahvusvahelisel välietnograafilisel sümposiumil “Mush gur: mesilane ja mesi Uurali-Volga piirkonna rahvaste kultuuris” ettekandega mee kasutamisest ersade kombestikis. Nikolai Anisimov pidas konverentsil ettekande esivanemate mälestamisest mesilas (“Поминовение предков на пасеке в контексте традиций пчеловодства”). Mare Kõiva pidas veebi vahendusel ettekande mesilastest eestlaste uskumustes. Sergey Troitskiy rääkis mesilastest ja teistest putukatest Vene impeeriumi karikatuurides aastail 1890–1904.

18.–22. septembrini toimus kirjandusmuuseumis Eesti-uuringute Tippkeskuse 14. aastakonverents “Loodus ja kultuur rituaalides, narratiivides ja uskumustes“, korraldajad osakonnast Mare Kõiva, Anastasiya Fiadotava, Sergei Troitskiy, Maris Kuperjanov, Piret Voolaid, Tõnno Jonuks ja Reet Hiimäe. Rahvusvahelise konverentsiga liitusid 5. Balkani ja Baltikumi kultuuriuurijate seltsi liikmed. Teadlased 17 riigist arutlesid looduse ja kultuuri vahekorra üle. Kava ja teesid: <https://www.folklore.ee/rl/fo/bbs/2022/>. Osakonda esindasid ettekannetega Tõnno Jonuks (“Nature, nation and religion: the appearance of nature-religion in Estonia”), Mare Kõiva (“Water horses in belief narratives” ja koos Elena Boganevaga ühisettekannet “Mythologems and motifs of ATU 570* (The pied piper) plot type in the texts and beliefs of belarusians and estonians. Zoofolkloristics”), Natalia Ermakov (“Mordva (ersa) material in Estonian collections and Ersa-Moksha communities in Estonia”), Anastasiya Fiadotava (koos Delia Dumitrica ja Władysław Chłopiciga ühisettekannet “From Venus de Milo to Nike ads: the glocalisation of art

references in COVID-19 humour in Central and Eastern Europe“), Reet Hiimäe ja Andrus Tins (“Estonian contemporary beliefs and narratives about perpetual motion machines”), Eda Kalmre (Men’s stories: military legends in Estonian folklore“), Andres Kuperjanov (“Colours in belief narratives”), Anna Troitskaya (“Giulio Clovio. The “foreigner”’s creativity”) ja Sergei Troitskiy (“Nature in the service of satire: zoomorphic caricatures in the Russian empire 1890–1905. The Balcan and Baltic case”). Anastasiya Fiadotava viis läbi paneeli “Study of Art in COVID-19 humour”.

20. septembril osales Piret Voolaid Tallinnas Eesti Kultuurkapitali rahvakultuuri sihtkapitali nõukogu koosolekul.

22. septembril pidas Eva Toulouze EKM teaduskoolis loengu keeltest ja keeletõlgetest.

23. ja 24. septembril osales Mare Kõiva Obinitsas Ülle Kauksi 60. sünnipäeva konverentsil ettekandega “Elav eepos”.

25.–27. septembrini viibis Nikolai Anisimov Baškortostanis välitöödel Kaama-taguste udmurtide juures Tatõšlõ rajooni Verhnije Tatõšlõ, Novõje Tatõšlõ ja Aribaševo külas ning Janauli rajooni Vatka külas. Uurimise põhiteemad: rahvalaulud, rahvakalendri rituaalid, sanditamine, matuse ja surnute mälestamise kombed.

27. septembril pidas Nikolay Kuznetsov Tartu Ülikooli väärivate ülikoolis Tallinnas venekeelse loengu soome-ugri rahvastest ja keeltest “Финно-угорское родство: языки и народы”.

27. septembril osales Nikolai Anisimov projekti “Baškortostani rahvaste atlas” raames videosalvestusel.

29. ja 30. septembril osales Nikolai Anisimov Baškortostani pealinnas Ufas rahvusvahelisel konverentsil “Этнос. Общество. Цивилизация: VI Кузеевские чтения” ettekandega udmurtide mütoloogias (“*Вредит, обогащает, убажывает...*”: дух бучыра в мифологических представлениях удмуртов”) ning koos Irina Ptšelovodovaga pidas ta ettekande Kaama-taguste udmurtide laulufolkloorist (“Песенный фольклор закамских удмуртов в контексте обрядовой культуры”).

29. ja 30. septembril osales Katre Kikas Innsbruckis (Austria) rahvusvahelise folkloristide ja etnoloogide seltsi (SIEF) töörühma ajaloolised lähenemised kultuuri analüüsis konverentsil “Past Futures. Historical Approaches to the Analysis of Uncertainties and Ruptures” ettekandega “Negotiating the future from below. The diary of a 19th century miller”.

2. oktoobril esines Mare Kõiva Paides Juhan Leinbergi 210. sünniaastapäeva konverentsil “Prohvet Maltsveti radadel” ettekandega “Valge laev”.

5. oktoobril rääkis Mare Kõiva Vikerraadio “Huvitaja” saates müütilistest olenditest, keskendudes karule.

5. oktoobril esines Piret Voolaid Eesti Kirjandusmuuseumis Tamme Gümnaasiumi kultuuriklassi õpilastele ettekandega folkloristika osakonna uurimissuundadest ja -tulemustest ning folklooriandmebaasidest.

5.–7. oktoobrini toimus Eesti Digitaalhumanitaaria aastakonverents, mille üks korraldajatest oli Liisi Laineste. Konverentsi fookuses oli seekord keele- ja kultuurimuutuste analüüs (“Shifts in language and culture: computational approaches to variation and change”). Toimus ka ühepäevane SIEFi eripaneel “Variation and change in digital folk practices”, kus analüüsiti erinevate sotsiaalsete gruppide (videomängurite, koolilaste, meemitegijate, elamusfotograafide jt) digitaalset vernakulaarset pärimust, kus Liisi Laineste pidas ettekande “When Global Stays Global: Memetic Reflections of the War in Ukraine in Estonia”.

5.–10. oktoobrini esines Nikolai Anisimov koos etnotrioga Ar-God Tampere ja Helsingis soome-ugri festivalil “Sugrifest”.

6. oktoobril korraldasid Eesti Kirjandusmuuseum, Eesti Rahva Muuseum, Eesti-uuringute Tippkeskus, Haridus- ja Teadusministeerium ja Toila Lasteaed Naerumeri veebi vahendusel (Teams) lasteaija- ja põhikooli esimese astme õpetajatele eesti keele seminari “Hariv aed: Õuesõppest keele- ja kõneõppeni”. Seminari toetasid Haridus- ja Teadusministeerium ja Euroopa Regionaalarengu Fond (Eesti-uuringute Tippkeskus). Korraldustoimkonnas osales osakonna vanemteadur Piret Voolaid ja tehniline mode- raator oli arhivaar-referent Maris Kuperjanov. Kava <http://folklore.ee/kp/lp/2022>.

9. oktoobril osalesid Mare Kõiva ja Maris Kuperjanov Seto Instituudi 7. sügisretkel “Üli- kuul Rattil”, nad tutvustasid raamatut “Maailmade vahel. Ello Kirsi Setomaal kogutud lood, 1938–1940” (sari Monumenta Estoniae Antiquae VIII, Eesti Kirjandusmuuseumi folkloristika osakond 2022).

9.–11. oktoobrini osales Reet Hiimäe Zürichi Ülikooli kutsel Brill Handbook on Contemporary European Death Rituals peatükkide autorite seminaril Flüeli-Ranftis Šveitsis.

11. oktoobril esines Piret Voolaid Põltsamaa väarikate ülikooli loenguprogrammis loenguga “Kriisiaja internetifolkloor kui toimetuleku võti”.

12.–14. oktoobrini esines Nikolai Anisimov hõimupäevade raames Tallinnas, Tartus ja Obinitša külas kultuuriüritusel “Udmurdi rahvalaulik Džako apaj – 90 aastat sünnist”.

14. oktoobril osales Liisi Laineste kolletumispäeva konverentsil (ERA 95), kus kandis koos Anastasiya Fiadotavaga ette uurimuse “Üleilmne, kuid kohalik: Ukraina meemid Eestis”.

15. ja 16. oktoobril esines Nikolai Anisimov Tallinnas ja Tartus hõimupäevade peakontsertidel.

17.–27. oktoobrini viibisid Mare Kõiva ja Andres Kuperjanov Eesti ja Bulgaaria Teaduste Akadeemia ühisprojekti raames Bulgaarias, kus osalesid seminaril “Multikultuurilised seosed”.

20.–25. oktoobrini viibis Reet Hiimäe rahvusvahelise ühisprojekti “Slovenian and Estonian Contemporary School Lore” projektikohtumisel Ljubljanas (Sloveenias).

24.–26. oktoobrini osales Nikolai Anisimov veebi vahendusel Moskvas korraldatud rahvusvahelisel konverentsil “Миграционные процессы XX века и фольклор (к 100-летию окончания Гражданской войны”, kus pidas Irina Ptšelovodovaga ühisettekande udmurtide pärimuskultuuri kohanemisest Siberis (“Адаптация традиционной культуры удмуртов на территории Сибири: современное состояние”).

25.–28. oktoobrini osales Anastasiya Fiadotava Soomes Helsingi Ülikoolis korraldatud noorte folkloristide rahvusvahelisel konverentsil ettekandega “The mediatization of materiality: a case study of Estonian humorous memes”.

26. oktoobril rääkis Piret Voolaid Vikerraadio saates “Huvitaja“ vanasõna “Vana hobune sööb ka kaeru” tähendustest ja tagamaadest.

26.–30. oktoobrini osales Mare Kõiva veebi vahendusel Venemaal korraldatud meditsiiniantropoloogia kongressil ettekandega antropoloogiast ja sõnadega tervendamisest (“От антроботаники до исцеления словами”).

27. oktoobril pidas Reet Hiimäe Tartu Ülikooli Viljandi kolledžis aine “Pärimuskultuur tänapäeva ühiskonnas” raames 4-tunnise loengu rahvausundist ja kohapärimusest.

28. oktoobril pidas Reet Hiimäe kirjandusmuuseumis Oskar Kallase päeval “Raamat kui kunstiteos” ettekande “Müütilise ja üleloomuliku ainese kujutamine Eesti raamatuillustratsioonidel”.

28. oktoobril osales Mare Kõiva Rumeenias korraldatud 10. rahvusvahelisel konverentsil “Synergies in Communication (SiC) 2022” ettekandega eesti urbepäevast.

Oktoobris vastas Nikolay Kuznetsov Novaatori küsimustele väikerahvaste keelte hääbumise kohta. Küsis Airika Harrik, artikkel “Tuumarelvaga varustatud vene murre lööb väikekeeltele hingekella” ilmus 2. novembril (<https://novaator.err.ee/1608774925/tuumarelvaga-varustatud-vene-murre-loob-vaikekeeltele-hingekella>).

2. novembril rääkis Vikerraadio saates “Huvitaja” Piret Voolaid vanasõnast “Kes ees, see mees” ja Reet Hiimäe teemaks oli hingedeaja tähendus.

2. novembril esines Piret Voolaid Rahvapärimuse Kooli pärimuspesade kursusel “Hingedeag, mardi- ja kadrikombestik, rituaalid, regilaulud, maskide maailm” loenguga “Eesti mõistatuste alaliigid ja allikad. Mõistatamine mardi- ja kadripäeva kombestikust”.

2. ja 3. novembril osalesid Mare Kõiva ja Andres Kuperjanov Valgevenes Jakub Kolasi nimelises instituudis korraldatud rahvusvahelisel etnolingvistika ja pärimuskultuuri alasel konverentsil “Этнолингвистика и традиционная культура: диахронический и синхронический аспекты межъязыкового взаимодействия”. Mare Kõiva pidas ettekande näkipärimusest, Andres Kuperjanov rääkis Suurest Vankrist, tähtede nimedest ja astronoomiaalasest pärimusest.

3. novembril pidas Piret Voolaid Tartu Ülikooli ainekursusel “Folkloristika alused” külalisloengu “Rahvaluule lühivormid: Aines ja uurimine”.

3. novembril pidas Nikolai Anisimov Udmurdi Riikliku Ülikooli tudengitele udmurdi-keelse *online* loengu udmurtide matuse ja mälestamise kommete süsteemist.

4. novembril toimus Eesti Kirjandusmuuseumis humanitaarainete õpilaskonverents HUNTS 2022, mille üks korraldajaid oli Reet Hiimäe. Ettekandeid pidasid Alexandra Kerr, Laura-Liis Valdmaa, Annika Mägimets, Rasmus Tikerpe, Robin Lek ning Elise Tilk.

6.–13. novembrini osales vanemteadur Piret Voolaid Portugalis Taviras Rahvusvahelise Parömioloogia Assotsiatsiooni (International Association of Paremiology, AIP-IAP) 16. vanasõnakollokviumil ettekandega “*It’s a Struggle to Grow Old but Life Is Good in Old Age. Representations of the Autumn Years and the Elderly in Estonian Proverbs: Proverbs in the Service of Cultural Gerontology*”.

9. novembril ilmus ERR Novaatoris uudislugu HUNTSi ettekandja kliimakriisi kajastavast fotonäitusest, ühtlasi andsid Ave Goršič (ERA) ja Reet Hiimäe (FO) ülevaate HUNTSi vestlusringis peetud arutelust humanitaarteaduste kui võimaliku tasakaalustaja rolli üle kliimadiskussioonides (<https://novaator.err.ee/1608783130/opilasuurimus-kliimakriisi-leevendaks-haritud-ja-tasakaalukas-arutelu>).

9. novembril rääkis Reet Hiimäe Vikerraadio “Huvitaja” saates, kas, ja kuidas vanad eestlased mardipäeva järgi ilma ennustasid.

16. novembril rääkis Reet Hiimäe Vikerraadio “Huvitaja” saates vahetatud lastest rahvausundis, Mare Kõiva teemaks olid pühakud.

22.–24. novembril osales Sergey Troitskiy Lausanne’is (Šveits) Nõukogude Liidu teemalisel seminaril ettekandega “Poliitiline teater ja poliitikateater kui nõukogude kultuuri elemendid”.

23. novembril jutustas Reet Hiimäe Vikerraadio “Huvitaja” saates päikese rollist usundiloos.

24. novembril käis Tõnno Jonuks Vikerraadio “Huvitaja” saates, kus rääkis muinaseestlaste maailmapildist, millesse and uskusid ja keda kummardasid. Kõne all oli ka tema vastilmunud raamat “Eesti muinasusundid”.

26. novembril esines Nikolai Anisimov kirjandusmuuseumis Tartu koolide õpilaste eest ettekandega “Udmurtide talvine ja sügisene sanditamine”.

28. novembrist 3. detsembrini osalesid Mare Kõiva, Liisi Laineste, Mare Kalda, Reet Hiimäe, Anastasiya Fiadotava ja Piret Voolaid Budapestis (Ungari) seminaril “Global and local elements in contemporary folklore in Hungary and Estonia” (“Globaalsus ja lokaalsus Eesti ja Ungari tänapäeva folklooris”). **29. novembril** esindasid ettekanne- tega osakonda Mare Kõiva (“Waterhorse Taxonomy”), Piret Voolaid (“Collecting and researching school Lore in Estonia: From past to present”), Reet Hiimäe (“Reflections of environmental fears and crises in Estonian contemporary narrative folklore”), Liisi Laineste (“Collaborative DH tools for folklore studies”), Anastasiya Fiadotava (“Using humour to protest: a Belarusian case study”) ja Mare Kalda (“The creative adaptation of the movie “Spring” by the Estonian social media audiences: memetic videos, phrases and images”).

Seminari toetasid Eesti Teaduste Akadeemia ja Ungari Teaduste Akadeemia koostööprojekt ning Euroopa Regionaalarengu Fond (Eesti-uuringute Tippkeskus).

Osakonna seminarid

Seminare toetavad Eesti Kirjandusmuuseumi teadusprojekt EKM 8-2/20/3 ning Euroopa Liit Euroopa Regionaalarengu Fondi kaudu (Eesti-uuringute Tippkeskus TK145), nende toimumise tagab Mare Kalda.

31. oktoobril esines folkloristika osakonna ja Eesti-uuringute Tippkeskuse seminaril Olha Petrovych ingliskeelse ettekandega “Liitreaalsuse tehnoloogiate kasutamine kirjanduse õpetamise metoodika õpetajaõppes”.

14. novembril kuulati Mare Kalda ettekannet “Folklooriprotsess, ühenduvuskultuur ja transmeediamaailmad”. Tutvustati Susana Tosca ja Lisbeth Klastrupi raamatut “Transmedial Worlds in Everyday Life. Networked Reception, Social Media and Fictional Worlds”, New York: Routledge 2020. Tausta- ja alusteadmisi meenutati, toetudes Lauri Honko artiklile “Folkloreprosessi” (*Sananjalka* 32, 1, 1990, lk 93–122; eesti keeles Honko, L. 1998. Folklooriprotsess. *Mäetagused* 6, lk 93–119).

25. novembri venekeelne veebinar (korraldas Anastasiya Fiadotava) “Folkloristika perspektiivid” oli pühendatud äsjailmunud kogumikule “Missioon on võimalik 3”. Kogumik koosneb Eesti ja Valgevene folkloristide artiklitest, mis analüüsivad erinevaid kaasaegse ja traditsioonilise folkloori žanre. Seminaril tutvustasid artiklite autorid oma tulemusi ning arutlesid kahe kultuuri folkloori ühisjoonte ja erinevuste üle. Esinesid Mare Kõiva ja Elena Boganeva (pühakutest rääkivad tekstid Eesti Kirjandusmuuseumi arhiivides); Anastasiya Fiadotava ja Piret Voolaid (Eesti ja Valgevene jalgpallifanaatikute COVID-19 pandeemia aegse virtuaalse tegevuse võrdlus); Mare Kalda (naljasündmustest kui internetifolkloori osast) jt.

“Kultuurid sõjas”

7. novembril algas Sergei Troitski initsiatiivil korra kuus toimuv *online* seminaride sari “Kultuurid sõjas” Larisa Fialkova ettekandega “Mihhail Bulgakov ja Ukraina: tekstid ja kontekstid”.

28. novembril tuli *online*-seminaride sarja “Kultuurid sõjas” 2. kohtumisel arutlusele kaks ettekannet: Katriona Kelly “Kannatustest sündinud otsus. Venemaa “erilise tee” keerdkäigud” ja Gasan Guseinovi “Vihkamise püramiid ja vägivalda retoorika”.

Esinejatest ja istungist lähemalt https://www.folklore.ee/rl/fo/konve/2022/cultures/seminar_2.pdf.

Asta Niinemets

Tartu Ülikooli eesti ja võrdleva rahvaluule osakonnas

Augustis ilmus prof Ülo Valgu kaastoimetamisel raamat “Vernacular Knowledge. Contesting Authority, Expressing Beliefs” (<https://www.equinoxpub.com/home/vernacular-knowledge/>). Raamat koondab artikleid rahvapärasesest teadmisloomest erinevates pärimuskultuurides, mida kujundab usundiline mõtlemine ja vastandumine ametlike tõdedele.

Tiiu Jaago osales ajakirja Cultural Analysis 20:2, 2022 teemanumbri “Approaches Trauma Through Laughter, Betrayal, and Othering” koostamisel ja toimetamisel.

22. septembril pidas Helsingi Ülikooli professor Lotte Tarkka eesti ja võrdleva rahvaluule õppetooli asutajale professor Walter Andersonile pühendatud loengu “*If the One I know Came – The Poem, Laws of Folklore and Imagination*”.

23. septembril toimus Tartu Ülikoolis konverents “Rahvusvaheline folkloristika”, millega tähistati ühtlasi professor Ülo Valgu 60. sünnipäeva (kava: <https://kultuuriteadused.ut.ee/et/sisu/ulo-valgule-puhendatud-rahvusvaheline-konverents>).

Septembris ilmus Soome Kirjanduse Seltsi toimetiste sarjas Ulla Savolaise ja Riikka Taavetti koostatud raamat “Muistitietotutkimuksen paikka. Teoriat, käytännöt ja muutos” (“Mälu-uuringud. Teooriad, praktika ja muutus”). Raamatu uurimismeetodeid käsitlevas osas ilmus Kirsi Lauréni ja Tiiu Jaago koostatud peatükk “Trauma, muistitieto ja kertomuksen tutkiminen” (“Trauma, pärimuslik ajalugu ja jutustamise uurimine”, lk 160–185, vt ka <https://oa.fnlit.fi/site/books/10.21435/skst.1478>).

4. oktoobril ilmus Õpetajate Lehes Merili Metsvahi artikkel “2022/2023. õppeaasta rahvaluuleolümpiaad”. Olümpiaadi žürii esimees on Merili Metsvahi.

5. oktoobril vestles Madis Arukask Vikerraadio saates “Huvitaja” lääne-meresooome hõimurahvastest ning eestlaste perspektiivist neile ja meie enda soomeugrilasele (<https://vikerraadio.err.ee/1608723868/huvitaja-hoimukuu/e409f8a8d19f3ebdeea3e4b0b5b7660e>).

14. oktoobril esines Tiiu Jaago Eesti Rahvaluule Arhiivi 95. aastapäevale pühendatud kolletamiskonverentsil ettekandega “Argielu – arhiiv – uurimine”.

27. oktoobril pidas Kristel Kivari Akadeemilises Rahvaluule Seltsis ettekande “Pühad pargid kaasaja Eestis: loodus, rituaalid ja arhitektuur”.

5. novembril esines Merili Metsvahi Eesti Rahvakultuuri Keskuse vaimse kultuuripärandi osakonna korraldatud jutuvestjate kokkusaamisel, kus pidas loengu jutustamise tähtsusest ning rahvajuttude kogumisest ja säilitamisest.

17. novembril pidas folkloristika doktorant Danila Rygovskiy Akadeemilises Rahvaluule Seltsis ettekande “Surmakarikas: suremise kirjeldused Siberi vanausuliste kaasaegses kirjanduses”.

1. detsembril pidas professor Alima Bissenova (Nazarbayevi Ülikool, Kasahstan) loengu naiste emantsipatsioonist Kesk-Aasias (“Womens emancipation in Central Asia: "Traditional" oriental women and the problem of saving her”).

Kaitstud doktoritööd

Alena Shisheliakina kaitses 30. augustil etnoloogia erialal doktoritööd “Being a woman and being Tatar: intersectional perspectives on identity and tradition in the post-soviet context” (“Olla naine ja tatarlane: identiteedi ja traditsiooni interseksionaalne perspektiiv postsovetlikus kontekstis”). Juhendaja professor Kristin Kuutma (Tartu Ülikool), oponent dotsent Yulia Gradszkova (Södertörni Ülikool, Rootsi).

Christiana Holsapple kaitses 2. septembril folkloristika erialal doktoritööd “Narratives of positionality in contemporary Gagauzia: complexity and national normativity” (“Positsionaalsuse narratiivid tänapäeva Gagauusias: kompleksus ja rahvuslik normatiivsus”). Juhendaja kaasprofessor Elo-Hanna Seljamaa (Tartu Ülikool): oponentid professor Alexia Bloch (Briti Columbia Ülikool, Kanada) ja teadur Eva Toulouze (Tartu Ülikool).

Kaitstud magistritööd ja -projektid

Kashif Farooqi kaitses 22. augustil magistritööd “Matrilineaarne loitsimistraditsioon: sooline ja sotsiokultuuriline analüüs Zulekhavide traditsioonist Multanis” juhendaja Jonathan Roper, retsensent Alevtina Solovyeva.

Rah-ha Munataqaa kaitses 22. augustil magistritööd “Kummitavad mehed: usundilised jutud ahistamisest ja seksuaalsest vägivallast Bangladeshis Chattogrami mägede etniliste vähemuste seas”, juhendajad Ülo Valk ja Margaret Lyngdoh, retsensent Merili Metsvahi.

Sabine Puste kaitses 22. augustil magistriprojekti “Taskuhääling Korea käsitöö ajaloo”, juhendaja Kristi Jõeste, retsensent Jinseok Seo.

Emily C. Watts kaitses 22. augustil magistriprojekti “Muhu suss kui kultuuriobjekt: koha, ajaloo ja omistamise tähtsuse uurimine”, juhendaja Kristi Jõeste, retsensent Mathilde F. Lind.

Liilia Laaneman-Nekoliak

NEWS IN BRIEF

In memoriam

Ruth Mirov (24.11.1928 – 26.09.2022)

Colleagues' reminiscences

Birthday greetings

Olli (Olga Ottilie) Kõiva (90), Tiiu Salasoo (90), Mall Hiemäe (85), Luule Krikmann (85), Kristi Salve (80), Mihály Hoppál (80), Rein Saukas (75), Janīna Kursīte (70), Merike Kiipus (65), Vilve Asmer (65), Tõnis Lukas (60), Taive Särg (60), Ülo Valk (60), Ergo-Hart Västrik (50), Mari Sarv (50), Salle Kajak (50), Andreas Kalkun (45), Maris Kuperjanov (45).

Virumaa regional programme supported folklore collection from Russian-language pupils

Sergey Troitskiy and Anna Troitskaia give an overview of school folklore collection campaign in 2022.

Folklorists from the Estonian Literary Museum at the Colloquium on Proverbs in Tavira

Piret Voolaid writes about the 16th Interdisciplinary Colloquium on Proverbs (ICP22), which took place in Tavira, Algarve, southern Portugal, on 6–13 November (homepage: <https://www.colloquium-proverbs.org/icp/en/colloquium>).

Calendar

A brief summary of the events of Estonian folklorists from July to December 2022.

Kaastööst

Mäetaguste toimetuse avaldab akadeemilisi kirjutisi rahvaluulest, rahvausundist, kultuuriantropoloogiast ja nendega seonduvatest valdkondadest. Ootame

- *teadusartikleid* (10–30 lk) – originaalartikleid pikema ja argumenteeritud probleemipüstitusega;
- *rakenduslikke artikleid* (5–15 lk) – lühemaid kirjutisi, mis käsitlevad üksikjuhtumeid, aktuaalseid teemasid, tutvustavad uurimisprojekte jne;
- *ekspertide kommentaare* artiklite juurde;
- *osalusvaatlusi, kommenteeritud (taas)trükke ja kommenteeritud tõlkeid*;
- *raamatu-, filmi-, helikandja- jm tutvustusi* (1–5 lk) – olulisimate erialaste väljaannete kommenteeritud ülevaateid ja/või analüüse;
- *lühivuudiseid* (1–2 lk) – lühiülevaateid konverentsidest, kaitstud teaduskraadidest jne;
- *lugejakirju* (1–4 lk) – lugejate kommentaare väljaannetele ja artiklitele. Autoritelt oodatakse ka lugejakirjadele reageerimist.

Ajakiri on eelretsenseeritav ja rahvusvaheliselt refereeritav. Käsikiri tunnistatakse vastuvõetavaks kahe positiivse anonüümse retsensiooni korral. Toimetajad teatavad artikli vastuvõtmisest või tagastamisest ja soovitatavatest muudatustest. Muudatused peab tegema autor.

- Artikli, mis on kirjutatud mõnes üldkasutatavatest tekstitöötlusprogrammidest, võib toimetusele saata e-kirjaga. Lisada tuleb väljatrükk, mis abistab kujundamisel ja diakriitiliste märkide tuvastamisel, autori telefon ja e-posti aadress (või postiaadress).
- Kõigile kirjutistele tuleb lisada sõltuvalt kirjutise pikkusest 500–2500 tähemärgi pikkune, soovitatavalt ingliskeelne resüme.
- Teadus- ja rakendusartiklitele tuleb lisada kuni 700 tähemärgi pikkune lühikokkuvõte (teesid) ja 2–7 märksõna tähestikulises järjekorras.
- Märkused ja kommentaarid lisada allviidetena.
- Kirjandusele viidake tekstis järgmiselt: (Wright 1995: 3–5) ehk sulud algavad – autor – aastaarv – koolon – tühik – lehekülje või -külgede numbrid – sulud lõpevad.

- Kirjanduse nimestikus esitage otseselt tsiteeritud ja viidatud teosed.
- Kirjanduse nimestik tuleb vormistada järgmiste näidete eeskujul, veebilehekülje viitele lisada viimase kontrollimise kuupäev:

Boll, Franz 1919. *Stern Glaube und Sterne Deutung: Die Geschichte und das Wesen der Astrologie*. Leipzig & Berlin: Teubner.

Carlson, Shawn 1985. A double-blind test of astrology. *Nature* 318, lk 419–425.

EE 1934. *Eesti entsüklopeedia IV: Jaapan-käolina*. Tartu: Loodus.

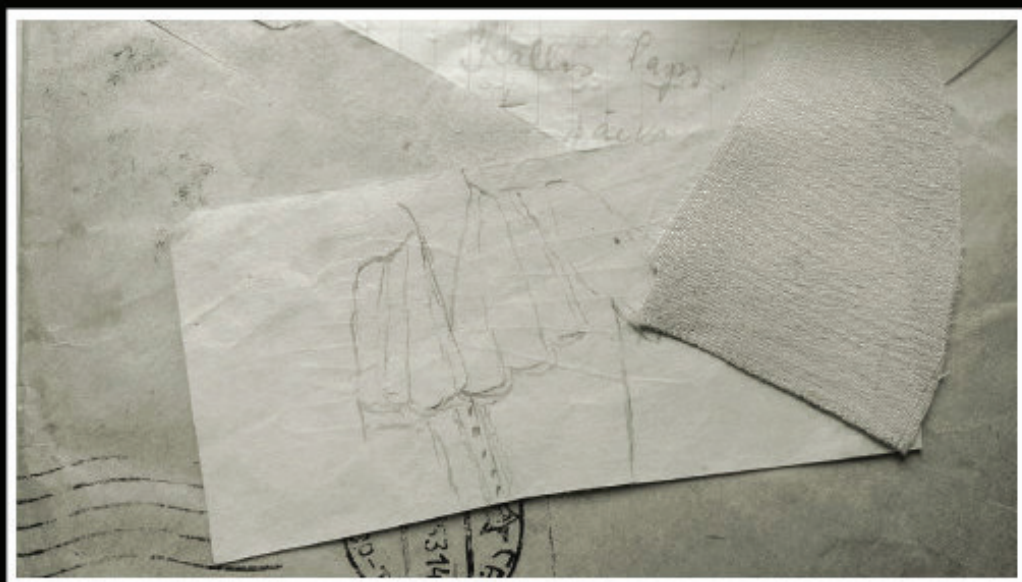
Prüller, Paul 1968. Eesti rahvaastronoomia. *Teaduse ajaloo lehekülgi Eestist I*. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, lk 11–62.

Eesti Kiikingi Liit (<http://www.kiiking.ee> – 6. juuli 2003).

- Kui tahate illustreerida oma kirjutise võrguversiooni heli- või videonäidetega, soovitame kasutada helifaile laiendiga .mp3. Videonäideteks sobivad tugevalt tihendatud .mpg-failid.
- Illustreerivad fotod esitada .tif- või .jpg-formaadis, optimaalne resolutsioon 300 dpi (kui foto pikem külg on 10–12 cm). Vektorgraafika puhul eelistame .eps-formaati, bitmap-graafika puhul .tif-formaati. Jooniste optimaalne resolutsioon on 600–1200 dpi.
- Lisatud illustreeriva materjali kasutusõiguste (*copyright*) eest vastutab autor.

Täpsemad vormistusjuhised ja kaastööle esitatavad nõuded leiab internetist ajakirja Mäetagused koduleheküljelt (www.folklore.ee/tagused).

Toimetus

Üllatusleid ühe pere 1950. aastate kirjavahetusest: õmblevale emale saatis tütar pluusi tellides moejoonise ja kangandidise. Sellest loeme alates lk 111.

✿ Poliitilised ökoloogiad ja antropotseen urbaansuse pingeväljade maastikes (7) ✿ Olematud trammitaad linnamaastikus (37) ✿ Koostöö ja konkurents tööstuspärandil põhinevas turismis Ida-Virumaal (53) ✿ Liikuvus maal – läbi kriiside hübriidse võrgustunud ruumi poole (85) ✿ Mobiilne kuuluvustunne kui toimetulekuviis 1950. aastate argielus (111) ✿ Maastikule kleepuv tekst (133) ✿ Maastik kui mänguväljak (163) ✿ Sööme, joome, lükkame, söidame... (177) ✿ Gruusia-Abhaasia sõja (1992–1993) retseptioon eesti meedias (203) ✿

ISSN 1406 - 992X

9 771406 992008

*Indexed by Scopus, EBSCO, MLA,
Ulrich's Periodicals Directory, etc.*